

155. évfolyam (2021) | 5. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
155. évfolyam (2021) 5. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára,
Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

MAGYAR LEGITIMIZMUS – HABSBERG SZEREPELFELFOGÁS

<i>Bartha Ákos</i> : Előszó	919
<i>Murber Ibolya</i> : Habsburg IV. Károly restaurációs elképzelései. Osztrák és magyar válságkezelés	921
<i>Tóth Imre</i> : IV. Károly visszatérései és az osztrák–magyar határkérdés ügye	939
<i>Fiziker Róbert</i> : Egy fiókban maradt alternatíva. Királykérdés a Külügyminisztériumi Levéltár fennmaradt irataiban (1922–1938)	959
<i>Paál Vince</i> : Gratz Gusztáv legitimizmusa publikációi tükrében	979
<i>Fejérdy Gergely</i> : Habsburg Ottó és az 1956-os forradalom	1003

TANULMÁNYOK

<i>Bácsatyi Dániel</i> : Bolgár–magyar háborúk az 1250–1260-as években	1025
<i>Deák Ágnes</i> : Közigazgatási határok és nemzetiségpolitika Magyarországon az 1850-es években	1055
<i>Büky Orsolya</i> : Csánky Dénes az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum élén	1077

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Skorka Renáta</i> : A gölnici bányajog (<i>Mátyás-Rausch Petra</i>).....	1113
<i>Andrei Nacu</i> : Scaunele săsești în documente cartografice din secolele XVI–XVIII. (<i>Bartos-Elekes Zsombor</i>)	1115
<i>Jeszenszky Géza</i> : Lost Prestige. Hungary’s Changing Image in Britain, 1894–1918 (<i>Szeghő Patrik</i>)	1118
<i>Pritz Pál</i> : 100 év. A trianoni Magyarország képes története (<i>Grósz András</i>)	1121
<i>Ungváry Krisztián</i> : Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége, 1920–1944 (<i>Bern Andrea</i>)	1124
Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): Magyar dűlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról (<i>Hajdu Edit</i>)	1127

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	1131
-----------------------------	------

ELŐSZÓ

Aligha kétséges, hogy Magyarország utóbbi félezer évének legfontosabb uralkodója a Habsburg-dinasztia volt. Ez a központi szerep nemcsak az uralkodók számában és teljesítményében, hanem a hozzájuk fűződő viszonyban is megragadható, hiszen a „kuruc–labanc” szembenállás máig hatóan nyomot hagyott politikai gondolkodásunkban, értékítélleteinkben. Bár az első világháborút lezáró Párizs környéki békek a multietnikus birodalmak – így az Osztrák–Magyar Monarchia – bukását és a nemzetállamok felemelkedését hozták magukkal, az országvesztett család ambiciózus tagjai Svájtól Madeirán át Baszkföldre ívelő Odüsszeiájuk ellenére sem terveztek lelépni a történelem színpadáról. Bár sikertelen törekvésük utólag anakronizmusnak látszik, s esetleges visszatérésüknek a Nagy Háború utáni politikai helyzet valóban nem kedvezett, az Osztrák Köztársaság nemzetgyűlése által elfogadott szigorú Habsburg-törvények és a Horthy-korszak politikatörténetében vörös fonalként végigfutó királykérdés egyaránt arra figyelmeztet: ezt a mérközést a kortársak nem érezték még lefutottnak. Az utolsó magyar koronás fő, IV. Károly visszatérési kísérleteinek 100. évfordulóján ezért szerzőink arra vállalkoztak, hogy a Habsburgok posztbirodalmi szerepének magyar vonatkozásait saját, friss kutatásaik alapján helyezik bonckés alá.

Cenzori jelentések már a háború utolsó éveiben „lojalitásválságról” számoltak be a Birodalom minden szegletéből – tudhatjuk meg Murber Ibolya tanulmányából, mely az 1918 utáni osztrák és magyar válságkezelés, valamint a Habsburg-uralkodóház kapcsolatát mutatja be. Az 1918-as osztrák köztársaság nem a Habsburg-restauráció, hanem az Anschluss ígézetében fogant, ám a békeszerződések megtiltották a két német nyelvű állam egyesülését. Párizsban az Őrvidékként is ismert Burgenlanddal kárpóolták Ausztriát, ami a nyugat-magyarországi felkeléshez és az azzal szövevényesen összefonódó „királypuccsokhoz” vezetett. A zavaros helyzet – Horthy Miklós kormányzóságának egyik első nemzetközi erőpróbája – lehetőségnek tűnhetett a Habsburg-restaurációra, ugyanakkor a fegyveres konfliktus különösen kínos volt Károly számára, hiszen ő az osztrák és a magyar trónt egyaránt ambicionálta. Bécsben 1921. március végén már arról beszéltek, hogy a magyar hátrához érkezett uralkodó rögvést az osztrák fővárosba indul magyar csapatai élén – fogalmaz munkájában Tóth Imre, arra is kitérve, hogy egyes osztrák pártok az Anschluss lehetőségét, míg mások a fiatal köztársaságot féltették Károlytól.

Míg Ausztriában az Anschluss és a köztársaság hívei feszültek egymásnak, addig a függetlenné lett, de területvesztései által letaglózott Magyarországon a szabad királyválasztó–legitimista közjogi törésvonal vált meghatározóvá. Fiziker Róbert a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára királykérdéssel foglalkozó vaskos

fondjaiból meggyőzően mutatja be, hogyan élénkültek meg a „szociális népkirályságot” hirdető legitimisták az 1930-as évek derekától – a Lajta mindkét oldalán. Ez Magyarországon abból is adódott, hogy az említett szabad királyválasztó–legitimista frontvonal sosem volt teljesen átjárhatatlan. Így eshetett meg, hogy a legitimista *Magyarság* című lapnak másfél évtizeden át, egészen 1934-ig a szabad királyválasztó – és református – Milotay István volt a felelős szerkesztője. Bár Milotay utóbb a nemzetiszocialista „korszellem” szekértolójává vált,¹ az 1930-as évek második felében több neves szabad királyválasztó politikus és kevésbé ismert fajvédő mozgalmár került közös platformra a legitimistákkal. Együttműködésük alapja a nagynémet expanziótól való félelem volt. Az Országos Habsburg-ellenes Liga egykori ifjúsági elnöke 1938 karácsonyán a legitimista Pethő Sándornak ajánlotta fel szolgálatait a német *Drang nach Osten* elleni harcban,² társai pedig a budaörsi csatától (1921) és a Liga 1930-as évekbeli botrányain át jutottak el a németellenes fegyveres szervezkedésig vagy éppen a sopronkőhidai fogházig és a bécsi Gestapóig (1944).³

Gratz Gusztáv, a magyar legitimisták egyik 'grand old man'-je nem Sopronkőhidán, hanem a mauthauseni koncentrációs táborban kötött ki többedmagával 1944. március 19-e után. A saját legitimizmusát (és német kisebbségi vezető szerepét) a magyar kormányzati célokhoz igazító politikus szellemi portréját Paál Vince rajzolta meg blokkunkban. A tanulmányhoz csatolt forrásközlés az ifjú Ottó főherceg élénk diplomáciai érdeklődéséről tanúskodik, ami később a náciknak is feltűnhetett, máskülönben aligha választották volna a Habsburg-restauráció esetére tervezett ausztriai bevonulásuk kódnevét a „Fall Otto”-t.⁴ Fejérdy Gergelynek az 1956-os magyar forradalom és Ottó kapcsolatát körbejáró, jórészt egy eddig ismeretlen forráscsoport alapján készült tanulmánya megerősíti az emigrációba kényszerülő trónörökös tartós nagypolitikai érdeklődését és lobbijerjét. Ennek nyomán Franco tábornok el is rendelte egy önkéntesekből álló katonai egység Magyarországra küldését, amit végül Washington elzárkózása hiúsított meg.

Összeállításunkat azzal a reménnyel ajánljuk olvasóink figyelmébe, hogy a közölt tanulmányok hozzájárulnak a 20. századi közép-európai történelem mélyrehatóbb megismeréséhez, egyúttal segítenek megérteni egy uralom nélkül maradt uralkodóház nem jelentéktelen szerepét a tárgyalt (igencsak viharos) nyolcvan évben.

Bartha Ákos

¹ *Gyurgyák János*: Magyar fajvédők. Bp. 2012. 169–185.

² *Dr. Dunay Ákos*: Kell a függetlenségi párt! Magyar Nemzet, 1938. december 22. 4.

³ VERITAS Oral History Archivum, 190. sz. Mélik Endre-interjú. Készítette: Koncz E. Katalin, 1988–1989. 106–142. és Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Aktenzahl: 01877, Arthur Ebner.

⁴ *Ernst Bruckmüller*: Österreichische Geschichte. Von der Urgeschichte bis zur Gegenwart. Wien–Köln–Weimar 2019. 535.

Murber Ibolya

HABSBURG IV. KÁROLY RESTAURÁCIÓS ELKÉPZELÉSEI Osztrák és magyar válságkezelés

1918 őszén véget ért a Habsburgok csaknem 650 éves osztrák és 400 éves magyar uralkodása. A vesztes Osztrák–Magyar Monarchia romjain hosszabb (Ausztria és Csehszlovákia) és rövidebb (Magyarország) életű köztársaságok születtek. A háború utáni politikai, gazdasági és társadalmi kármentésre koncentrálnó bécsi és budapesti vezetés számára az államformaváltás számos új dilemmát is magával hozott, többek között a háborús felelősséghez és az állami szuverenitáshoz kapcsolódóan. Válaszokat kellett keresni arra is, hogy mi történjen az uralkodóval, az uralkodóházzal és annak vagyónával? Számos összefonódás és hasonlóság volt a két ország Habsburg-uralkodóházzal kapcsolatos politikájában. Az eltérések többnyire az eltérő válságkezeléssel¹ és az átalakuló nemzetközi politikai környezettel álltak összefüggésben.

IV. Károly uralkodásának (1916–1918) és életének utolsó esztendeiről (1918–1922) számos könyvet írtak. A kortárs visszaemlékezések² mellett elsősorban a politikatörténeti³ és életrajzi⁴ munkák dominálnak. 1990-ben megjelent kismonográfiájának a bevezetőjében Ormos Mária némiképp túlzóan azt írta: „a két »királypuccs« kiváltotta minden történész érdeklődését, aki

¹ *Murber Ibolya*: Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően. Századok 152. (2018) 1293–1320.

² Többek között lásd *Karl Freiherr von Werkmann*: Der Tote auf Madeira. München 1923.; *Pápay István*: Visszaemlékezések I. Ferenc József császárról és IV. Károly királyról. Apróságok és történelmi mozzanatok az udvari életből. Bp. 1928.; *Kray István*: A kabinetiroda szolgálatában a világháború alatt. Epizódok és jellemképek I. Ferenc József és IV. Károly királyokról. H. n. 1935.

³ Többek között lásd *Reinhold Lorenz*: Kaiser Karl und der Untergang der Monarchie. Graz–Wien–Köln 1959.; *Robert A. Kann*: Die Sixtusaffäre und die geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg. München 1966.; *Ormos Mária*: „Soha, amíg élek!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Pécs 1990.; *Peter Broucek*: Karl I. (IV.) Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie. Wien–Köln–Weimar 1997.; *Elisabeth Kovács*: Untergang oder Rettung der Donaumonarchie? Die österreichische Frage. Kaiser und König Karl I. (IV.) und die Neuordnung Mitteleuropas (1916–1922). Wien–Köln–Weimar 2004.; *Karl I. (IV.) der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*. Hrsg. Andreas Gottsmann. Wien 2007.

⁴ Többek között lásd *Gordon Brook-Shepherd*: The Last Habsburg. London 1968.; *Arthur Graf Polzer-Hoditz*: Kaiser Karl. Aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs. Wien 1980.; *Kaiser Karl. Persönliche Aufzeichnungen, Zeugnisse und Dokumente*. Hrsg. Erich Feigl. Wien–München 1984.; *Kaiser Karl I. (IV.) als Christ, Staatsmann, Ehemann und Familienvater*. Hrsg. Jan Mikrut. Wien 2004.; *Markus Roth*: Karl von Österreich. Kaiser – Kriegsherr – Kirchenmann. Politischer Heiliger in der Neuzeit? Hamburg 2013.; *Katrin Unterreiner*: Meinetwegen kann er gehen. Kaiser Karl und das Ende der Habsburgermonarchie. Wien 2017.

Magyarország, a kettős monarchia vagy az európai nemzetközi viszonyok szóban lévő korszakával foglalkozott”.⁵ A 21. századból visszatekintve inkább úgy fogalmazhatunk, hogy a 20. század történelmi viharaihoz képest az utolsó Habsburg „koronás uralkodó” (Ormos) életének utolsó négy esztendejében történt események többnyire csak a tudományos irodalom szél- és lábjegyzeteiben kaptak helyet. Az azóta eltelt száz esztendő történelmi távolsága megkönnyíti, hogy az akkori eseményeket új kontextusba helyezzük és új nézőpontok segítségével elemezzük. A jelen tanulmány célja annak összehasonlítása, hogy miként viszonyult az osztrák, illetve a magyar válságkezelés a Habsburg-uralkodóházhoz. A kiindulópont három cselekvési szint bemutatása és ezek egymásra gyakorolt hatásának elemzése a *new diplomatic history*⁶ segítségével: 1. uralkodó, 2. legitimista mozgalom, 3. állami/kormányzati döntéshozók. Az elemzés középpontjában a következő kérdéskörök állnak: 1. a háborús felelősség kérdése, 2. az állami szuverenitás és a nemzetállami koncepciók, valamint 3. az államforma kérdése. Figyelmet kap továbbá a két ország eseményeinek összefonódása és kölcsönhatása (*entangled history*) is olyan meghatározó kapcsolódási pontok mentén, mint például a köztársaság kikiáltása vagy Károly magyarországi visszatérési kísérletei. A történet ívét dióhéjban úgy is leírhatnánk, hogy az út Ausztriában és Magyarországon egyaránt a kezdeti konszenzusos együttműködéstől a trónfosztásig és az országból történő kiutasításig vezetett.

A Habsburg-kérdés főszereplői 1918–1922 között

Az uralkodó

I. Ferenc József, a Habsburg Monarchia utolsó előtti uralkodója évtizedeken keresztül a birodalom egységét reprezentálta. Ezt a szimbolikus egységet az idős császár uralkodásának utolsó két évtizedében egyre merevebben testesítette meg. Ez a rideg és gyakran rugalmatlan reprezentáció azt az általános érzetet keltette a kortársakban, hogy semmi más nem számít, csak a birodalom egysége.⁷ Az első világháború azonban nemcsak megrengette a monarchia egységét biztosító tartópilléreket, hanem magával hozta a soknemzetiségű birodalom összeomlását is. A háború utolsó éveiben a cenzúra a birodalom egészében a

⁵ Ormos M.: „Soha, amíg élek!” i. m. 5–6.

⁶ Jost Dülffer – Wilfried Loth: Einleitung. In: Dimensionen internationaler Geschichte. Hrsg. Jost Dülffer – Wilfried Loth. (Studien zur Internationalen Geschichte, Bd. 30.) München 2012. 3.

⁷ Carlo Moos: Habsburg post mortem. Betrachtungen zum Weiterleben der Habsburgermonarchie. Wien 2016. 161.

lakosság lojalitásának csökkenéséről számolt be.⁸ A fokozódó háborús terhek és nélkülözés következtében a lakosság bizalma nemcsak az állammal szemben csökkent, hanem az uralkodóházzal és annak szupranacionális tartópilléreivel, a bürokráciával és a hadsereggel szemben is.

Ebben az általánossá váló lojalitásválságban került az Osztrák–Magyar Monarchia élére a 29 esztendő Károly, Ferenc József egyik öccsének unokája. Nagy valószínűséggel az új uralkodó emberileg szimpatikusabb személyiség volt, mint elődje, és nyitottabbnak is bizonyult az új idők kihívásaival szemben. Azonban nem sok ideje maradt arra, hogy népszerűvé váljon alattvalói körében. A birodalmon belüli számos utazása, személyes jelenléte a frontokon, illetve magyar királlyá koronázása (1916)⁹ sem volt már elégséges ahhoz, hogy az alattvalói által viselt háborús terheket ellensúlyozza, vagy a túlterhelt birodalom egységét elődjéhez hasonlóan megtestesítse. Demokratizáló intézkedései (birodalmi gyűlés összehívása és a hadigazdaság civil irányításúvá tétele) főként az osztrák birodalomrészben váltottak ki pozitív visszhangot. Ez az amúgy is szerény népszerűség azonban jelentős csorbát szenvedett az 1918. áprilisi, botrányba fulladó különbéke tapogatózása (Sixtus-ügy) miatt. Victor Adler, az osztrák szociáldemokrata párt szépkorú alapítója úgy jellemezte az ifjú uralkodót, hogy „minden bizonnyal jó herceg vált volna belőle Karintiában.”¹⁰

Az első világháború végén nem csak az uralkodó személye iránti lojalitás csökkent. A negatív háborús tapasztalatok az uralkodóházba, sőt a monarchia intézményébe vetett bizalmat is aláásták. Erről a következőket írta a Vas vármegyei Vépen élő Erdődy Helene grófnő (1831–1925) visszaemlékezéseiben: „szeptember 22-én [1918-ban – M. I.] Szombathelyre érkeztek Mária Terézia főhercegnő és húga, a pármái hercegné két lánygyermekével, hogy meglátogassák a helyi vöröskeresztes kórházat. A főméltóságok számára Sándor [a grófnő fia – M. I.] díszfogatot rendelt a vonathoz. A hercegnők, mint mindig, nagyon kedvesek voltak, azonban igen elcsüggedtek amiatt, hogy a máskor hangosan ünneplő polgárság most elég rideg fogadtatásban részesítette őket.”¹¹

⁸ *Mark Cornwall*: Das Ringen um die Moral des Hinterlandes. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas. Vom Balkankonflikt zum Weltkrieg. Bd. XI/1./1. Hrsg. Helmut Rumpler – Anatol Schmied-Kowarzik. Wien 2016. 393–435., itt: 428.

⁹ A témához részletesen lásd *iff. Bertényi Iván*: Éljen a király! In: Propaganda az I. világháborúban. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2015. október 16. – 2016. április 9. Szerk. *iff. Bertényi Iván* – Boka László. Bp. 2016. 175–181.

¹⁰ *Max Ernens*: Victor Adler. Aufstieg und Größe einer sozialistischen Partei. Wien 1932. 361.

¹¹ *Gräfin Helene Erdődy*: Fast hundert Jahre Lebenserinnerungen (1831–1925). Zürich–Leipzig–Wien 1929. 207–208.

A tisztekkel és hadsereggel szembeni lakossági ellenszenv is tovább gyengítette az uralkodóház hatalmát. Julius Deutsch osztrák hadügyminiszter erről így írt a visszaemlékezéseiben: „A tisztekre jogosan, mint a Habsburgok hatalmának megtestesítőire tekintettek. Ellenük irányult a több éves háborús fáradtságból és éhezésből adódó tömeggyűlölet, amelyet a háborús vereség forradalmasított.”¹² 1918 őszén az osztrák hadügyminiszter által is említett forradalom véget vetett a monarchiának és megnyitotta az utat Ausztriában és Magyarországon is a köztársasági államforma előtt. A későbbiekben az uralkodóra felesküdtött katonatisztek közül többen csatlakoztak a legitimista mozgalomhoz, és váltak IV. Károly 1921-es magyarországi restaurációs kísérleteinek aktív szereplőivé.

A legitimisták

A legitimista mozgalom¹³ tagjai alkotmányellenesnek tartották a köztársaságot, mivel az nézetük szerint törvénytelenül, forradalmi úton jött létre. Ez a politikai mozgalom egyik országban sem volt homogén és tartós életű. Bázisát elsősorban a monarchiát egykor támogató társadalmi csoportok adták. Így a már említett katonatisztek mellett meghatározó szerepet játszottak benne arisztokrata családok és monarchista meggyőződésű hivatalnokok is. Az osztrák monarchisták, magukat legitimistának vallva, egységesen I. Károly osztrák császár és fiának trónhoz való jogát képviselték. A magyar monarchisták megosztottabbak voltak. Míg a legitimisták a Habsburg-uralkodóház magyar trónigényéhez, addig a szabad királyválasztók a monarchikus államformához, de egy „nemzeti”, nem Habsburg királyhoz ragaszkodtak. Az első világháború utáni években a magyar legitimista mozgalom ugyan aktívabb volt, mint az osztrák, de társadalmi támogatottságát és politikai-katonai erejét tekintve nem volt reális esélye egy Habsburg-restauráció keresztülvételére. Az osztrák legitimisták az 1920-as években még jelentéktelen politikai erőt képviseltek, az 1930-as évek második felében azonban fokozták az aktivitásukat. Habsburg Ottó vezetésével az anchluss alternatíváját keresték az önálló Ausztria megőrzése érdekében.

¹² *Julius Deutsch*: Aus Österreichs Revolution. Militärpolitische Erinnerungen. Wien 1921. 19.

¹³ Az osztrák legitimizmusról magyarul bővebben: *Fiziker Róbert*: Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az Anschluss ellen, az önálló Ausztriáért. *Az osztrák legitimista mozgalom története 1918–1945*. Bp. 2010. A magyar legitimista mozgalomról bővebben lásd *Kardos József*: Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Bp. 1998.

Az állami döntéshozók

Ausztria és Magyarország számára 1918 ősze magával hozta a világháborús vereséget, a politikai fordulatok időszakát és az államformaváltást, miközben égető feladattá vált a Habsburg-Lotaringiai-uralkodóházhoz fűződő viszony rendezése is. Mindez messze túlmutatott egy szimpla államformakérdésen és vagyoni jogi problémán, hiszen I. Károly osztrák császár és IV. Károly magyar király jövőbeli státuszával az állami szuverenitás és a háborús felelősség kérdése is összekapcsolódott. Továbbá az első világháború győztes nagyhatalmainak elképzelései, esetleges támogatásuk vagy annak teljes hiánya is nagyban befolyásolta a helyzet alakulását. A Habsburg-ház és utolsó uralkodójának jövőjéről a végső döntés azonban nem a győztesek, hanem Bécs és Budapest kezében volt. A mindenkori bécsi és budapesti politikai vezetés a Habsburg-kérdésre saját háború utáni válságkezelése és politikai konszolidációja részeként tekintett. A kezdeményező szerep 1918. október közepétől a bécsi és budapesti kormányzati döntéshozók kezébe került. Az uralkodó többnyire csak reagált az aktuális impulzusokra és igyekezett – sikertelenül – egyre szűkülő mozgásterét ellensúlyozni. Az állami akciók és az uralkodói reakciók alapján 1918–1922 között három rövidke szakasz különíthető el, amelyeket a következő alfejezetekben veszünk sorra. A Habsburgok utolsó koronás uralkodója 1918–1920 között elsősorban az osztrák, majd 1920–1921 között a magyar kormányzat lépéseire reagált. A kormányzati és az uralkodói jövőképek olyannyira divergáltak mindkét országban, hogy egy esetleges kompromisszumban vagy konszenzusos megoldásban aligha lehetett bízni. A konfrontáció ezért szinte elkerülhetetlen volt. 100 évvel később visszatekintve már könnyedén megállapíthatjuk, hogy ebben a hatalmi-legitimációs küzdelemben Károly alulmaradása és veresége a belpolitikai és a nemzetközi erőviszonyok miatt elkerülhetetlen volt.

Államformaváltás a polgárháború megelőzése érdekében, 1918. október – 1919. február

Az Osztrák–Magyar Monarchia ugyan elveszítette az első világháborút, azonban a két vesztes utódállamban akár meg is maradhatott volna a monarchikus államforma. Ez a megoldási lehetőség 1918. október végén még reális alternatívaként merült fel, amikor Károly október 16-ai kiáltványában javaslatot tett egy többnemzetiségű szövetségi állam létrehozására.¹⁴ Ez a konszenzust kereső uralkodói javaslat azonban már nem tudta a szétesőben lévő birodalmat megmenteni,

¹⁴ A császári nyilatkozat megkétszerezéséről bővebben lásd *Helmut Rumpler: Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches*. Wien 1966.

sőt még az osztrák birodalomrészben sem talált pozitív visszhangra. A Wekerle-kormány kérésére a közös monarchia föderatív alapú átszervezése nem is érintette volna a magyar királyságot. Ez a magyar hozzáállás már egyértelműen jelezte, hogy Budapest a dualizmust felmondva, az osztrák birodalomrésztől függetlenül egy nemzetállami megoldást szorgalmazott, bár az uralkodó személye ekkor még elfogadható alternatíva volt. Ezt az álláspontot tükrözte az október 20-ai osztrák–magyar perszónálunióra vonatkozó magyar törvényjavaslat megalkotása is.¹⁵

Az önállóvá vált Ausztriában és Magyarországon a monarchikus államforma nem a világháborús győztesek nyomására szűnt meg. A köztársaság kikiáltása az újonnan formálódó politikai vezetés válságkezelésének szimbolikus megnyilvánulása volt: a köztársaság a háborús veszteséggel és a „régivel” való szakítást, illetve egy új világ kezdetét szimbolizálta. A Habsburg-uralkodóház sorsát végérvényesen a császárvárosban pecsételték meg, ami pedig hatást gyakorolt a magyar államforma kérdésére is. Bécsben október 21-én a birodalmi gyűlés német nyelvű képviselői magukat az ideiglenes nemzetgyűlés tagjaivá nyilvánították és deklarálták az osztrák állam (Deutschösterreich) létrejöttét. A német nyelvű képviselők egy olyan német államban gondolkodtak, amelyet az akkor még szintén királysággal rendelkező Németország részének tekintettek, s így kimondták az Anschluss szükségességét is.¹⁶ Október 30-án az ideiglenes nemzetgyűlés tagjai közül megválasztották az ideiglenes kormányt a szociáldemokrata Karl Renner vezetésével. A forradalmi nagykoalícióval párhuzamosan tovább tevékenykedett a köztársaság november 12-ei kikiáltásáig a császár által október 27-én kinevezett Heinrich Lammasch kormánya is. A két, magát legálisnak tekintő végrehajtó hatalom konfliktusmentesen működött együtt, ami jól mutatta az államforma kérdésének akkori lezáratlanságát és a kölcsönös konszenzusra törekvés igényét.

Ausztriában, ellentétben a magyar fejleményekkel, az állami hatalom – így az uralkodóház, a bürokrácia és a hadsereg autoritása is – a politikai pártok kezébe került.¹⁷ Az államformakérdést legintenzívebben a szociáldemokrata párt politikusai befolyásolták, akik számos feltétel teljesülése esetén voltak hajlandók belépni a kormánykoalícióba. Az egyik kikötésük az volt, hogy az ideiglenes nemzetgyűlés által hozott jogszabályok uralkodói ellenjegyzés nélkül is

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944. (a továbbiakban: K 27) MTJ 34, 1918. okt. 20.

¹⁶ Az új osztrák állam alapításáról újabban: *Murber Ibolya: Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően. Századok 152. (2018) 1293–1320., itt: 1302.; Fiziker Róbert: Frau Kuk halálától a k. u. k. Monarchia összeomlásáig. Az Első Osztrák Köztársaság születésének mítoszai. Állam- és Jogtudomány 60. (2019) 3. sz. 18–31.*

¹⁷ *Peter Berger: Kurze Geschichte Österreichs im 20. Jahrhundert. Wien 2008. 13., 57.*

érvényesek lehessenek.¹⁸ Ez a koalíciós partnerek által teljesített szociáldemokrata feltétel egyrészt azt jelezte, hogy a szociáldemokrata párt nélkül elképzelhetetlen volt Ausztria háború utáni válságkezelése. Másrészt pedig azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a nagynémet-keresztényszocialista-szociáldemokrata koalíció nem utasította el a köztársaságot, bár a keresztényszocialisták egy része a monarchiához ragaszkodott. Otto Bauer, szociáldemokrata külügyminiszter – mereven elutasítva a monarchiát és a Habsburg-uralkodóházat – a köztársaságot preferálta.¹⁹ Vele szemben Friedrich Adler szociáldemokrata pártvezér és a szintén szociáldemokrata Karl Renner kancellár egy ideig még a megreformált, szövetségi állammá alakított monarchiát is fenntarthatónak vélte. 1918 novemberétől a szociáldemokrata párt – így a koalíciós kormány – programját is már a köztársasági államforma, illetve a monarchia és az uralkodó háborús felelősségének a koncepciója határozta meg.

Szociáldemokrata olvasatban a háborús felelősség az uralkodót és a hadsereg vezetését terhelte, miközben azért nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az ellentmondást sem, hogy a háború folytatásához szükséges jogi intézkedéseket a szociáldemokrata párt is megszavazta. 1918 őszén a vélt és valós uralkodói felelősség már nem a hadat üzenő Ferenc József, hanem Károly vállát nyomta. Az ifjú uralkodó azt remélte, hogy a fegyverszünet aláírását, azaz a háborús vereség szimbolikus beismerését, az ideiglenes kormány magára vállalja. Renner kancellár azonban ragaszkodott ahhoz, hogy november 3-án Viktor Weber tábornok a monarchia és nem a köztársaság nevében írja alá a fegyverszünetet a Padova melletti Villa Giustiban.²⁰ 1919 nyarán Bauer az osztrák béke delegáció lelkére kötötte, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia háborús felelősségét semmi esetre sem szabad tagadni, ebből kifolyólag nem is vonható kétségbe az antant joga arra nézve, hogy a békét diktálja. Azonban a külügyminiszter az „osztrák” felelősséget azzal az érveléssel igyekezett minimalizálni, hogy a háborús kormányzatot, a külügyminisztériumot uraló „magyar klikk befolyásolta”, amely Német-Ausztriát is belerángatta a háborúba.²¹ Bauer koncepciója szerint háborút csak az Osztrák–Magyar Monarchia viselt, továbbá Német-Ausztria nem tekinthető a Habsburg Monarchia jogutódjának, csupán egy a többi utóállam közül, így tulajdonképpen nincs is szüksége békeszerződésre. (Ennek a Hans Kelsen osztrák jogtudós által képviselt jogi érvelésnek máig tartó utóélete van. Ausztriában

¹⁸ Osztrák Állami Levéltár (a továbbiakban: ÖStA) Köztársasági Levéltár (a továbbiakban: AdR) Új Politikai Levéltár (a továbbiakban: NPA) Államtanácsi Jegyzőkönyvek (a továbbiakban: StRP) 1918. okt. 30. Karton 1.

¹⁹ ÖStA AdR NPA Präsidium (Nachlass Bauer) Karton 233, Umschlag III. 766.

²⁰ ÖStA AdR NPA StRP 1918. nov. 2. Karton 2.

²¹ ÖStA AdR NPA Präsidium (Nachlass Bauer) Karton 233, Umschlag II. 274.

a saint-germaini szerződésre mind a mai napig nem békeszerződésként, hanem államszerződésként tekintenek.) A győztes hatalmak ezzel szemben úgy vélték, hogy Ausztriának és Magyarországnak, mint hadviselő feleknek, saját békeszerződést kell aláírniuk, mivel a háborús felelősség mindkettőjüket egyaránt terhelte.

Magyarországon október 24-én alakult meg a magát néhány nap elteltével ellenkormányként definiáló Magyar Nemzeti Tanács gróf Károlyi Mihály vezetésével.²² Október 30-áig ez a politikai csoportosulás párhuzamosan működött az uralkodó által kinevezett Wekerle-kormánnyal. Károlyi Mihály október 31-én, miniszterelnöki kinevezése alkalmával, felesküdött IV. Károlyra a Habsburg-család magyar ágából származó József főherceg előtt. Ez a királyra tett eskü legitimitást biztosított az új kormánynak, még akkor is, ha a kabinetet az uralkodó egy nappal később saját kérésére felmentette a neki tett eskü alól.²³ Kezdetben az új budapesti vezetés is elfogadhatónak tartotta a monarchia folytonosságát, de a dualista államszervezetet, ahogy a megelőző Wekerle-kormány is, elutasította. November elsején, az uralkodónak tett eskü visszavonásával megszűnt az osztrák–magyar reálunió, és Magyarország visszanyerte állami szuverenitását. A Károlyi-féle „forradalmi” kormány az államkoncepció tekintetében nem képviselt a korábbi kormányokétól radikálisan eltérő irányvonalat. A területi integritás megőrzése volt az elsődleges célja, amelyet két újszerű elem egészített ki, a független Magyarország megvalósítása (esetleg perszonálunió Ausztriával) és a Jászi Oszkár-féle nemzeti autonómia-tervek. Az 1867-es kiegyezés óta a közjogi-kérdés, az úgynevezett függetlenségi-gondolat osztotta meg a politikai elitet, illetve befolyásolta az osztrák birodalomrészhez való viszonyt is, így ezt a kérdést a háború végén sem lehetett megkerülni. A kormánykoalícióban részt vevő szociáldemokraták egészen a Tanácsköztársaságig az osztrák testvérpárt ausztromarxista irányvonalát követték, a nemzetiségekhez való viszonyt és a területi kérdést leszámítva.²⁴ Ennek megfelelően a magyar szociáldemokrata politikusok az osztrák példa alapján a köztársasági gondolatot képviselték, aminek tényleges súlya a magyarországi államformaváltás tekintetében csekély volt.

²² A Károlyi Mihály nevével fémjelzett időszak egyik legújabb szintézise: *Hatos Pál: Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története.* Bp. 2018.

²³ Károlyi ezzel a szimbolikus lépéssel az általa már a világháború idején is képviselt nemzeti függetlenség és szuverenitás koncepcióját erősítette.

²⁴ *Murber Ibohya: Mitteleuropäisches Krisenmanagement nach dem Ersten Weltkrieg. Wege Österreichs und Ungarns in eine Konsolidierung.* In: *Historische Mitteilungen der Ranke-Gesellschaft.* Jahrbuch 2018. Hrsg. Wolf D. Gruner. Stuttgart 2019. 359–378., itt: 370.

Az első világháború négy közép- és (dél)kelet-európai birodalomnak (a cári Oroszország, a német és az osztrák császárság, illetve az oszmán szultánátus) jelentette a végét. Az Osztrák–Magyar Monarchia végjátékát ezek közül kettő befolyásolta intenzíven. Az elrettentő példát a Romanovok többszáz éves uralkodásának vége, a cári család kivégzése és a véres orosz polgárháború jelentette. 1918 őszén ezt a negatív forgatókönyvet Bécsben mind az uralkodó, mind a köztársaságpárti szereplők is igyekeztek elkerülni. Az államforma kérdésében a döntő impulzus a korábbi háborús szövetségéstől, Németországból érkezett. November 9-én II. Vilmos német császár lemondott a német trónról, Berlinben kikiáltották a köztársaságot, és a szociáldemokrata Friedrich Ebert vezetésével kormány alakult. Ekkor a német csatlakozás programját valló bécsi szociáldemokrata kormánykoalíció is lépéskényszerbe került. Mert miképpen csatlakozhatna egy osztrák királyság egy német köztársasághoz? – tették fel a kérdést az államtanács november 11-ei ülésén a kormánytagok.²⁵

Az utolsó Habsburg-uralkodó lemondásának és emigrálásának forgatókönyve jelentősen eltért a Hohenzollern-dinasztia hatalomátadásától. II. Vilmos november 9-én lemondott uralkodói jogairól és egy nappal később örökre elhagyta Németországot (Hollandiába menekült, ahol 1941-ben, 82 éves korában hunyt el). Károly is defenzívába kényszerült ugyan, de haláláig nem volt hajlandó lemondani restaurációs terveiről. November 11-én aláírta Schönbrunnban azt a nyilatkozatot, amelyben lemondott az osztrák állami ügyekben való részvételéről, de ez a lemondás nem vonatkozott magára a trónigényre. Károly ebben a kiáltványban azt is kinyilvánította, hogy elfogadja azt az államformát, amelyet Német-Ausztria választ. A szociáldemokrata vezetők a vonakodó császárt azzal igyekeztek lemondásra bírni, hogy Bécs munkáskerületeiben egyre erősödik a nyugtalanság és ellenszenv a monarchiával szemben. A schönbrunni kiáltvány egy kialakult kompromisszum volt az új „forradalmi” és a császári kormány között egy esetleges polgárháború elkerülése érdekében. A hatalomátadás békés lezajlását segítette elő az is, hogy az uralkodó által kinevezett császári kormány Heinrich Lammasch vezetésével ugyan még aznap lemondott, de Lammasch a háttérben még hónapokon keresztül ellátta a monarchia likvidálási feladatait. November 12-én az ideiglenes alkotmány pedig rögzítette a köztársasági államformát.²⁶

Az osztrák kormányzat el kívánta kerülni, hogy Károly és családja az utolsó Romanov cár és családja sorsára jusson. Kezdetben Károly az uralkodó nyári rezidenciájába, a schönbrunni kastélyba vonult vissza és a fővárosban kívánt

²⁵ ÖStA AdR NPA Staatsratsprotokoll 1918. nov. 11. Karton 1.

²⁶ ÖStA AdR NPA Staatsratsprotokoll 1918. nov. 12. Karton 1.

maradni. November elsején azonban kéretlenül tisztek és hadapródok szállták meg a nyári rezidenciát. A radikális baloldali katonák és tisztek által alapított Vörös Gárda (Rote Garde) néhány tagja november 11-én őrizetbe kívánta venni az uralkodót.²⁷ A fenyegető helyzet miatt a többgyermekes ifjú uralkodó még aznap családjával együtt elhagyta Bécsset, és átköltözött az egyik uralkodói magánkastélyba, az alsó-ausztriai Eckartsauban. Itt adta ki IV. Károly az úgynevezett eckartsauai nyilatkozatát, amely hasonló tartalmú volt, mint az egy nappal korábbi Német-Ausztriára vonatkozó bejelentése. Ebben lemondott a magyarországi államügyekben való részvételről, de ez a lemondás nem érintette a magyar trónt. Továbbá kinyilvánította, hogy elismeri a Magyarország által választott államformát. November 16-án pedig Budapesten is kiáltották a (nép) köztársaságot.

Az államformaváltások után az excsászár célja az időnyerés és erőgyűjtés volt a trón visszaszerzése és az uralkodói dinasztia fennmaradása érdekében. A bécsi ideiglenes kormány azonban igyekezett lezárni a múltat és az uralkodó-kérdést is. Ausztriában szűk bázisa volt a legitimista mozgalomnak. 1918–1919 fordulóján főként a kormánykoalíció szociáldemokrata tagjai tartottak a „reakciótól”, egy esetleges restaurációs kísérlettől.²⁸ A magyar kormány ekkor már egyaránt félt a kommunista aktivitástól és a „reakció” támadásától. December 22-én az osztrák államtanács megtárgyalta a Habsburg-kérdés lezárásának lehetőségeit és igyekezett Károlyra nyomást gyakorolni annak érdekében, hogy az véglegesen mondjon le a trónról és hagyja el az országot.²⁹ Az uralkodó azonban továbbra is elzárkózott a kompromisszumos megoldástól.

Habsburg-restaurációs tervek, 1919–1920

Az egyre erősödő osztrák kormányzati nyomás miatt Károly úgy érezte, nem maradt más választása, mint az előremenekülés. Az excsászár külső segítséget remélt a trónja visszaszerzése érdekében, ezért igyekezett nemzetközi szintre emelni az osztrák államforma és a Habsburg-uralkodóház restaurációjának kérdését. Károly egyre kevésbé érzékelte, hogy tervei felett eljárt az idő. Nem akarta tudomásul venni, hogy a háborús győztesek számára személye és trónigénye már nem jelentett garanciát a közép-európai stabilitás biztosításához.

²⁷ *Hans Hautmann*: Die verlorene Räterepublik. Am Beispiel der Kommunistischen Partei Deutschösterreichs. Wien 1971. 94.

²⁸ *Carlo Moos*: Habsburg post mortem i. m. 213.

²⁹ *Alfred Pföser – Andreas Weigl*: Die erste Stunde Null. Gründungsjahre der österreichischen Republik 1918–1922. Wien 2017. 164.

Az 1919. februári osztrák alkotmányozó nemzetgyűlési választási kampányban jelentős szerepet kapott a Habsburg-kérdés. A szociáldemokrata párt intenzív propagandát folytatott az excsászár és az uralkodóház ellen. A választási győzelme után megerősödve elérkezettnek látta az időt az új keresztényszocialista-szociáldemokrata koalíció arra, hogy a lakosság nevében nyomást gyakoroljon a volt uralkodóra. Károlyt választás elé állították: 1. lemond minden előjogáról és egyszerű állampolgárként él tovább Ausztriában, vagy 2. lemond minden előjogáról és elhagyja az országot. Így Károly kénytelen-kelletlen mérlegelni kezdte annak lehetőségét, hogy Tirol helyett mégis inkább külföldre, még hozzá a semleges Svájcba költözzék családjával. A bécsi vezetés rosszallással vette tudomásul, hogy a volt uralkodó a kapcsolati tőkájére, elsősorban osztrák legitimistákra támaszkodva, igyekezett az osztrák államformaváltást nemzetközi kérdéssé tenni. Az utolsó Habsburg uralkodó azzal az ígérettel kecsegtette ugyanis a győztes országok vezetőit, hogy az ő közép-európai uralkodása lehetne az ellenszere azon vélt és valós félelmeknek, amelyek a térségben fejtörést okoztak a győztes államok vezetőinek. Elképzelése szerint egy általa vezetett dunai-konföderáció egyaránt alkalmas lehetett volna az anschluss megakadályozására és Közép-Európa bolsevizálásának feltartóztatására.³⁰

Károly ismételten sógora kapcsolati hálójára igyekezett támaszkodni, annak végzetesnek bizonyult 1917-es béketapogatózása ellenére. Sixtus páрмаi herceg londoni kapcsolatain keresztül megszerezte V. György király és a brit kormány hallgatólagos támogatását a svájci emigráció elősegítéséhez. Ennek köszönhetően 1919. február 27-én megérkezett Eckartsauba Edward Lisle Strutt főhadnagy, aki később megszervezte az uralkodócsalád svájci emigrációját, ahová maga is hűségesen követte őket.³¹ Az osztrák kormányzat törekedett a Habsburg-kérdést mihamarabb véglegesen lezárni. Március 12-én az osztrák alkotmányozó nemzetgyűlés megerősítette az 1918. november 12-ei köztársasági államformáról szóló törvényt, így Károly ausztriai tartózkodása egyre nyomasztóbbá vált. A tarthatatlanná vált helyzet megoldásához az Egyesült Királyságból érkezett az újabb impulzus. Március 17-én, két nappal a magyar Tanácsköztársaság kikiáltása előtt Strutt parancsot kapott Londonból, hogy késlekedés nélkül juttassa el a volt uralkodót Svájcba.³² A svájci kormány hajlandónak bizonyult befogadni az exuralkodót és családját – számolt be a pozitív fejleményekről Bauer külügyminiszter a bécsi minisztertanácsi ülésen.³³

³⁰ *Peter Broucek*: Karl I. (IV.) i. m. 217.

³¹ *Eva Demmerle*: Kaiser Karl. Mythos und Wirklichkeit. Wien 2016. 113.

³² *Pföser, A. – Weigl, A.*: Die erste Stunde Null. i. m. 165.

³³ ÖStA AdR NPA Kabinettsratsprotokoll 1919. márc. 19. Karton 6.

Így március 24-én Károly és családja vonattal elhagyta Ausztria területét. Azonban a svájci-liechtensteini határ előtti utolsó ausztriai vonatállomáson, a vorarlbergi Felkdirchben, a távozó uralkodó megfogalmazta harmadik, és egyben utolsó kiáltványát, amelyben az előző két nyilatkozatát (1918. október 16. és november 11.) visszavonta. Ez a lépés azt jelentette, hogy – az addigi deklarációival szemben – nem ismerte el az osztrák köztársaság létét. Ez az újabb kiáltvány mégsem keltett belpolitikai hullámokat, hiszen a korábbiakkal ellentétben ezt már nem hozták nyilvánosságra.³⁴ A későbbiekben ez a felk kirchi kiáltvány adta Károly és a legitimisták számára a jogi érveket és a „legalitást” a későbbi restaurációs lépésekhez.

A bécsi vezetés számára megkönnyebbülést jelentett az excsászár távozása. Ez megmutatkozott már abban is, hogy a kormányzat nem avatkozott bele Károly és családja – brit felügyelettel zajló – emigrálásának megszervezésébe. Sőt, a Renner-kormány nagyvonalúan a távozó császári családra bízta a vagyonjogi döntést. Az ingóságok kapcsán Károly dönthette el, hogy mit tekint állami vagyonnak és hagy Ausztriában, illetve mit tekint magánvagyonának,³⁵ azaz mit visz magával a svájci emigrációba.

Az excsászár felk kirchi kiáltványban rögzített kompromisszumnélküliségére és makacs restaurációs terveire válaszul az alkotmányozó nemzetgyűlés április 3-án elfogadta az úgynevezett Habsburg-törvényeket (Habsburger-Gesetze). Ezek a határozatok szigorúbbak voltak a Németországban elfogadott hasonló értelmű rendelkezéseknél. A Habsburg-dinasztia teljes vagyonát, a családi és udvari vagyont egyaránt,³⁶ minden jóvátétel nélkül államosították. Szociáldemokrata kezdeményezésre az elkobzott Habsburg-vagyont a háborús károsultak (közel 400 ezer fő), jóvátételére létrehozott pénzalapnak adták át.³⁷ (A család magánvagyonának államosítására csak később került sor.) A törvény alapján a Habsburg-család tagjai csak abban az esetben maradhattak Ausztriában, ha hűségnyilatkozatot tettek a köztársaságra. Ugyanaznap elfogadták azt a törvény is, amely a nemesi rangok, illetve a világi lovagi és női rendek feloszlásáról szólt.³⁸

Ezeket a „régí rend” végét jelentő intézkedéseket a szociáldemokraták kezdeményezték, ugyanis a párt vezetői – részben a magyar Tanácsköztársaság

³⁴ Demmerle, E.: Kaiser Karl. i. m. 118.

³⁵ Karl Vocelka – Lynne Heller: Die private Welt der Habsburger. Leben und Alltag einer Familie. Graz 1998. 203–220.

³⁶ 1919. október 30-án egy törvényi módosítással IV. Károly és családjának magánvagyonát is államosították Ausztriában.

³⁷ Pföser, A. – Weigl, A.: Die erste Stunde Null. i. m. 168.

³⁸ ÖStA AdR NPA Kabinettsratsprotokolle 1919. márc. 26. Karton 6.

léte miatt – lépéskényszerbe kerültek. Az osztrák munkásság a múlttal való „radikális szakítást” szorgalmazta, a szociáldemokrata vezetők pedig ezekkel a törvényekkel is a radikális, forradalmi követelések élet igyekeztek csökkenteni. Az osztrák kormányzat a Habsburg-uralkodóházzal való teljes szakítással a párizsi békecsinálók felé is jelezni kívánta, hogy az osztrák köztársaság nem azonos a Habsburg Monarchiával. A Habsburg-törvények pedig egyértelművé tették Károly számára, hogy Ausztriában persona non grata lett. A volt uralkodó azonban nem adta fel. Svájci emigrációjában erőt gyűjtött, információkat és támogatókat igyekezett szerezni, illetve egyre inkább a magyar trón visszaszerzésére koncentrált.

Magyar restaurációs kísérletek, 1921

Ausztriában a háború utáni válság kezelése és a politikai konszolidáció zökkenőmentesebb volt, mint Magyarországon.³⁹ Ennek következtében az 1918 őszi kialakult köztársasági államforma tartósabbnak is bizonyult, és egészen az 1938. márciusi Anschlussig fenn is maradt. A magyar válságkezelés politikai fordulatokban jóval gazdagabb volt. Magyarországon azonban az 1918. novemberi népköztársaságot 1919 márciusában felváltotta a Tanácsköztársaság. 1920 márciusában egy miniszterelnöki rendelet helyreállította a monarchiát, majd egy 1921. novemberi törvény megfosztotta IV. Károlyt a trónjától. (Jelen tanulmánynak nem célja az államformaváltás mögötti belpolitikai fordulatok elemzése és okainak feltárása, csupán a Habsburg-házhoz való viszonyt érintő jelentős összefüggésekre tér ki.)

1919 tavaszán IV. Károly számára Ausztria gyakorlatilag elveszett, ezért Magyarország még jobban felértékelődött. Otto Bauer osztrák külügyminisztert már 1919. május végén tájékoztatták a volt uralkodó svájci emigrációban szövögetett restaurációs terveiről. Károly intenzíven levelezett a brit uralkodóval arról a reményéről, hogy ha minden jól megy, a magyar Tanácsköztársasággal szemben egy ellenforradalom győzedelmeskedik majd, amely ausztriai és bajor monarchista erőkkel összefogva egy dunai föderációt hozna létre, amelynek ő lenne az uralkodója.⁴⁰ A Tanácsköztársaság azonban nem egy ellenforradalmi puccsal ért véget – ahogy a volt uralkodó is remélte –, hanem a román megszálló csapatok előretörése és budapesti bevonulása miatt. Először azonban egy másik Habsburg, az 1918 őszi rövid ideig már

³⁹ Murber I.: Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. i. m. 1293–1294.

⁴⁰ ÖStA AdR NPA Präsidium (Nachlass Bauer) Karton 233. Umschlag II. 577 Bauer an Renner 1919. máj. 31.

kormányzóként aktív József főherceg törekedett a hatalom átmentésére. 1919. augusztus 7-én bejelentette, hogy kormányzóként átveszi az állami főhatalmat Peidl Gyula kormányától. Augusztus 15-én a nemzeti hadsereg fővezéréként Horthy Miklós még József főherceg kezébe tette le a hivatali esküt. A rövid Habsburg-közjáték augusztus 23-án azonban véget is ért; József főherceg átadta a román megszállás miatt inkább csak szimbolikusan birtokolt állami főhatalmat a Horthy körül formálódó vezetésnek. A belső konfliktusoktól sem mentes új vezetés hatalma megszilárdítása érdekében kezdetben együttműködött – főként Nyugat-Magyarországon – a legitimistákkal és radikális-nacionalista tisztek által vezetett félkatonai egységekkel is.⁴¹ A győztes hatalmak sokáig az utódállamok belügyének tekintették, hogy milyen államformát választanak, és milyen módon rendezik a viszonyukat a Habsburg-uralkodóházzal. 1920. február 2-án azonban a világháborús győztes államok külügyminisztereiből álló Nagykövetek Tanácsa is állást foglalt a Habsburg-ház trónigényével szemben.⁴²

A magyar ellenforradalmi rendszer megszilárdulása éveket vett igénybe. Az 1920-as ismételt államformaváltást nem egy „forradalmi” politikai fordulat indukálta, mint az 1918 őszén történt. Hiszen a politikai-ideológiai őrségváltás már 1919 kora őszén lezajlott, így 1920 tavaszán a királysághoz való visszatérés inkább a rendszer konszolidálását szimbolizálta és szolgálta. Az 1920. február 27-ei nemzetgyűlési törvény rendelkezett „az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom ideiglenes rendezéséről”, illetve a kormányzó megválasztásáról, de még nem érintette az államforma kérdését. A nemzetgyűlés 1920. március 1-jén Horthy Miklóst kormányzóvá választotta. Majd az 1920. március 18-ai 2394/1920. sz. miniszerelnöki rendelet hatályon kívül helyezte a forradalmak intézkedéseit, és visszaállította az 1918. november előtti államformát, a monarchiát: Magyarország király nélküli királyság lett. Mindezek az államformát is érintő intézkedések ugyan az antant tudtával és jóváhagyásával történtek, de magyar belpolitikai döntések és hatalmi rivalizálások eredményei voltak. A kérdés ekkor azonban még nyitott volt: ki üljön a trónra? A Habsburgok adják a magyar uralkodót, vagy a szabad királyválasztók javára billenjen a mérleg, illetve egy harmadik verzió valósuljon meg, és Magyarország tartósan király nélküli királyság legyen?

IV. Károly és az őt támogató legitimisták értelmezésében a magyar királyság visszaállítása egy lépéssel közelebb vitte őket a remélt restaurációhoz.

⁴¹ *Ibolya Murber*: Grenzziehung zwischen Ver- und Entflechtungen. Eine Entstehungsgeschichte Deutsch-Westungarns und des Burgenlandes. Wiesbaden 2021. 55.; *Botlik József*: Nyugat-Magyarország sorsa 1918–1921. Vasszilágy 2008. 98–99.

⁴² *Ormos M.*: „Soha, amíg élék!” i. m. 21.

Ormos Mária a könyvében úgy fogalmazott, hogy Károly és köre 1920 októberre és 1921 januárja között hozta meg a svájci Pranginsban a döntést, hogy először a magyar trón visszaszerzésére kell koncentrálni,⁴³ miközben ennek a tervnek a nemzetközi támogatottsága, angol és francia hivatalos oldalról is, több mint kétséges volt. 1921. március 26-án IV. Károly hivatalos egyeztetés nélkül, Ausztrián keresztül a magyar legitimizmus központjába, Szombathelyre érkezett. Egy nappal később pedig már a trón átvételéről egyeztetett – sikertelenül – Horthy Miklós kormányzóval Budapesten.⁴⁴ A kialakult helyzet mindenki számára kényelmetlenné vált. A kormányzó nem kívánta az államfői hatalmat a volt uralkodónak átadni. IV. Károly csalódott volt, a kisantant országok riadót fújtak, az osztrák kormány vonakodott beutazási engedélyt adni az átutazáshoz, a svájci kormány pedig nem várta vissza tárt karokkal az egykori uralkodót.

Végül a csalódott Károly kapott még egy esélyt és mégis visszatérhetett Svájcba. Azonban nem a Genfi-tó partján lévő pranginsi kastélyba, hanem a Vierwaldstättersee partján lévő Hertensteinben (Schlosshotel) élt családjával az októberi újabb magyarországi visszatérési kísérletéig. Károly számára az első restaurációs kísérlet legfőbb tanulsága az volt, hogy a magyar trón megszerzésére az utolsó esélye egy titkosan szervezett, katonailag is megtámogatott hatalomátvétel lehet. Ezzel a nemzetközi és magyar belpolitikai realitásokat is figyelmen kívül hagyó előre meneküléssel az exkirály csak növelte a magyar politikai elit rosszalását és ellenállását.

A második királypuccsként elhíresült 1921. októberi visszatérési kísérlet még nagyobb hullámokat kavart bel- és külpolitikai téren egyaránt. Október 20-án a volt uralkodó feleségével együtt érkezett a Sopron vármegyei Dénesfára. A következő napon Sopronban legitimista politikusokból ellenkormányt nevezett ki,⁴⁵ a legitimista vezetésű katonai egységek felesküdtek a volt uralkodóra. Károly vonattal Ostenburg-Moravék Gyula és Lehár Antal vezette egységek kíséretében a főváros felé indult. Október 23-án a kormány és Károly csapatai Budaörsnél összecsaptak és az utóbbiak vereséget szenvedtek. Ezt követően a magyar kormány határozottan fellépett nemcsak az uralkodó párral, hanem az őt támogató legitimista politikusokkal szemben is, letartóztatta és internálta őket.⁴⁶ Az antant és a kisantant országai egyaránt tiltakoztak a volt uralkodó

⁴³ Uo. 23.

⁴⁴ IV. Károly visszatérési kísérleteiről részletesen lásd *Ormos M.*: „Soha, amíg élek!” i. m.; *Miklós Zeidler*: Charles IV's attempted returns to the Hungarian throne. In: Karl I. (IV.) der erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie. Hrsg. Andreas Gottsmann. Wien 2007. 269–284.

⁴⁵ Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1921. okt. 22. MNL OL W 12 K 27 1921. okt. 22.

⁴⁶ Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1921. okt. 27. MNL OL W 12 K 27 1921. okt. 27.

magyarországi restaurációs kísérlete ellen,⁴⁷ majd október 26-án IV. Károly kiadatását kérték. Az események felgyorsultak, november 1-jén Bajáról elindult a IV. Károlyt és Zita királynét a Dunán keresztül Madeira szigetére szállító brit Glowworm cirkáló. November 6-án pedig a magyar nemzetgyűlés becikelyezte a 1921. évi XLVII. törvényt, amely kinyilvánította, hogy IV. Károly király uralkodói jogai megszűntek. Illetve előírta, hogy a „nemzet a királyság ősi államformáját változatlanul fenntartja, de a királyi szék betöltését későbbi időre halasztja”, a királyválasztás előjoga tehát visszazállt a nemzetre. Az utolsó Habsburg uralkodó emigrációja a Portugáliához tartozó Madeira szigetén rövid volt, hiszen Károly tragikusan fiatalon, fél éven belül influenza szövőd-ményében elhunyt.

A nyugat-magyarországi kérdésben a volt uralkodó második visszatérése érdemi változást nem hozott. Az október 13-ai velencei kompromisszum tartalmát nem érintette, a burgenlandi területátadást és a soproni népszavazás megtartását már nem befolyásolta. Azonban IV. Károly akciója kapcsán a Bethlen István vezette kormány elérkezettnek látta az időt a nyugat-magyarországi legitimista erőközpont felszámolására⁴⁸ és a magyar legitimisták ezt követően elveszítették minden befolyásukat a magyar belpolitikában.

Az uralkodó első, húsvéti visszatérési kísérlete, illetve az ausztriai visszaútja Svájc felé kisebb osztrák belpolitikai válságot is okozott. Tavasszal a válság gyors megoldása érdekében a nagynémet-keresztényszocialista Michael Mayr vezette kormány együttműködött az 1920 őszétől ellenzékbe vonult szociáldemokratákkal. Julius Deutschot, az egykori szociáldemokrata hadügyminisztert bízták meg azzal, hogy szervezze meg az ausztriai átutazás idejére az uralkodó fegyveres kíséretét.⁴⁹ A második, októberi puccs-kísérlet már jóval kisebb hullámokat kavart az osztrák belpolitikában. A Johannes Schober kancellár vezette kormány keresztényszocialista tagjai szimpátiájukat fejezték ki Károly restaurációs kísérlete kapcsán, míg a szociáldemokraták hangosan és határozottan elítélték azt. Ezek az osztrák reakciók azonban már csak gyenge és mellékes utórezgések voltak az Ausztriában és Magyarországon is lezártnak tekintett Habsburg-kérdésnek.

⁴⁷ Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1921. okt. 31. MNL OL W 12 K 27 1921. okt. 31.

⁴⁸ *Murber Ibolya*: A burgenlandi impériumváltás 1918–1924: kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. *Múltunk* [15] (2019) 2. sz. 181–214., itt: 206.

⁴⁹ *Arbeiter Zeitung*, 1921. április 6. 1. és 1921. április 7. 1–4.

Összegzés

A tanulmány arra a kérdésre kereste a választ, hogy az osztrák és a magyar háború utáni válságkezelésben milyen és mekkora szerepet játszott a Habsburg-kérdés. 1918 ősze és 1919 tavasza között a Habsburg-uralkodóház sorsát elsősorban az osztrák háború utáni válságkezelés alakította. Ennek meghatározó eleme volt a köztársasági államforma, az uralkodóház háborús felelőssége, illetve az a jogértelmezés, hogy Német-Ausztria nem jogutódja a Habsburg Birodalomnak. Az excsászár jövőterveivel azonban mind a három program-pont szöges ellentétben állt, így a köztársaság vezetői és a lemondásra kényszerített uralkodó között a konfrontáció elkerülhetetlen volt. Az osztrák kormány az orosz forgatókönyvet (uralkodó internálása, esetleges kivégzése) mindenképpen igyekezett elkerülni, így hosszútávon az élesedő konfrontáció lezárását csak az uralkodó külföldre távozása és vagyonának államosítása jelenthette. Károly előre menekült és igyekezett trónigényét nemzetközi jelentőségű kérdéssé tenni. A világháborús győztesek számára egy olyan dunai föderáció tervét vázolta fel, amely nemcsak az Anschluss, hanem a bolsevizmus terjedését is képes lett volna Közép-Európában feltartóztatni. Azonban a párizsi döntéshozók már nem egy nemzetek feletti, Habsburg vezetésű birodalomban gondolkodtak, hanem kisebb nemzetállami keretekben képelték el Közép-Európa jövőjét. Ezt követően nőtt meg az utolsó Habsburg uralkodó érdeklődése a magyar trón iránt. IV. Károly 1921-es magyarországi visszatérési kísérleteinek kudarcát nemcsak a nemzetközi segítség csaknem teljes hiánya, hanem legalább ennyire a Habsburg-restauráció szerény magyarországi támogatottsága is okozta.

THE RESTORATION IDEAS OF KING CHARLES IV

Austrian and Hungarian Crisis Management

By Ibolya Murber

SUMMARY

The paper seeks to answer the question of what role the Habsburg-question played in the post-war crisis management of the Austrian and Hungarian governments. Between the autumn of 1918 and the spring of 1919 the destiny of the Habsburg ruling dynasty was shaped foremost by the way the Austrian government handled the post-war crisis. The key elements of this were: the republic as the new form of the state; the dynasty's responsibility for the war; and the legal conclusion that German

Austria was not the successor of the Habsburg Empire. Since all three points were diametrically opposed to the future plans of the ex-emperor, the only way to end the confrontation was the departure of the ruler and the nationalisation of his assets. After Charles failed in his efforts to frame his claim to the throne as an issue of international importance, his attention turned towards the Hungarian throne. The failure of his two successive coup d'états in Hungary in 1921 was caused both by the almost complete lack of international backing, as well as the poor support enjoyed in Hungary for the Habsburg restoration.

Tóth Imre

IV. KÁROLY VISSZATÉRÉSEI ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR HATÁRKÉRDÉS ÜGYE*

A húsvéti kísérlet és Nyugat-Magyarország kérdése

1921 Nagyszombatján a déli órákban egy autó érkezett a pinkafői (Pinkafeld, Ausztria) vendégfogadó elé. A kocsiból két férfi szállt ki és foglalt helyet a különteremben. Az arcukat sötét autószemüveg takarta. A bőröndöket sofőr cipelte be a vendéglőbe, ahol csupán néhány helybéli tartózkodott. Lehner, a fogadás a két férfi egyikét, Erdődy Tamás grófot már régóta ismerte, a másik idegen volt a faluban, bár – emlékezése szerint – vonásai „valahogy ismerősnek tüntek” a számára. Különös volt, hogy a két vendég ebéd közben sem vette le a szemüvegét. Folytassuk Lehner visszaemlékezésével: „[...] megjegyzésemre, hogy társa ismerősnek tűnik számomra, és valahol már láttam az urat, Erdődy gróf azt válaszolta, hogy az teljesen kizárt, mert ő a spanyol »Fekete Kereszt« nevű szervezet képviselője. A rövid eszmecsere után a vendégek ebédet rendeltek. Natúr szeletet savanyú uborkával. [...] Az étel igen ízletes lehetett, mert a külföldi vendég még egy szeletet kért – franciául. Mivel én az angol nyelvet jobban bírom a franciánál, angolul kérdeztem, hova lesz az útjuk. Erdődyhez Rotenturmba [Vasvörösvár, Ausztria] – hangzott a válasz, szintén angolul. A gróf a vacsora közben többször elhagyta a vendégfogadót, hogy telefonáljon. Láthatóan ideges volt, mert közölték vele, hogy az autója meghibásodott, Renée (sic)¹ hercegé pedig, amellyel érkeztek, nem rendelkezett határátlépési engedéllyel. [...] Erdődy végül megkért – folytatja Lehner –, hogy saját lovaskocsimat bocsássam a rendelkezésükre. Ezt meg is ígértem, noha a lovak aznap már kétszer voltak Pinggauban, emiatt meg kellett várni az abrakolást. Délután öt órakor kocsisom, Johann Huhlfeld készen állt az indulásra. Ezt németül jelentettem a grófnak, mire az idegen azonnal felpattant a helyéről, vagyis minden szót tökéletesen értett abból, amit mondtam [...]. Felsőőrön [Oberwart, Ausztria] épp feltámadási körmenetet tartottak, amikor a kocsi odaért, úgyhogy az utasok letérdeltek és úgy várták meg menet

* A tanulmány elsősorban nem az osztrák–magyar határkérdéssel foglalkozik, címével mégis utal rá, hogy az abban jelzett két probléma összekapcsolódott és kölcsönösen hatott egymásra. Különösen a Nyugat-Magyarországon 1921 késő nyarán és őszén történt események befolyásolták Károly ismételt trónfoglalási kísérletét.

¹ René Bourbon – pármai herceg, Zita királyné öccse.

elhaladását, a szemüvegeket viszont csak ez után, a faluból kiérve vették le.”² A kocsis, Huhlfeld ekkor ismerte csak fel az idegent: aki maga Habsburg Károly volt. Estére a volt uralkodó Erdődy autóján, hamis spanyol útlevéllel a zsebében Szombathelyre érkezett, hogy még Eckartsauban felfüggesztett uralkodói jogaiba visszahelyezze önmagát.³ Ezzel egyszersmind új szál fonódott a hosszú hónapok óta zajló osztrák–magyar területi viták történetébe is.

A területi hovatartozás körüli vita 1918 végén lángolt föl annyira, hogy a kérdés 1919 májusában bekerült a párizsi tanácskozások napirendi pontjai közé is. Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolását az Osztrák Államtanács 1918. november 12-ei dekrétuma követelte hivatalosan. Nemzetközi szintéren elsőként Archibald Cary Coolidge, az amerikai békeküldöttségnek a bécsi helyzetet jól ismerő tagja hozakodott elő a problémával, hetekkel a kérdés Párizsban történt felbukkanását megelőzően, 1919 januárjában. Coolidge elsődlegesen a lakosság etnikai összetételére és a gazdaság által diktált igényekre alapozta az osztrák álláspontot lényegében támogató véleményét. Az angol kormány is tájékozódott a helyzetről, Thomas Cuninghame főmegbízott révén szereve információkat Nyugat-Magyarországról.⁴ Az osztrák–magyar határtérség ügye azonban először hivatalosan a cseh–délsláv folyosó kapcsán merült fel a békekonferencián, 1919 februárjában, Tomáš G. Masaryk és Edvard Beneš előterjesztésére. Mivel azonban nem volt olyan nagyhatalom, amely a korridorra vonatkozó cseh igényeket támogatta volna, a kezdeményezés lekerült a napirendről, s ezzel megszakadtak az érintett térségről, illetve az osztrák–magyar határról szóló tárgyalások is. Május második hetében azonban Wilson amerikai elnök és Karl Renner osztrák kancellár is előhozakodott Német–Nyugat-Magyarország (Deutschwestungarn) kérdésével. Ettől kezdve arra próbáltak megoldást találni, hogy miként lehet a válságban vergődő Ausztria életfeltételein javítani, a destabilizáció következményeit ellensúlyozni.

Csaknem minden osztrák politikai erő egyetértett abban, hogy Ausztria problémáira a hosszú távú megoldást a Németországgal való egyesülés jelenti. 1919. február 27. és március 3. között Otto Bauer osztrák és Brockdorff-Rantzau

² Hans H. Piff: Von Pinkafö nach Pinkafeld. Ein lokalhistorischer Spaziergang. Pinkafeld 2013. 90–91.

³ IV. Károly 1918. október 11-én és 13-án eckartsaubi kastélyából kiadott nyilatkozataiban bejelentette, hogy visszavonul az osztrák császári és a magyar királyi jogok gyakorlásától, pontosabban az államügyekben való részvételtől. Ezzel egyidejűleg elismerte a Magyarország jövőbeli államformájáról később megszülető döntést. A nyilatkozatot azonban a magyar kormány részéről sohasem jegyezték ellen, és nem iktatták törvénybe. Az osztrák nemzetgyűlés a diszkontinuitás elve alapján 1918. november 12-én kikiáltotta a köztársaságot, és megfosztotta Károlyt az uralkodói jogaitól. A magyar törvényhozás azonban a korábbi változtatások után 1920 januárjában helyreállította a monarchikus államformát. A dokumentumot lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Polgári Kori Kormányhatósági Levéltárak. Államfői Hivatali Levéltár. Kormányzói Kabinetiroda. A Kormányzó felhivatalos iratai K 589-I-A-1.

⁴ Ormos Mária: Civitas Fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921. Győr 1990. 20.

német külügyminiszter Weimarban, majd Berlinben már tárgyalásokat folytatott az Anschluss lehetőségéről, sőt március 2-án alá is írták a felek azt a protokollt, amely szerint Ausztria belép a föderatív állammá átalakítandó német birodalomba. Mindezeket azonban titokban tartották, mivel nyilvánosságra kerülésük kedvezőtlenül befolyásolhatta volna számukra a béketárgyalások kimenetelét. Ez a gyakorlatban a kérdés elhalasztását jelentette.⁵ Döntésük helyességét az idő rövidesen igazolta. Miután ugyanis Párizsban le kellett mondania a Rajna-határról, sőt még a Saar-vidék egy részéről is, megmerevedett az Anschlussellenes álláspont a francia politikában, és ennek megfelelően a békeszerződések kifejezetten meg is tiltották a két állam egyesülését.⁶ A stabilizáció kérdését végül más összefüggésbe ágyazva vette ismét elő az osztrák kormány, s az ez alkalommal kidolgozott érvrendszer elég ütőképesnek bizonyult ahhoz, hogy Ausztria a békerendezés során jobb eredményeket tudjon elérni, hiszen ezúttal a francia külpolitika irányítói is támogatták Bécs törekvéseit: olyan benyomást keltettek az osztrák politikusokban, hogy Ausztria területi és gazdasági szempontból is kedvezőbb békefeltételekre számíthat, ha letesz az Anschluss tervéről.⁷ A kompenzációt egyértelműen Nyugat-Magyarország jelenthette számára.

A nagyhatalmaknak azonban nem fűződött érdekük ahhoz, hogy Eris almáját a két ország közé dobják, még kevésbé ahhoz, hogy Ausztria és Magyarország kapcsolatát befagyassza, s ezáltal Bécs Budapesttel szemben Berlin felé közeledjen. Annál inkább érdekükben állt a két ország közötti együttműködés, valamint a közép-európai térség pacifikálása szempontjából fontos gazdasági kooperáció megteremtése és elmélyítése. A helyzet ellentmondásos volt. A békekonferencia végül, ha kellemtlenül is, de elvi döntést hozott: a Legfelsőbb Tanács 1919. május 27–31. között magáévá tette Német–Nyugat-Magyarország gondolatát, és némi megfontolás után végül a határmenti vármegyék közül Vas, Sopron és Moson nyugati részeit az 1919. szeptemberi saint-germaini békeszerződésben Ausztriának ítélte.

Az osztrák békeszerződés aláírása után a magyar kormány tiltakozott a győzteseknél, és népszavazást kért a vitatott területeken. A hónapokkal később, 1920 januárjában Párizsba érkező magyar békedelegáció ennek ellenére nem sietett előhozakodni a nyugat-magyarországi kérdéssel, mivel az etnikai alapú határmódosítás

⁵ A tárgyalásokon a német fél volt a tartózkodóbb. Friedrich Ebert köztársasági elnök a békeszerződés aláírásáig semmilyen lépést nem kockáztatott volna, Bauer ezzel szemben úgy látta, hogy a háttértárgyalások és az egyesülés előkészítése a megállapodás aláírása után egy-két héttel megkezdődhet. *Alfred D. Low: The Anschluss Movement 1918–1919 and the Paris Peace Conference.* Philadelphia 1974. 187–188.

⁶ *Ormos M.:* Civitas Fidelissima i. m. 10–13.

⁷ *Otto Bauer:* Die österreichische Revolution. Wien 1923. 149.

követelésének itt csak csekély alapja volt. A magyar félnek 1920. május 6-án átnyújtott végleges békefeltételek a térség tekintetében végül nem tartalmaztak semmilyen változást az osztrák békeszerződésben foglaltakhoz képest. A trianoni szerződés megerősítette a már korábban eldöntött tényt: a területet Ausztriának ítélték. Mindazonáltal Nyugat-Magyarország volt az egyetlen az elszakított országrészek közül, amely nem állt a szomszédos utódállamok katonai megszállása alatt. Ez a tény pedig manőverezési lehetőséget kínált a magyar kormányoknak, melyek számára észszerűnek tűnt, hogy a legkisebb ellenállás irányába, azaz a gazdaságilag és katonailag is gyenge, szintén vesztes Ausztria irányába fejtsenek ki revíziós aktivitást.

A minisztertanács már 1919. szeptember 30-án kétoldalú tárgyalásokat kezdeményezett az osztrák féllel, de a megbeszéléseknek nem lett értékelhető eredménye. A magyar diplomácia ennek ellenére komolyan számolt azzal, hogy az osztrák kormány előbb-utóbb hajlik majd a megegyezésre, és nem akar Magyarországgal ellenséges viszonyt fenntartani. 1921 őszéig számos kezdeményezés született magyar részről a kétoldalú megállapodásra, autonómiaígéretetekkel, népszavazási előterjesztéssel, kereskedelmi engedmények kilátásba helyezésével.⁸ Az osztrák döntéshozók nehéz helyzetben voltak. Nem akarták veszélybe sodorni a magyar félhez fűződő kapcsolataikat. Elsősorban azt kellett biztosítaniuk, hogy a Magyarországról érkező, létfontosságú élelmiszer-szállítmányok (szarvasmarha, burgonya, zsír, olaj) továbbra is megérkezzenek. Távlatosan pedig arra törekedtek, hogy a területi viták ne zavarják meg a későbbi magyar–osztrák kereskedelmi kapcsolatokat és az azokról szóló tárgyalásokat. Ezzel egyidejűleg azonban azt is el kellett kerülniük, hogy Burgenland-politikájuk miatt árulással vádolják őket. Közben az is egyértelművé vált számukra, hogy a francia és a brit vezetésnek nem fűződik elemi érdeke a Magyarországgal szembeni energikus fellépéshez, különösen nem egy fegyveres beavatkozáshoz.

A katonai megszállás ügye, Nyugat-Magyarország hovatartozásának problémája és a királykérdés (túl azon, hogy Habsburg IV. Károly Nyugat-Magyarországról indult neki a bizonytalan vállalkozásainak) éppen az elszabotált területátadás problematikáján keresztül kapcsolódott közvetlenül egymáshoz. Az antant már említett tartózkodó magatartása, a környező kormányok némelyikének (elsősorban a prágai vezetésnek) beavatkozási hajlandósága és Ausztria katonai képességeinek gyengesége mind olyan tényezők voltak, amelyek tovább bonyolították az ügyet és szerephez engedték jutni a nyugati határszélen állomásozó magyar katonai csoportok parancsnokait, akik között számos ismert legitimista is volt.⁹

⁸ Mindezekről részletesen lásd *Tóth Imre*: Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig. Pécs 2020.

⁹ Közöttük is a legismertebb Sigray Antal és Lehár Antal, akik augusztus 6-án Szombathelyen gyakorlatilag átvették a hatalmat. Előbbit Habsburg József főherceg augusztus 12-én kinevezte Sopron,

Miután Károly megérkezett a magyar határra, Ausztriában azonnal szárnyra keltek a rémhírek arról, hogy a legitimista Lehár Antal, a szombathelyi katonai körlet parancsnoka az általa jól megszervezett nyugat-magyarországi csapatok élén rövidesen megindul, és meg sem áll a Hofburgig, hogy az excsászárt visszaültesse a trónjára.¹⁰ A határ osztrák oldalán működő baloldali pártok és szakszervezetek vezetői alig tudták megakadályozni, hogy a hír hallatán meggondolatlan, felfegyverzett csoportok áttörjenek a határon. Erre végül nem került sor, de a restaurációs kísérlet Ausztriában is komoly belpolitikai hullámokat vetett. Szent István koronája ugyanis Magyarország területi integritását szimbolizálta, ezért a trónkérdést – a többi „utóállamhoz” hasonlóan – Ausztria sem tekintette magyar belügynek. Annak ellenére, hogy Horthy kormányzó rövid úton megtagadta a hatalom átadását, a kísérlet fegyvert adott az osztrák ellenzék kezébe. A kormányt kívülről támogató Nagynémet Néppárt (Grossdeutsche Volkspartei) az Anschluss lehetőségét féltette Károlytól, a szociáldemokraták pedig a kikiáltott köztársaságot.

A szociáldemokrata párt (Sozialdemokratische Arbeiterpartei Deutschlands), mely tevékenyebb résztvevője és alakítója volt a király visszatérési kísérleteivel összefüggő osztrák eseményeknek, a parlament azonnali összehívását kezdeményezte. A párt az 1921. április 1-jei rendkívüli ülésen indítványozta, hogy a kormány azzal a kéréssel forduljon a nagyhatalmakhoz, hogy azok követeljék meg Magyarországtól a trianoni békeszerződés haladéktalan ratifikálását, Burgenland átadását és hadserege leszerelését. A Karl Seitz, korábbi nemzetgyűlési elnök által előterjesztett sürgősségi indítvány egyúttal követelte mindazok felelősségre vonását is, akik Károly osztrák földre lépését segítették. A kisebbségi keresztényszocialista kormány kompetenciájának ugyanis súlyos fogyatékoságára vallott, hogy az uralkodó háborítatlanul keresztül utazhatott az országon, Bécsben éjszakázhatott és zavartalanul folytathatta az útját Magyarországra. A baloldal szerint az lenne a legkevesebb, hogy amennyiben az excsászár ismét át akarna haladni az országon egy harmadik országba távozva, azt csakis a kormány szoros őrizete alatt tehesse.¹¹ Vagyis – követelte Seitz –, a Michael Mayr által vezetett kabinet tegye végre azt, ami a dolga: garantálja az ország biztonságát. A szociáldemokrata politikus felhasználta az alkalmat arra is, hogy párton belüli ellenlábasaiknak és radikálisoknak is üzenjen: szerinte ugyanis a magyarországi Tanácsköztársaság elhibázott politikájának

---

Moson, Vas és Zala vármegyék, valamint Sopron város kormánybiztosává. A legitimista Lehárt pedig Horthy megpróbálta a Nemzeti Hadseregbe integrálni azzal, hogy megtette a szombathelyi körzet katonai parancsnokává.

¹⁰ *Gerald Schlag*: Aus Trümmern geboren... Burgenland 1918–1921. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 106.) Eisenstadt 2001. 384–385.

¹¹ A Svájcba visszatoloncolt Károlyt később a szociáldemokrata érzelmű osztrák vasutasok Gyanafalvánál (Jennersdorf) órákig hagyták vesztegelni, mivel nem voltak hajlandóak egy Habsburgot szállítani, a szerelvény továbbhaladásakor pedig több helyen demonstrációkat szerveztek. Uo. 384.

a következménye volt, hogy a radikális magyar kalandorok katonai alakulatokba szerveződtek, megragadták a hatalmat, és Budapesten politikai, Szombathely környékén pedig katonai erőközpontot hoztak létre. Seitz szerint a győztesek kötelessége lenne érvényt szerezni a békék előírásainak, és biztosítani Ausztriát minden lehetséges magyar támadással szemben, mivel ők tették eszköztelenné, így kiszolgáltatottá Ausztriát.¹²

A Mayr-kabinet természetesen ugyanúgy követelte a szövetséges hatalmaktól Trianon ratifikációját és Burgenland átadását, illetve a magyar katonai erők létszámának lecsökkentését, mint az ellenzék, de mindezt jóval visszafogottabb hangnemben tette. A háttérben folyt ugyanis az egyezkedés a magyar és az osztrák kormány között Burgenlandról, és már a puccs előtt is nyilvánvaló volt, hogy a kancellárnak kettős szerepet kell játszania: miközben nem volt szabad kockára tennie a Magyarországhoz fűződő kapcsolatait, el kellett kerülnie azt is, hogy a Burgenlandra irányuló kompromisszumkeresés miatt nagynémet és szociáldemokrata kritikusai áruházzal vádolják. Károly feltűnése a színen csak tovább rontott a helyzetén. Hiába játszotta el Horthy kormányzó a „haza megmentőjének” szerepét, és lépett fel az exuralkodóval szemben, a Budapesttel történő egyezkedés és kontaktus az addiginál is kínosabbá vált a keresztényszocialisták számára, akiket – ha a tárgyalások kitűdnének – azonnal a „reakció” gyanújába lehetett volna keverni odahaza. A kormány így nem nagyon tehetett egyebet, mint hogy a nyilvánosság előtt elfogadta, sőt magáénak ismerte el a szociáldemokraták által előterjesztett javaslatokat.¹³

A Habsburg-kérdés azonban egyben európai ügy is volt, melyre nagyobb figyelem összpontosult, mint Nyugat-Magyarország problémájára. A magyar legitimisták akcionizmusa pedig elég hivatkozási alap volt ahhoz, hogy Magyarországot a nemzetközi rendezés és a békefolyamat gátjaként tüntessék fel. Bécs ezt az okfejtést diplomáciai csatornáin keresztül el is juttatta a győztes nagyhatalmak képviselőihez és felvette azok közé az érvek közé, melyekkel a győztesek nyugat-magyarországi katonai jelenlétének szükségességét próbálta meg igazolni. Nem sokkal a válságot követően, 1921. április 19-én az osztrák kormány párizsi képviselője, Johann Eichhoff jegyzéket nyújtott át a Nagykövetek Tanácsának, melyben kérte, hogy Felső-Sziléziából irányítsanak át csapatokat a vitatott státuszú Nyugat-Magyarországra. Legfőbb indoka az volt, hogy a térséget monarchista csoportok tartják a kezükben azzal a céllal, hogy Ausztriát elzárják a neki ítélt területektől. A hadsereg átvezényléséből végül nem lett semmi. Az osztrák sürgetésre érdemben a párizsi brit delegáció válaszolt, a Nagykövetek Tanácsának címezve válaszát úgy, hogy abból

¹² Az Osztrák Nemzetgyűlés 31. ülése, 1921. ápr. 1. Stenographische Protokolle über die Sitzungen der Provisorischen Nationalversammlung für Deutschösterreichs 1918 und 1919. (Sten. Prot) III. Session 10.11.1920–20.11.1923. Bd. 1. Wien 1919. 1248–1251.

¹³ Uo. 1254.

Budapest, Bécs és az intervencióra kész Prága is értsen: a nyugat-magyar területek státusza nem lehet vita tárgya Magyarország és az utódállamok között.¹⁴

Károly közben kudarcba fulladt akciója után visszatért Svájcba, ahol 1921. május 20-án a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője közölte vele az ott tartózkodás feltételeit. A berni kormány Hertensteint jelölte ki lakhelyéül azzal, hogy neki magának és kíséretének is mindennemű politikai tevékenységtől távol kell magát tartania. Abban az esetben pedig, ha elhagyná tartózkodási helyét, tervezett elutazása előtt legalább három nappal tájékoztatnia kell a politikai osztályt.¹⁵ Károlynak a nyár folyamán, augusztusban állítólag szándékában állt elhagyni Svájcot, hogy végleges letelepedési helyet találjon magának és családjának. Legalábbis erre tett utalást az ottani külügyminisztérium munkatársának – talán nem véletlenül. Szóba hozta Spanyolországot, de még inkább valamelyik északi országot, arra kérve a berni vezetést, hogy a gyerekei – ha az utazás körülményei nem lennének kedvezőek – maradhassanak még pár hónapig az országban.¹⁶ Az bizonyos, hogy őt magát és híveit leszámítva mindenki (beleértve a magyar és az osztrák kormányt is) jobbnak látta minél távolabb tudni az exuralkodót Magyarországtól.

Karlista készülődés és a velencei szerződés következményei (1921. augusztus–október)

Nincs pontos ismeretünk arról, hogy mit forgatott a fejében Károly 1921. augusztus végén, amikor a nyugat-magyarországi helyzet élesebbé vált, és napirendre került a terület kiürítésének kérdése. Magyarországon mindenesetre már többen azzal számoltak, hogy a volt uralkodó ki fogja használni a zűrzavaros helyzetet és kísérletet tesz a hatalom megszerzésére Magyarországon, sőt akár Ausztriában is.¹⁷ Gratz Gusztáv, Andrássy Gyula, Apponyi Albert és más karlista politikusok a húsvéti tapasztalatok birtokában már körültekintőbbek voltak, és késleltették Károly visszatérését. Másképp festett azonban a helyzet a Nyugat-Dunántúlon, ahol a royalista katonai alakulatok vezetői szerették volna még azelőtt döntésre vinni a dolgot, mielőtt el kellett hagyniuk a térséget. Az itt tevékenykedő

¹⁴ *Mari Vares*: The Question of Western Hungary/Burgenland, 1918–1923. A Territorial Question in the Context of National and International Policy. Jyväskylä 2008. 217–218.

¹⁵ Paul Dinichert, a berni külügyminisztérium osztályfőnöke feljegyzése. Bern, 1921. máj. 20. In: *Dokuments Diplomatiques Suisses 1848–1945*. Vol. 8. 1920–1924. 24 novembre 1920 – 27 décembre 1924. Eds. Antoine Fleury – Gabriel Imboden. (a továbbiakban: DDS). Berne 1988. 87. számú dok. 255–257.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Franz Egon Fürstenberg budapesti német követ jelentése. Bp., 1921. júl. 30. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin. R 74189. Abteilung II. b. Politik 11. Akten betreffend Habsburgisches Haus Bd. 2. 1921. május–1921. november (a továbbiakban: PA AA Abt. II. Pol. 11. Bd. 2.) K 112054-55.

karlisták, Cziráky József, Lehár és társaik húsvét óta látszólag visszahúzódva éltek, de a napjaik korántsem teltek politikai magányban. Készülődtek a király visszatérésére, közben pedig élénk kapcsolatokat ápoltak a határ túloldalán élő osztrák legitimistákkal. A magyar „Vendée”, azaz Szombathely és Hertenstein között szintén élénk volt a mozgás. A nyár második felében Boroviczényi Aladár, Gratz Gusztáv és Karl Werkmann, Károly magántitkára is megfordult Mikes János szombathelyi püspöknél.¹⁸ Boroviczényi akkor jelent meg Szombathelyen és Sopronban, amikor már csupán néhány nap volt hátra Nyugat-Magyarország átadásának hivatalos határidejéig. A vasi megyeszékhelyen Sigray Antal kormánybiztos tájékoztatta az aktuális helyzetről, de ő is azt kérte, hogy Károly várja meg a kérdés megnyugtató rendezését, addig ne szánja el magát semmilyen politikai lépésre. Augusztus 24-én Boroviczényi és Sigray közösen felkeresték a szintén legitimista Ostenburg-Moravek Gyula őrnagyot Sopronban, aki jelét sem adta az óvatosságnak, s aki csak annyit közölt velük, hogy zászlóaljának tagjai között kiváló a csapatszellem, és valamennyien hűséges hívei az uralkodónak.

Károly mindenesetre folyamatos tájékoztatást kért az osztrák–magyar határ-vita állásáról. Vagy azért, mert Sigray jótanácsát megfogadva kész volt kivárni a helyzet rendeződését, vagy éppen azért, hogy kihasználja a készülődő fegyveres ellenállás nyomán várható kaotikus állapotokat.¹⁹ (Ez augusztus végén be is következett, amikor az Ausztriának történő területátadást irreguláris magyar csapatok a kormány jóváhagyólagos támogatásával megakadályozták, és ezzel másfél hónapig tartó fegyveres gerillaharc, az úgynevezett nyugat-magyarországi felkelés kezdődött a térségben.) Annyi bizonyos, hogy a volt uralkodó ellentmondásos helyzetbe került az eseményeknek köszönhetően, hiszen egyidejűleg tartotta magát Magyarországot királyának és osztrák császárnak. A helyzetet higgadtan átgondolva nyilvánvaló lehetett előtte, hogy a nyugat-magyarországi térségben tett minden mozdulata tovább élezi a feszültséget a két ország között, és veszélybe sodorhatja az amúgyis nehezen formálódó *modus vivendi*. Szent István koronájával a fején a terület megmentésére bizonyára csak igen kevés esélye lett volna, azt pedig még ennél is könnyebben beláthatta, hogy ha az osztrák trónra vonatkozó igényei valóra válnának, a döntés ódiума is visszaszállna rá.

A húsvéti utazás nagy tanulsága az volt, hogy az uralkodói jogar kevés a beköltözéshez a budai várba. Károlynak stabilabb alapokra kellett építenie újabb kísérletét. Ennek legfőbb bázisát a Nyugat-Magyarországon állomásozó hívei, illetve azok fegyveresei jelentették, valamint a helyi lakosság támogatása. Nyugat-Magyarország népességének számottevő – pontosabban azonban nem

¹⁸ Uo. K 112040-42.

¹⁹ *Boroviczényi Aladár: A király és kormányzója.* Bp. 1993. 196–197.

meghatározható – része ugyanis valóban Habsburg-párti volt. Ennek a Béccsel és az osztrák tartományokkal való egymás mellett élés hagyományai mellett elsősorban az volt a magyarázata, hogy a Monarchia helyreállítása gazdasági értelemben csatlakoztatta volna a Dunántúl nyugati részét Ausztriához, vagy legalábbis újra kapcsolatot teremthetett volna az egymástól erőszakosan elválasztott határmenti területek között. A volt király és császár sokak szemében elegendő integratív erővel rendelkezett ahhoz, hogy akár a szűkebb, akár a tágabb térségben (beleértve ebbe a Duna-medencét is) a gazdasági, sőt jó esetben a politikai kooperáció előmozdítója legyen. Hűséges követői még az 1918. októberi kiáltvány alapján megszervezett dunai állam anakronisztikus gondolatában is mélyen hittek.²⁰ Néhányan ugyanakkor komoly ellenérzéssel fogadták Károly francia kapcsolatait. Aligha túlzás a helyi viszonyokat illetően tájékozott német megfigyelők vélekedése, mely szerint a Párizs iránt finoman szólva is csekély szimpátiát tápláló helyi lakosság és katonaság sokkal szívesebben támaszkodott volna ebben a kérdésben Németországra.²¹ Ráadásul a tragikomikusra sikerült tavaszi akció némileg megpáztta a volt uralkodó személye iránt érzett szimpátiát is.

Nagyjából ezek a körülmények fogadták volna október első felében az emigrációban élő exuralkodót. A hónap közepén azonban Nyugat-Magyarországon ismét fordult egyet a helyzet. Október 13-án az olaszországi Velencében Johannes Schober kancellár és Bethlen István miniszterelnök megállapodást írt alá az Ausztriának ítélt területek jövőjéről. Az egyezményben Magyarország kötelezte magát arra, hogy a nyugat-magyarországi térséget megtisztítja a felkelőktől, a pacifikálást követően pedig nyolc nap múlva népszavazást tartanak Sopron városában és a környező nyolc községben a terület hovatartozásáról. Ausztria és Magyarország önmagára nézve kötelezőnek ismerte el a majdani referendum végeredményét. A szerződéssel tehát megoldódni látszott az osztrák–magyar határteréség körül hosszú hónapok óta tartó huzavona.

Svájcban eközben Marano Pignatti olasz ügyvivő újabb nyugtalanító nyugat-magyarországi hírekről számolt be Edmund Schulthess államfőnek a Károly érkezését váró fegyveres csoportok növekvő aktivitásáról. Az olasz diplomata nem követelt semmiféle közvetlen lépést a svájci kormánytól, csupán informálta Bernt a helyzetről és ismertette a kisantant álláspontját. Pignatti nem véletlenül élt a finom nyomásgyakorlás eszközével, hiszen nem kellett jóstehetség annak belátásához,

²⁰ Az 1918. október 16-án kiadott uralkodói manifesztum föderatívva kívánta átalakítani a dualista állam osztrák felét. Károly kiáltványa a Magyar Korona országaira nem vonatkozott, ígéretet tett viszont azok további integrálására.

²¹ Edmund Schulthess szövetségi elnök feljegyzése. Bern, 1921. okt. 3. In: DDS. 24. számú dok. 346–347. és Franz Egon Fürstenberg jelentése. Bp., 1921. júl. 5. és 1921. júl. 30. PA AA Abt. II. b. Pol. 11. Bd. 2. K 112040-42., K 112054-55.

hogy Károly visszatérése nem csekély bonyodalmat fog okozni az egész Duna-medencei térségben. Ráadásul Nyugat-Magyarországon épp az olasz kormány igyekezett lecsendesíteni a rá nézve is veszélyes hullámokat. Az olasz vezetést aggasztotta annak lehetősége, hogy Csehszlovákia és a délszláv állam esetleg közös akcióba kezdhet Magyarország ellen, ami a szó szoros értelmében teret nyitna a Dunántúl egy részére kiterjedő szláv korridornak. Károly terve tehát nemcsak presztízsveszteséggel fenyegette a mediátorként fellépő Olaszországot, de az ennek következtében várható jugoszláv és csehszlovák befolyásnövekedés sértette azokat az érdekeket is, amelyek Rómát a Duna-medencéhez kötötték. Veszélyeztette azt a vezető szerepet, amelyet Olaszország önmagának szánt a térségben.²²

Az osztrák politikai vezetés is aggódott. A magyarországi karlisták szervezkedése sem a burgenlandi kérdés rendezésének, sem az osztrák legitimisták kikapcsolásának nem segített. A berni osztrák ügyvivő már 1921. október 4-én értesítette a svájci külügyminisztérium politikai osztályát arról, hogy Károlynak szándékában áll kihasználni a Nyugat-Magyarországon kialakult helyzetet, és ott ismét magyar királlyá koronáztatni magát. Aznap olyan rendőri jelentések is beérkeztek az osztrák–svájci határról, melyek – beavatottakra hivatkozva – jelezték, hogy Károly néhány nap múlva útra kel.

Bernben kelleetlenül úgy döntöttek, hogy a következő napokon szigorúbb ellenőrzést vezetnek be az utakon és a vonatokon, Schulthess pedig bizalmasan – macacs naivitással – megüzente Hertensteinbe: a svájci kormány továbbra is azzal számol, hogy Károly, ha bármikor szándékában állna az országot elhagyni, legalább három nappal korábban tájékoztatja kormányát. Ezzel természetesen értésére adta, hogy a befogadó államnak is tudomása van a Magyarországon tett előkészületekről. A király nevében tárgyaló Boroviczenyi október 5-én megerősítette a svájci államfő előtt, hogy Károly távol tartja magát a nyugat-magyarországi eseményektől, és minden olyan hírt, amely az ott történnel kapcsolatba hozza a személyét, abszurdnak tekint és mélyen elítél, nem áll szándékában ugyanis ilyesféle kalandokba bocsátkozni.²³ Pedig volt. Igaz, hogy ebben a szándékában október 7-ét követően kapott megerősítést, miután magánvagyonának kezelője és ügyvédje, Albin Schager-Eckartsau Gratz Gusztávval és más legitimistákkal újra tárgyalt a visszatérés időszerűségéről.²⁴

Az osztrák–magyar határkérdésben beállt fordulat felgyorsította az eseményeket. Nem volt véletlen, hogy Károly Nyugat-Magyarországon mindérban

²² Konstantin Freiherr von Neurath római német nagykövet jelentése. Róma, 1921. okt. 31. PA AA Abt. II. b. Pol. 11. Bd. 2. K 112184.

²³ Edmund Schulthess szövetségi elnök feljegyzése. Bern, 1921. okt. 3. In: DDS. 24. számú dok. 346–347.

²⁴ *Ormos M.*: Civitas Fidelissima i. m. 99–101.

állomásozó hívei egyre nagyobb gyakorisággal konzultáltak egymással. Attól tartottak ugyanis, hogy nem sokáig tarthatják magukat, tétlenül várva, hogy uralkodójuk végre elszánja magát. A Velencéből hazaérkezett miniszterelnöknek egyik első dolga volt a miniszterelnökségre rendelni Sigray kormánybiztost, Ostenburg őrnagyot, Ranzenberger Viktor századost, valamint Prónay alezredest, hogy az olasz földön kötött megállapodás szerint a csapatkivonás részleteit megtárgyalja velük. A karlisták legfontosabb katonai bázisát adó Ostenburg-féle csendőrzászlóaljat pedig azonnali paranccsal Budapestre vezényelték. Ha nem lett volna számukra már önmagában az is elég fenyegető, hogy a kormány kihúzza a lábuk alól a szőnyeget, az a helyzet is előállhatott, hogy a csendőrzászlóalj távozását kihasználva a szabad királyválasztók kikergetik a legitimista szabadcsapatokat a határtérségből. A paramilitáris csoportok között mindenhol, így Nyugat-Magyarországon is gyakorta előfordult, hogy önállóan tevékenykedtek, nem engedelmeskedtek a parancsoknak és egymással is rivalizáltak. A személyes nézeteltérések mellett itt az ellenségeskedések egyik fő oka éppen a királykérdés volt. Az északi részeket ellenőrző, szabad királyválasztó Héjjas Iván egységei október 14-15-én már rajtaütöttek a legitimista Friedrich István helyőrségein, és foglyokat is ejtettek. Október 17-én pedig Prónay mellé felzárkózva Sopronba érkeztek, hogy Ostenburg megüresedő helyét elfoglalják.²⁵

Egyfelől tehát forrósodott a talaj Károly támogatóinak lába alatt, amiről minden bizonnyal az exkirály is értesült. Másfelől a velencei egyezmény valójában rést ütött a trianoni (és a saint-germaini) szerződésen, s ez elvileg más hasonló kísérletekre is bátorítóan hathatott, így Károly is felbátorodhatott, hogy a békékben foglalt határozatokkal szemben fellépjen.²⁶ A Sopron és környéke sorsával foglalkozó velencei egyezmény ugyanis azt üzenete, hogy az antant, ha a szükség úgy hozza, rugalmasan áll a saját maga által kreált békemű betű szerinti betartásához. Ezt az üzenetet pedig Károly és magyar támogatói is vették. Csakhogy a két probléma nemzetközi súlya nem volt azonos. A békeszerződések átírására részben a nyugat-magyarországi területek aránylag csekély, regionális jelentősége miatt volt lehetőség. Ugyanezt azonban a Habsburg-kérdésre egyáltalán nem lehetett elmondani.

A területiális ügyek várható rendeződésének fontosságát természetesen nem szabad túlértékelni, de az uralkodó előtt ezzel egy politikai és erkölcsi gát mindenképp leomlott. Károlynak ugyanis ezután elvileg nem kellett volna akut helyzetben cselekednie a határkérdéssel kapcsolatban a Várba való visszatérése után. Boroviczényi naplójában utólag arról tudósít, hogy a svájci kormány képviselőjével

²⁵ *Foganassy László*: IV. Károly második restaurációs kísérletének katonai története. A „budaörsi csata”. Hadtörténelmi Közlemények 18. (1971) 315–317.

²⁶ Lásd például Hans Freytag bukaresti német követ jelentését. Bukarest, 1921. okt. 26. PA AA Abt. II. b. Pol. 11. Bd. 2. R 74189.

történt találkozója során ő maga adta meg a jelet a visszatérésre, mikor úgy nyilatkozott, hogy Károly addig nem is gondolhat arra, hogy Magyarországra visszatérjen, amíg a jelenlegi vitás ügy a két ország között nem rendeződik.²⁷ A velencei szerződés aláírásával azonban ez az akadály Károly értelmezésében elhárult. A svájci kormány mindenestre nem volt érzékeny az egy héttel korábban elejtett mondatra, úgyhogy a Vierwaldstätti-tó partján álló Hertenstein-kastély lakó nélkül maradt. Habsburg Károly útnak indult, hogy másodjára is megkísérelje hatalma helyreállítását Magyarországon. A volt uralkodó 1921. október 20-án felesége társaságában Dénesfán landolt repülőgéppel. A pár Cziráky József gróf Sopronhoz közeli birtokáról még a földet érés estéjén vendéglátója kíséretében Sopronba hajtatott.

A második királypuccs és Nyugat-Magyarország

A népszavazás felügyeletével megbízott, Sopronban állomásozó nemzetközi katonai ellenőrző bizottság tagjainak nem okoztak meglepetést a fejlemények. A nyugat-magyarországi katonai körzet parancsnokának, Hegedűs Pál altábornagynak már október 19-én jelezték Sigray, Ostenburg és Lehár gyanút keltő viselkedését.²⁸ A Sopronban állomásozó Szövetségi Bizottság tagjai közül Károly érkezésekor az olasz Antonio Ferrariót a budapesti olasz követ, Castagneto herceg látogatása idejére Bécsbe rendelték, a Franciaországot képviselő Jules Hamelin pedig éppen Budapesten tartózkodott. A történekről először Reginald Gorton tábornok értesítette Thomas Hohler budapesti brit főmegbízottat és Őfelsége kormányának bécsi misszióvezetőjét. Gorton október 21-én hajnali 5.30-kor kapta a hírt a király visszatéréséről, és arról, hogy Hegedűs tábornok útban van hozzá a bejelentéssel: Károly elfoglalja a magyar trónt. A brit főtitst saját bevallása szerint – noha szíve szerint megtette volna – nem nyilvánított véleményt, ami feltehetően nagy megnyugvással töltötte el Hegedűst és a tábornok szállására sereglett társait. Hegedűs nagyon szeretett volna tiszteket küldeni a Bécsből Sopron fele tartó Ferrarióhoz és Castagnetóhoz, de attól tartott, hogy a felkelők megállítják őket. Hogy a történeket titokban tartsa, Sigray a nap folyamán az interurbán telefonvonalakat blokkolta, Ostenburg pedig embereivel körülzáratta Sopront. Gorton a Hegedűs parancsával nekiinduló tisztek oltalmát kihasználva egy angol és egy olasz tiszt közreműködésével juttatta el a történekről szóló táviratát Bécsbe. Az angol Woodhouse repülő főhadnagy útközben Ferrarióval is találkozott a határtól öt kilométerre fekvő Szárazvámnál

²⁷ *Boroviczényi A.*: A király i. m. 201.

²⁸ *Ablonczy Balázs*: Budaörsig és vissza. Hegedűs Pál. IV. Károly második restaurációs kísérletéről. Kommentár 5. (2010) 4. sz. 40.

(Müllendorf, Ausztria). Az út során kisebb incidens is történt vele. A felkelők megállították és megpróbálták kiszállítani az autójából, de miközben személyazonosságáról és úticéljáról faggatták, a sofőr hirtelen gázt adott, és a felkelők lövéseinek sűrűjében sértetlenül tovább hajtott. Woodhouse kocsija este 11-kor parkolt le a bécsi brit misszió épülete előtt.

Időközben Ferrario is megérkezett Sopronba, és Gortonnal közösen sürgős levelet küldtek Hegedűsnek, hogy a körzet parancsnokát Sopronban tartsák. Feltehető, hogy a magyar tábornok önmagával is keményen viaskodott. Leírása szerint legalábbis a királyához fordult annak érdekében, hogy a városban maradjon és a tábornokok között továbbra is képviselhesse Magyarországot, Károly azonban nem adta meg a beleegyezését.²⁹ Ugyancsak tiltakozó tartalmú üzenet érkezett az ellenőrző bizottság külföldi tagjaitól Ostenburg asztalára, aki adott szava ellenére nem vetette alá magát a tábornokok utasításainak.³⁰ Hegedűs indulása előtt még intézkedett arról, hogy az Ostenburg parancsnoksága alatt álló II. csendőrzászlóaljat egy másik egység, az 5. 1. zászlóalj váltsa fel. Utasításba adta azt is, hogy a felkelők nem vonulhatnak vissza a megállapított osztrák–magyar határ „C” szakaszáról, és a zászlóalj feladata ennek megakadályozása.³¹ A rend fenntartására és a felkelőkkel való összeütközés elkerülésére vonatkozó parancs azt a cél szolgálta, hogy a magyar irreguláris erők megszállása alatt lévő területek ne kerüljenek osztrák kézre.

Az újbóli visszatérés híre október 22-én a helyi lakosság körében is elterjedt, jócskán felkavarva az amúgy is heves indulatokat. Az eseményeket átélt szemtanú visszaemlékezése szerint Károly kísérlete szóbeszéd és vita tárgya volt az emberek között. A kifejezetten karlista meggyőződésűeket leszámítva a lakosság nagy része elítélte a trónszerző akciót, mivel általános volt a vélemény, hogy ezzel Nyugat-Magyarország ügye a királykérdés mögé szorul. „Sopron egycsapásra híresebb lett. Többet emlegetik most, mint Nyugat-Magyarországgal kapcsolatban” – írja a szerző, aki a később bekövetkezett valóságnál komorabbnak látta Magyarország jövőjét, hitelesen idézve fel azonban a hétköznapi szemlélő gondolkodását, mely a polgárháborútól és a kisantant államok körkörös támadásától féltette az országot.³²

A helyzet nagyjából így állt, amikor Franz Stämpfli, a svájci szövetségi rendőrség vezetője megkapta a hírt, hogy Károly és felesége házassági évfordulójuk megünneplésére egy-két napra Sopron környékére érkezett. Károly akkorra már jövődi kormányának magjáról is döntött. Aznap azonban a magyar külügyminisztérium is jelezte a svájci kormánynak, hogy a királyi pár az ország területére

²⁹ Uo. 43.

³⁰ Reginald Gorton jelentése Hohlernek. Sopron, 1921. okt. 22. The National Archives Foreign Office, London (a továbbiakban: TNA FO) 371/6107. fol. 109–110.

³¹ Hegedűs Pál altábornagy rendelete, 1921. okt. 21. Idézi: *Ablonczy B.: A király i. m.* 43.

³² *ifj. Sarkady Sándor: Mende (Mühl) Gusztáv naplófeljegyzéseiből (1921–1922). Kézirat.* 2020. 4–5.

lépett, s közölte, hogy magyar részről nem adtak engedélyt az országba való belépésre, és a kormány kérdéssel kapcsolatos álláspontja húsvét óta nem változott.³³ Az alaphelyzet annyiban mégis más volt, hogy Károly ezúttal nem egy autóval és néhány kísérelővel, hanem egy hadsereg kíséretében indult a magyar főváros felé.

Schober osztrák kancellár október 23-án Francis Lindley bécsi brit megbízottól értesült Károly visszatéréséről, és – noha a rá jellemző nyugalommal fogadta a hírt – nyomban összehívta a kabinet tagjait, akik fél éjszaka ülészetek. A kancellárnak kevés lehetősége volt a közbeavatkozásra. Az egyik ezek közül első látszatra kecsegtető volt, egyszersmind azonban nagyon veszélyes is. Mivel a Nyugat-Magyarországot megszállva tartó csapatok nagy része Károllyal együtt a fővárosba távozott, megnyílt az út a békeszerződésekben Ausztriának ítélt területek elfoglalása előtt. Nem lehetett azonban figyelmen kívül hagyni, hogy azokon a szerződéseken időközben már módosítottak. A szerződészegő szerep tehát ezúttal Ausztriának jutott volna, amit a Schober-kormány nem vállalt, márcsak azért sem, mivel tapasztalatból tudta, hogy az antant mereven ellenez minden katonai akciót, amely a térség pacifikálását megnehezíti. (Ausztria nyugati határain ráadásul szeparatista törekvések növelték a bizonytalanságot.) A burgenlandi kérdés megoldatlansága mellett a várva várt népszövetségi kölcsön folyósítása sem kezdődött még el, miközben a pénzügyi válság elhúzódása miatt nőtt a munkásság elégedetlensége.³⁴ Schober helyzete nem volt éppen rózsás. Országának korábbi kormányai a békeszerződés aláírásáig, sőt még utána is eredményesen hivatkoztak Ausztria életképtelenségére. 1921 őszén viszont már az anyagi támogatás fejében stabilitást kellett mutatnia, amibe nem fért bele egy kétes kimenetelű vállalkozás a Károly után „üresen hagyott” Burgenlandban. Ausztria szavahihetősége, nemzetközi hírneve és ezzel összefüggésben gazdasági konszolidációja forgott kockán.

A kormány egy határozott restaurációellenes fellépéssel legfeljebb két dologban használhatta volna ki maga javára a helyzetet. A veszélyre hivatkozva – csakúgy, mint tavasszal – kérhette volna az antant katonai támogatását, ami magasabb szintű garanciát jelentett volna a velencei kompromisszum betartására, valamint kezdeményezhette volna a Sopronra és környékére kiírt népszavazás határnapjának későbbre való átütemezését. Utóbbira azért lett volna nagy szükség, mert Ausztria kevesellte a rendelkezésére álló időt, hogy megfelelő propagandahadjárral a magyar közigazgatás ellenőrzése alatt maradt területeken számára kedvezően befolyásolja az eredményt. Egyik eshetőségből sem lett semmi. Az antant nem kívánta megszakítani a

³³ Odo Russell, berni angol követ jelentése Lord Curzon külügyminiszternek. Bern, 1921. okt. 22. In: Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Eds. W. N. Medlicott – Douglas Dukin. First Series, Vol. XXII. Central Europe and the Balkans 1921. Albani 1921–1922. London 1980. No. 399. 460.

³⁴ Edward Keeling jelentése. Bécs, 1921. szept. 9. DBFP, 1980. No. 312. 373–376.

pacifikálás folyamatát, és nem engedte, hogy azt a puccs megakassza. A Nagykövetek Tanácsa nemcsak abban mutatott határozottságot, hogy a Velencében kötött megállapodás érvényességét Károly kísérletétől függetlenül elismeri, hanem abban is, hogy a két kérdést egymástól elkülönítve kezeli. Minderről a Tanács október 27-ei ülése után az Ausztriát képviselő Johann Eichhoff is meggyőződhetett.³⁵

Schobernek tehát alig volt eszköz a kezében, miközben ezzel egyidejűleg komoly kihívást jelentett számára a belpolitikai kérdések rendezése. A kormány Szküláját a jobboldali monarchista politikai csoportok, Karübdiszét a szociáldemokrata baloldal jelentette. Közben rajta kellett tartania a szemét saját keresztényszocialista pártján és a radikális baloldalon is. Az osztrák monarchisták már hetek óta aktívabbak voltak, mint korábban, társadalmi befolyásuk azonban nem volt túl nagy. Néhány állás nélkül maradt császárpárti tiszt csatlakozott ugyan a nyugat-magyarországi felkelőkhöz is, de ezt inkább a megélhetés reményében tették, mintsem politikai megfontolásból. Náluk nehezebb feladatot jelentett a szociáldemokraták leszerelése, akik szükség esetén készek (és képesek) lettek volna a munkásságot felfegyverezni és a köztársaság védelmében a magyar határ felé vonulatni.³⁶ Renner, volt kancellár az egész kialakult helyzetért az antant hatalmak Burgenlanddal kapcsolatos tevékenységét tette felelőssé, amiért szemet hunytak afelett, hogy az Ausztriának ítélt Nyugat-Magyarország karlista erők felvonulási területévé vált. A szemük látára szerveződtek szabadcsapatok, melyek szisztematikusan húzódtak az osztrák határ mellé. Károly „bandavezére”, Ostenburg pedig mindennapos vendég lett az antant tábornokoknál, és a nemzeti ellenállás álcája alatt a restauráció előkészítésén dolgozott.³⁷ A párt lapja, az *Arbeiter Zeitung* fegyverbe szólította a munkásokat Bécsújhelyen. A harckészültség azonban mégsem a Habsburg-veszély elhárítását szolgálta elsősorban, hanem inkább a párt belpolitikai pozíciójának megerősítését.³⁸

A szociáldemokraták lépése nem feltétlenül a hatalomváltás erőszakos kikényszerítésének szándékát jelentette, mint ahogy azt többen, így például az oroszországi kommunista párt bécsi ügynökei is gondolták. Ők már hetekkel korábban a kormány bukását várták, ezért ebből a szempontból kedvező fejleménynek tartották a nyugat-magyarországi felkelés nyomán kialakult politikai helyzetet. Feltételezték, hogy az osztrák–magyar területi vitában Budapestről diktálják majd a feltételeket, és a restauráció kísérletének a lehetőségével is előre számoltak. Az első feltevés – tekintetbe véve a Saint-Germain és Trianon óta történeteket – nem volt alaptalan, a második be is igazolódott. Az viszont már téves következtetés volt, hogy az esetleges

³⁵ Vares, M.: The Question i. m. 251.

³⁶ Francis Oswald Lindley bécsi brit követ Curzon külügyminiszternek. Bécs, 1921. okt. 23. TNA FO 371/6106. fol. 85.

³⁷ Der Habsburgerputsch und unsere Republik. Arbeiter Zeitung, 1921. október 26. 1.

³⁸ Habsburg vor den Toren. Arbeiter Zeitung, 1921. október 23. 1.

királypuccs végzetesen megrengetheti az osztrák kormány hatalmát, és a koalíciót (sic!)³⁹ a radikális proletariátus felé való nyitásra kényszeríti majd. Ennek szükség-szerűségét azzal magyarázták, hogy a munkásság az egyetlen olyan erő, amely kész és alkalmas is a Habsburg-veszély elhárítására, és mivel a kormány önmagában képtelen lesz megbirkózni a helyzettel, nacionalista céljaihoz fel kell használnia a baloldalt. (A folyamat szerintük meg is kezdődött azzal, hogy Bécsújhelyen és más ipari centrumokban 22 000 fegyvert osztottak szét a munkások között. A köztársaság hadseregéről pedig azt tartották, hogy az szorosan kötődik a munkásosztályhoz.) Az osztrák helyzetet az 1917-es oroszországihoz hasonlóan tartották, s meg voltak győződve arról, hogy egy árva lélek sincs, aki áldozatot hozna az államrend fenntartása érdekében. A koalíció pedig így a csőd és az összeomlás felé halad.

Bolsevik szemmel nézve a talaj mindenestre elő volt készítve, s csak az aktuális politikai körülményektől függött, hogy a bécsi munkásság mennyire tud élni a lehetőséggel.⁴⁰ A köztársasági államformát és az alkotmányt a jobboldal monarchistáival és a baloldal radikálisaival szemben azonban többen támogatták, mint ahányan ellene voltak. Károly magyarországi feltűnése ugyanakkor kétségkívül hosszú távú változásokat indított el a bécsi, bécsújhelyi és grazi munkásság politikai szerepét illetően. Addigi szervezésük felgyorsult, és a köztársaság megvédésének ürügyén – egyes források szerint – további 60 000 fegyver került a kezükbe. Ezeket később sem szolgáltatták vissza. Még néhány ilyen kísérlet – jelentették az orosz megfigyelők –, és a teljes osztrák munkásság fegyverben lesz.⁴¹ Ausztriában azonban végül nem került sor monarchista puccskísérletre, és a szociáldemokrata párt sem hajtott végre államcsínyt, a történetek viszont a párt magánhadseregének későbbi felállítását szempontjából nagy jelentőségűnek bizonyultak.

Schober az elmondottaktól függetlenül is nehéz helyzetben volt, hiszen nemrég Velencében gyakorlatilag lemondott Sopronról és környékéről. A parlament külügyi bizottságában mindezt ugyan megpróbálta az olasz külügyminiszter, Della Torretta márki nyakába varrni, de ettől még tény maradt: Nyugat-Magyarországot nem sikerült ellenőrzés alá vonni, és a saint-germaini békeszerződéshez képest engedményt kellett tenni az egyetlen olyan kérdésben, melyben Ausztria a háború végén területi nyereséget könyvelhetett el. Nem sokkal ez után utazott át – senkitől sem háborgatva – az ország területén a volt császár, hogy aztán az osztrák–magyar határt is gond nélkül átlépje. Ezek közül a tények közül

³⁹ Schober kormánya kisebbségi, keresztényszocialista hivatalnokkormány volt.

⁴⁰ Feljegyzés az Oroszországi Kommunista Párt bécsi szekciójának a burgenlandi helyzetről szóló jelentéséről. Berlin, 1921. okt. 5. Bundesarchiv (a továbbiakban: BArch), Berlin, R 8013/6. Deutscher Aus- und Einfuhrdienst 2. Österreich und Balkanländer, Österreich, Mai 1920 – Jan. 1922.

⁴¹ Politikai helyzet Ausztriában és Magyarországon, a lengyel politika és Ukrajna. Feljegyzés a bécsi szovjet képviselő jelentése alapján. Berlin, 1921. nov. 10. Uo.

már az egyik is elég lett volna, hogy az ellenzék a kormány alkalmatlanságát hangoztassa. A számos kritikával illetett kabinetnek szembe kellett néznie a sajtó támadásaival, amely a királypuccsot nagyrészt a burgenlandi kérdésben erőtlennek mutakozó kormány tehetetlenségével hozta összefüggésbe. Az antant nagyhatalmak felelősségét is felvetették persze, mivel tétlenkedésük azok malmára hajtotta a vizet, akik dacolva a békeszerződésekkel akadályozták azok végrehajtását.⁴²

Az osztrák kormány mellett támogatólag lépett fel a csehszlovák vezetés, amely szerint Károly visszatérése a nyugati magyar megyék helyzetének rendezetlensége miatt volt lehetséges, és ez az ügy a teljes közép-európai békét fenyegeti. Edvard Beneš csehszlovák miniszterelnök és külügyminiszter, aki Nyugat-Magyarország, illetve Burgenland kérdésével kapcsolatban kétszer is kénytelen volt nemzetközi szinten kudarcot elkönyvelni, ezúttal úgy érezte, hogy itt a lehetőség elképzelési megvalósítására. (Kudarc volt a térségen áthaladó korridor tervének elutasítása, és nem vezetett sikerre a magyar–osztrák határvitában felajánlott közvetítői szerep sem, amit aztán az olasz kormány játszott el Velencében.) Beneš számára viszont nem csupán az volt a fontos, hogy a konkrét probléma kapcsán végre eredményt tudjon felmutatni, Ausztria közelítése a kisantanthoz, illetve a kisantanton belüli vezető szerep volt a valódi tét. A restaurációs válságból logikusan következhetett egy olyan fejlemény is, hogy a kisantant kibővül Ausztriával. Végül azonban az osztrák keresztényszocialista irányzat hívei és a nagynémet párt támogatói ellenezték, hogy a kormány ebbe az irányba elkötelezze magát. Részben azért, mert ez a lépés a Magyarországhoz fűződő viszonyt jelentősen megterhelte volna, de leginkább azért, mert a Prága melletti elköteleződésnek egyértelműen németellenes éle lett volna. (Ismerve az előzményeket – főként a nyugat-magyarországi-burgenlandi területre irányuló cseh ambíciókat – az is igencsak kétséges volt, hogy a velencei protokoll esetleges érvénytelenítése valóban Ausztria javát szolgálta volna.) Schober az ország súlyos helyzetére való tekintettel a soproni népszavazás utolsó napján Lányban ugyan politikai és gazdasági szerződést írt alá a csehszlovák kormánnyal, Ausztria pedig 1922 elején Beneš közreműködésével ötmillió font összegű kölcsönhöz jutott a londoni pénzpiacon, az az osztrák elköteleződés azonban, amelyre a csehszlovák miniszterelnök számított, nem valósult meg. A csehszlovák kapcsolat végül mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy Schobernek a kormány éléről idő előtti távoznia kellett.⁴³

A csehszlovák miniszterelnök egyértelműen a magyar kormányt tette felelőssé a kialakult helyzet miatt, mivel az szerinte az égvilágon semmit sem tett a nyugat-magyarországi felkelők megzabolázása érdekében. Éppen ellenkezőleg – vélte

⁴² Francis Oswald Lindley Curzon külügyminiszternek. Bécs, 1921. okt. 23. TNA FO 371/6106. fol. 85.

⁴³ *Lojkó Miklós*: *Meddling in Middle Europe. Britain and the „Lands Between” 1919–1925.* Bp.–New York 2006. 180.

Beneš, nem alaptalanul –, hagyta őket működni, sőt titokban támogatta is a fegyveres szervezkedést. Ezért a csehszlovák kormány követelte a burgenlandi kérdés végleges rendezését, mégpedig nem a velencei kompromisszum, hanem a békeszerződés rendelkezéseinek megfelelően. Ebben a kérdésben Belgráddal is egyeztetett. Beneš, aki külügyminiszerként már áprilisban is határozott és közös fellépést sürgetett jugoszláv kollégájának, ezúttal nem akart magára maradni. Eltökélte, hogy a Habsburg-kérdést egyszer s mindenkorra megoldja és keresztül viszi a békeszerződést maradéktalan betartatását. Mindehhez viszont legelőször meg kellett nyernie Róma támogatását, aminek meg is volt az esélye, hiszen a prágai olasz követ egy ideig fontosnak tartotta, hogy országa szolidáris legyen Csehszlovákiával és a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal ebben a kérdésben.⁴⁴ Kezdetben úgy tűnt, hogy Olaszország néhány nap leforgása alatt a kisantant felé mozdul az ügyben, és határozottan fellép majd a két másik kormánnyal együtt a monarchia (különösen egy elképzelt dunai monarchia) visszaállításával szemben, mi több, kész lesz a nyugat-magyarországi kérdésben is visszakozni, és visszatérni a trianoni békeszerződés előírásaihoz, ha a helyzet úgy kívánja.⁴⁵ Ez a forgatókönyv – Della Torretta korábbi diplomáciai vonalvezetését ismerve – elméletileg elképzelhető is volt. (Az olasz külügyminiszter közvetlenül a velencei megállapodás előtt még arra bízta Ausztriát, hogy feltétlenül ragaszkodjon a békeszerződésben foglaltakhoz. Alig kellett azonban néhány óra ahhoz, hogy álláspontja 180 fokot forduljon, és felszólítsa a vele egyébként baráti jó viszonyban álló Schobert, hogy engedjen a magyar követeléseknek.) Október 26-án Castagnetto herceg a magyar sajtónak homlokegyenest más nyilatkozott, mint amit a cseh és az osztrák politikusok állítottak. Szerinte ugyanis a restaurációs kísérlet és a nyugat-magyarországi kérdés között semmiféle összefüggés nem állott fenn, s a velencei egyezmény érvényességéhez nem fért kétség.⁴⁶ Kétségtelen, hogy az osztrák–magyar vita során vitt közvetítő szerep sokat jelentett Olaszország megtépzott hatalmi presztízsének, ezért Róma nem egykönnyen adta volna fel a számára hatalmi klubtagsággal felérő velencei szerződés eredményét, nem is beszélve a jugoszláv–csehszlovák közös akció esetleges következményeinek mérlegeléséről. Della Torrettának abban is döntenie kellett, hogy érdekében áll-e országának a cseh követelések támogatásával hozzájárulni egy francia orientációjú közép-európai szövetség megerősítéséhez. A francia kormány is kényes helyzetben találta magát, hiszen egyszerre kellett megvédenie az általa már elfogadott (és a Nagykövetek Tanácsa részéről október 28-án jóvá is hagyott) velencei szerződést, és megtartania közép-európai kissovétségei, közöttük első helyen Prága

⁴⁴ Sir George Clerk prágai brit követ jelentése, 1921. okt. 24. TNA FO 371/6106. fol. 44. és fol. 37–38.

⁴⁵ *Ziláhy László*: Olaszország a kis entente mellé állott. Bécsi Magyar Újság, 1921. október 25. 2.

⁴⁶ Idézi: Ex-Kaiser in Ungarn. Wiener Zeitung, 1921. október 27. 5.

támogatását. Noha Benešnek a magyar kormánnyal szemben mutatott energikus fellépése cseppet sem változott a továbbiakban sem, a következetes nagyhatalmi magatartást látva a soproni kérdésben október 28-án visszavonulót fűjt.⁴⁷

A csehszlovák miniszterelnök lépése és a nagyhatalmak állásfoglalása igazolta azt, amit az utca népe is érzékelt. A nemzetközi szintű probléma, azaz a Habsburg-kérdés mellett eltörpült a nyugat-magyarországi ügy. Az ezzel ellentétes vélelmek és szándékok dacára a királypuccs nem ingatta meg az osztrák–magyar határkérdés rendezése érdekében kötött megállapodás érvényét. Sőt, a francia és az angol kormányok a kisantant – elsősorban Csehszlovákia – próbálkozásai ellenére sem hagytak kétséget afelől, hogy a velencei protokollt továbbra is a megoldás egyetlen módjának fogadják el, és magatartásukkal még a krízis lezárulta előtt hozzájárultak a Bethlen-kormány belpolitikai helyzetének stabilizálódásához. Ennél is továbbment az olasz vezetés, amely még a népszavazási feltételeket is hajlandó lett volna ahhoz igazítani, hogy Sopron Magyarországhoz kerüljön, és a szláv területi aspirációk végérvényesen lekerüljenek a napirendről. Ebben közrejátszott az a felismerés, hogy a kisantant megerősödésének kockázatát csökkenti a nyugat-magyarországi kérdés gyors és határozott rendezése. (Az olasz álláspontot az is támogatta, hogy közben Lengyelország közeledett a kisantanthoz.) Róma tehát határozott nyomást gyakorolt a magyar kormányra, hogy az vegye elejét a közép-európai diplomáciai játéktér átrendeződésének, és amilyen gyorsan csak lehet, tisztítsa meg Nyugat-Magyarországot a felkelőktől és tegyen eleget a Velencében vállalt kötelezettségeinek.⁴⁸

Károly újbóli fellépése ellentmondásos módon ugyan, de csillapította a nyugtalanságot az osztrák–magyar határtérségben. Az addig ott állomásozó katonák, önkéntesek egyik része a király, míg a másik a rezsim szolgálatában távozott a környékről. A felkelőknek ezután már nem sikerült többé ellenőrzésük alá vonni az Ausztriának ítélt területet. Ez nem jelentette azt, hogy a határtérség hirtelen kiürült volna, de a reguláris és irreguláris erők is jóval kisebb létszámmal (az eredetinek körülbelül a felével) voltak már jelen a régióban. A kormány számára ugyanakkor lehetőség nyílt arra, hogy a legitimista egységek lefegyverzését követően a „megbízhatatlan elemek” helyére hozzá feltétlenül lojális embereket küldjön Nyugat-Magyarországra. A helyi viszonyokat figyelemmel kísérő, Sopronban dolgozó tábornokok a politikusoktól és a nemzetközi összefüggésektől is valamelyest eltérő véleményt alakítottak ki a helyzetről, de ők is egyetértettek abban, hogy Károly

⁴⁷ *Ormos M.*: Civitas Fidelissima i. m. 132.

⁴⁸ Franz-Egon Fürstenberg jelentése. Bp., 1921. nov. 12. BArch R 707/141. fol. 111–112.

visszatérése nem változtat a területi rendezés elfogadott menetén, a magyar kormány pedig nem felelős a karlisták akciójáért, és valójában végig ura maradt a helyzetnek.⁴⁹

A Bethlen-vezette politikai erők presztízsét növelte a válságkezelés során mutatott diplomáciai teljesítmény, erő és határozottság. A radikális területvédők legszűkebb csoportjain kívül végül mindenki elfogadta, hogy a Velencében aláírt kompromisszum a legnagyobb engedmény volt, amit csak el lehetett érni. A legnehezebb kérdést Prónay visszahívása jelentette. Bethlen először részletes levélben foglalta össze neki a velencei egyezmény előnyeit, és az annak esetleges elszabotálása esetén várható súlyos következményeket. Noha a szöveg az utolsó betűig együttműködő hangvétellel íródott, nem érte el a kívánt hatást, és a kormányfő csak Horthy közreműködésével, alig néhány nappal a vállalt határidő előtt tudta rávenni a báni cím viselőjét a távozásra. A kormányzó négy szemközt szavát vette Prónaynak, hogy feladja az általa proklamált fantomállamot. Ez után a kormány nem is késlekedett tovább, és november 4-ei hatállyal feloszlatta a Lajtabánságot. November 13-án az osztrák hadsereg akadálytalanul bevonult Burgenlandba, és annak teljes területét (a népszavazási körzet kivételével) a hónap végéig birtokba vette. IV. Károly puccskísérletei többé már nem befolyásolták a népszavazás kérdését, melyet 1921. december 14-16-án Sopronban és nyolc környező községben meg is tartottak.

THE RETURNS OF CHARLES IV AND THE CASE OF THE AUSTRO-HUNGARIAN BORDER

By Imre Tóth

SUMMARY

The restoration attempts of Charles IV temporarily set back the efforts made in 1921 to settle the issue of the Austro-Hungarian border. The Austrians found bargaining more difficult with a Hungarian government accused of reactionism. The issue was finally settled in October, shortly before Charles's new attempt to retake the throne. As a result the royalist troops which had been defending Western Hungary left the region with Charles IV and opened the door to Austrian occupation. The Viennese government, however, did not seize the opportunity, and, under this pretext, instead tried instead to favourably influence the referendum for the city of Sopron and its neighbours. The Czechoslovak government adopted a more determined stance, which wanted to altogether annul the Venice agreement which had made the referendum possible in the first place. Yet the Entente powers stuck to the hard-won compromise that had been achieved with regards to Burgenland, and continued to stand by it despite the crisis.

⁴⁹ *Vares, M.*: The Question i. m. 253.

Fiziker Róbert

EGY FIÓKBAN MARADT ALTERNATÍVA Királykérdés a Külügyminisztériumi Levéltár fennmaradt irataiban (1922–1938)

Kánya Kálmán külügyminiszter, a magyar diplomácia egyik legtapasztaltabb tagja 1936. március 2-án magához kérte Sir Geoffrey Knox budapesti angol követet, hogy számoljon neki a magyar külügyi vezetés tervezett lépéseiről, „amelyekhez előreláthatólag a legfantasztikusabb kommentárok fognak fűződni”. Ezek között volt Kurt von Schuschnigg osztrák szövetségi kancellár és külügyminisztere, Egon Berger-Waldenegg báró „magától értetődően természetes”, a két ország „bensőséges viszonyát” tükröző – és egy újabb közös római vizitet előkészítő – budapesti látogatása is. Kánya ezeket az információkat azért hozta a követ tudomására, hogy „azok horderejét a helyes és megfelelő mértékre szálítsa le”. A beszélgetés végén – a dunai államok közeledésének esélyeivel kapcsolatban – Kánya német nyelven idézte Wenzel Anton von Kaunitz-Rietbergnek, Mária Terézia államkancellárjának a mondását: „A politikában nem a kívánatosra, hanem az elérhetőre kell törekedni.”¹

Királykérdés – második felvonás

Ugyanez a racionális, érzelemmentes reálpolitika irányította az önálló magyar külügyminisztérium egyik megszervezőjének, a két világháború közötti magyar külpolitika – főtítkárként, berlini követként és külügyminiszterként is – meghatározó alakjának, majd tényleges irányítójának diplomáciai sakkhúzásait, többek között a királykérdés kezelésében is. A külügyi kormányzat királykérdéssel kapcsolatos álláspontja 1922 és 1938 között tulajdonképpen nem változott. Eszerint a probléma rendezését a „hétköznapi feladatok elvégzése után”, a „legközelebbi ünnepnapra” kell halasztani – fogalmazott Bethlen István miniszterelnök 1921. október 20-ei nevezetes pécsi beszédében,² csak néhány órával IV. Károly második, a legitimista törekvések szempontjából végzetes visszatérési kísérlete előtt. Mindenesetre Bethlen még október végén is biztosította a tihanyi őrizetben tartózkodó „koronás királyát”, hogy önkéntes lemondása nem csupán „egy újabb,

¹ Napi jelentés. Bp., 1936. márc. 2. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 63 Külügyminisztériumi Levéltár, Külügyminisztérium, Politikai Osztály (a továbbiakban: K 63), 20/7 Osztrák–magyar viszony (a továbbiakban: 20/7), 788/1936.
A tanulmányban előforduló fordítások a szerző munkái.

² Idézi *Speidl Zoltán*: Végállomás: Madeira. Királykérdés Magyarországon, 1919–1921. Bp. 2012. 197.

az elévülhetetlen hála érzetén alapuló kapcsolatot létesít” a nemzet és az uralkodóház között, de a külpolitikai akadályok elhárítása után, „mikor a helyzet arra megértett”, a törvényes trónörökös „az ország minden megrázkódtatása nélkül örökölt jogainak gyakorlatába léphet”.³ Ez az ünnepnap azonban sohasem jött el.

Pedig a két világháború között – Habsburg Ottó későbbi megfogalmazása szerint – „volt fantázia a restaurációban”,⁴ és ezt nem csupán az a tény igazolja, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött két világháború közötti külügyi dokumentációban az egyik legnagyobb tematikus gyűjtemény, különböző állagokban, a „Királykérdés” címet viseli. A miniszter kabinetje, a Politikai osztály, illetve a Sajtó- és kulturális osztály fennmaradt iratait már csak azért is érdemes alaposan górcső alá venni, mert – ahogy Gratz Gusztáv, Teleki Pál első kormányának külügyminisztere, közgazdász és történétíró világosan látta –, ha a külügyminisztériumba „napról napra befutó titkos információk tömegében egyetlen valódi is található, majdnem lehetetlen kitalálni, melyik az a sok közül”.⁵ Jellemző példa erre Woraciczky Olivér gróf (1920-ban a magyar békedelegáció egyik titkára) 1921. novemberi párizsi jelentése. Meglátása szerint a Quai d’Orsay-n bizonyos „groupe-ok” – amelyek miatt a hivatalos politika „néhánykor fluctuál” – IV. Károly visszatérését nem tartották teljesen összeegyeztethetetlennek Franciaország érdekeivel, és a vállalkozás sikere esetén Párizs semleges maradt volna. Ehhez azt teszi hozzá a követség munkatársa, hogy értesülései nem hivatalos helyekről származnak, „s inkább a politikai potin⁶ jellegével bírnak”, mégis közlésre érdemesnek tartotta őket, mert „a potin mögött többnyire van valami igazság”.⁷

A fegyelmezett és ügyes diplomaták elejtett mondataiból nehéz volt „még csak megközelítőleg is következtetni” a tényleges külpolitikai szándékokra,⁸ ezért a „kinek-kinek saját és pártja szája íze szerinti híresztelésekre igen tág tér nyílt”. Az érték- és az érdekalapú politizálás ütközésének példájaként Barcza György vatikáni magyar királyi (m. kir.) követ említi 1937. tavaszi, az egyházi államnak a restaurációs kérdéshez való viszonyát taglaló jelentésében, hogy ugyanabban az

³ Bethlen István miniszterelnök felirata IV. Károlyhoz. Bp., 1921. okt. 29. MNL OL K 64 Külügyminisztériumi Levéltár, Külügyminisztérium, Politikai osztály rezervált iratai (a továbbiakban: K 64), 48. tétel Királykérdés: IV. Károlyra vonatkozó ügyek, helyzetjelentések (a továbbiakban: 48), 1921-1.

⁴ *Bokor Péter – Hanák Gábor*: Egy év Habsburg Ottóval. Beszélgetések. Bp. 1999. 30.

⁵ *Gecsényi Lajos – Sipos Péter*: Gratz Gusztáv emlékiratai. Történelmi Szemle 42. (2000) 315–316.

⁶ a. m. szóbeszéd, pletyka.

⁷ Szigorúan bizalmas követségi titkári jelentés. Párizs, 1921. nov. 25. MNL OL K 64 48-1922-490.

⁸ Hory András római követ is „bizonyos jelekből és kisebb indiszkréciókból” jutott arra a következtetésre, hogy a legitimista csoport és a Vatikán között 1930 tavaszán már sorozatos megbeszélések folytak. A követ levele Walko Lajos külügyminiszterhez. Róma, 1930. ápr. 26. MNL OL K 63 48. tétel. A magyar király személyének visszaállítására tett lépések és a Habsburg-ház szerepe a királykérdésben, 1928–1941 (a továbbiakban: 48) 1930, iktatószám nélkül, 448–449. f.

órában, amikor XI. Pius pápa a Vatikán második emeletén fogadta – „királyoknak kijáró szertartások közepette” – a már detronizált XIII. Alfonz spanyol királyt, az épület első emeletén Eugenio Pacelli bíboros-államtitkár az elismert spanyol köztársaság nagykövetével folytatott fontos tárgyalásokat.⁹ Ambrózy Lajos gróf, bécsi m. kir. követ pedig 1928 őszén „meglepőnek és rejtélyesnek” ítélte meg Ignaz Seipel preláts, szövetségi kancellár bizalmas közlését, aki az államforma és a dinasztia kérdésében önmagának a cselekvési szabadságot fenntartva a szövetségi elnök közvetlen választását kilátásba helyező alkotmányreform-tervezettel, saját bevallása szerint, szándékosan lehetővé kívánta tenni a detronizált ifjú trónörökösnek, hogy kedvező alkalommal – akár ideiglenesen köztársasági elnökként – elfoglalhassa ősei trónját.¹⁰

Összességében tehát igenis szükség van a külügyi álláspontok szelektáló mérlegelésére, az értesülések valós értékének megállapítására. Márpedig ezek a tanulmányban bemutatásra kerülő, a különböző külügyi jelentésekben tetten érhető kormányzati álláspontot igazolhatták, árnyalhatták vagy akár meg is cáfolhatták, bár a tárgyalt korszak elején rögzített elvi álláspontot jelentősen sosem befolyásolták. A királykérdés államközi kapcsolatokban betöltött tényleges szerepének bemutatása ugyan csak az osztrák diplomácia korabeli magyar relációs iratanyagának bevonásával lenne teljes,¹¹ de a hazai levéltári anyag vizsgálata is jelentősen hozzájárulhat a téma feldolgozásához.

A legitimisták úgy gondolták, hogy egy magyarországi restauráció segítségével nem csupán a korábbi perszónálunió támasztható fel valamilyen formában, de Trianon és Saint-Germain béklyóitól is meg lehet szabadulni. Az általuk hirdetett szociális népkirályság¹² megoldást kínál a társadalmi-gazdasági krízisre, növeli a Duna-menti népek megbékélésének esélyét és az önmagát előbb-utóbb Ausztriával kárpótolni szándékozó germán óriás időben történő megállítással Európa békéjéhez is hozzájárulhat. A királypártiak hittek egy pártok feletti erkölcsi tekintély visszatérésének szükségességében, az elcsatolt területek feletti

⁹ A Habsburg-dinasztia restaurációjának kérdése és a Vatikán. Követjelentés. Róma, 1937. márc. 12. MNL OL K 64 41. tétel Különböző tárgyú, részben töredékes iratok (a továbbiakban: 41), 1937-41-185.

¹⁰ Követjelentés. Bécs, 1928. nov. 17. MNL OL K 64 20. tétel Osztrák–magyar viszony (a továbbiakban: 20), 1928-700.

¹¹ Ennek feldolgozásához lásd *Tilkovszky Loránt*: Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában. A budapesti osztrák követség megfigyelései és helyzetelemzései 1933–1938. évi politikai jelentéseiben. Bp. 2002., illetve *Uő*: Az 1920-as évek magyarországi külpolitikája a budapesti osztrák követség jelentései tükrében. In *memoriam Barta Gábor*. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 409–416.

¹² A legitimisták – elsősorban a Nemzeti (Legitimista) Néppárt – olyan, széles rétegek által támogatott és a diktatórikus törekvéseknek is sikerrel ellenálló alkotmányos királyságot képzeltek el, amelyben az alkotmányos demokrácia és a szükséges választójogi, szociálpolitikai és a földbirtokviszonyokkal kapcsolatos reformok egyszerre valósulnak meg.

jogigényt biztosító történeti jogban, a nyugati hatalmak és a szomszédos kisantant-államok – diplomáciai eszközökkel történő – meggyőzőhetőségében és egy alkotmányos, európai berendezkedés eljövételében is. Ambiciózus program volt, kétségtelenül.

A legitimisták ténylegesen egyszer (még ha kétszeri „nekifutásra” is) tettek kísérletet a király visszahozatalára. 1921 tavaszán és őszén az utódállamokban „még erős monarchista hagyományok éltek”, továbbá Magyarországon a karlismus „még élő erő volt”. Németország még nem volt abban a helyzetben, hogy „hatékony vétót emeljen” a restaurációval szemben, és „talán még lehetséges lett volna megállítani” az osztrák Anschlussmozgalmat, ráadásul „egy szerény fegyveres erő is rendelkezésre állt”.¹³ Károly király Trianon betűjével nem ütközve, az antant tudtával és a magyar kormánnyal folytatott titkos tárgyalások megfeneklése után, Aristide Briand francia miniszterelnök jóindulatú semlegességi ígéretének vagy „határozott biztatásának”¹⁴ birtokában, egy még félkész állapotban lévő és olasz védőernyő alatt formálódó kisantant árnyékában érkezett Magyarországra – igazolva, hogy a legitimista restauráció alapvetően nem jogi, hanem hatalmi-politikai kérdés.

Gratz Gusztáv szerint a legitimisták „érdekes és talán hasznos” megbeszéléseket folytattak, „anélkül, hogy valaha is gyakorlati sikert tudtak volna felmutatni”.¹⁵ „Meghallgatták őket, de nem hallgattak rájuk”¹⁶ – fogalmazott több alkalommal Apponyi Albert, a királypárti mozgalom hazai ikonikus alakja. Ténylegesen minimális esély mutatkozott arra a két világháború között, hogy az üresen maradt királyi trónon ismét uralkodó üljön. Arra pedig még kevesebb, hogy a Habsburg-ház tagja, Habsburg Ottó legyen az utolsó utáni király. Az alternatívát mutató legitimisták sikertelenségük, saját korukban korszerűtlennek, később retrográdnak, majd a történelemből kiiktatandónak minősített politikai elveik és irányvezetésük ellenére bizonyos értelemben mégis réalpolitikuskok voltak. „Már ha a réalpolitika alatt nem csupán a hatalmat értjük, hanem a felelősségteli s főleg: távlatos gondolkodást, ideák becsületes képviselését, más felfogások tiszteletét, az elvi alapú szövetséget.”¹⁷ Az általuk kínált megoldás egyáltalán nem volt fából vaskarika, „volt realitástartalma, de nem elegendő” – ráadásul

¹³ Gratz visszaemlékezését lásd *Gecsényi L. – Sipos P.: Gratz Gusztáv emlékiratai* i. m. 367.

¹⁴ *Georges-Henri Soutou: Frankreich und Österreich seit 1918*. In: Österreich. 90 Jahre Republik. Beitragsband zur Ausstellung im Parlament. Hrsg. Stefan Karner – Lorenz Mikoletzky. Innsbruck–Wien–Bozen 2008. 542.

¹⁵ *Erinnerungen des Gustav Gratz für die Jahre 1918 bis 1945*. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Militärische Nachlässe, 19 (B, C). Kézirat. 289.

¹⁶ *Kerekesházy József: Apponyi*. E-book. Győr 2012. 198.

¹⁷ *Murányi Gábor: Nem a legitimizmus dicsérete...* Könyvhét (2007) 11. sz. 16. (<https://bit.ly/2RXOQAZ>, letöltés 2020. szept. 30.)

a megvalósult nagyhatalmi elképzelések végeredményben legalább annyira sikertelennek bizonyultak.¹⁸ Más kérdés, hogy az ő alternatívájukat nem próbálták ki. Abban a hatalom osztrák és magyar birtokosai is egyetértettek, hogy a Habsburgok visszatérése mind bel-, mind külföldön „óriási izgalmat és mozgalmakat idézne elő, amelyek konzekvenciáit előre látni nem lehet”. Ehhez Ambrózy követ – válasza „tisztán akadémikus és magánjellegét aláhúzva” – azt tette hozzá, hogy egy nemzeti király megválasztása „aligha hozná nyugvópontra” a dinasztia kérdését, ugyanakkor Magyarország trónján „más, mint Habsburg király aligha tarthatná magát”.¹⁹

A királpárti politikusok kezdettől fogva úgy ítélték meg, hogy a restaurációt egy kétségtelenül létező, „ha még olyan csekély, ellenséges külföldi nyomás által alátámasztott belső veszély” fenyegeti.²⁰ Ugyanakkor szerintük „más egy akadályt látni, és szívesen látni. Más örülni a lehetetlenségnek, és más minden erőt megfeszíteni, hogy a lehetetlent lehetővé tegyünk.”²¹ A monarchisták nem kívánták „a dolgok erőltetését, a kalandokat, a puccsokat, az éretlen gyümölcsnek leszakítását a fáról, hanem csakis és egyedül: minden diplomáciai eszköznek igénybe vételét és kihasználását”.²² Azaz megpróbálták a politika által kínált anyagból – fokozatos bel- és külpolitikai építkezéssel – „a legjobbat kovácsolni, ami abból kovácsolható”.²³ Ebben az értelemben a legitimista politika is értelmezhető és leírható a tanulmány elején idézett kaunitzi mondással.²⁴ Ráadásul a királpártiak a pillanatnyilag elérhető politikai programelemek megvalósításával lépésről lépésre próbáltak közelíteni a kívánatosnak tartott alkotmányos monarchia felé.

Realista idealizmusuk csupán egy latens alternatívát tudott nyújtani, amely azonban nem juthatott érvényre a hatalomgyakorlók által szintén reálpolitikainak tartott megfontolások miatt.²⁵ Arra kevés esély volt, hogy a fent vázolt

¹⁸ Ehhez lásd *Gerő András: Az Ottó-jelenség. Rubicon* (2011) 8. sz. 5–11.

¹⁹ Követjelentés. Bécs, 1928. márc. vége. MNL OL K 63 48-1434/1928.

²⁰ *Griger Miklós: A legitimizmus és a magyar feltámadás. Aktuális-e a királykérdés?* Bp. 1936. 8. A szerző a nagyhatalmak, a környező utódállamok, illetve a magyarországi szabad királyválasztók egyaránt elutasító álláspontjára utal.

²¹ A Nemzeti Néppárt programját idézi *Kardos József: A legitimizmus alternatívái Magyarországon* (1918–1946). Bp. 1996. 48.

²² *Griger M.: A legitimizmus* i. m. 53.

²³ *Gecsényi L. – Sipos P.: Gratz Gusztáv emlékiratai* i. m. 332.

²⁴ Hasonlóan érvelt Ignaz Seipel prelátus, egykori császári miniszter, a köztársasági Ausztria későbbi szövetségi kancellárja, aki 1922. április 2-án, IV. Károly halálának másnapján a legitimizmust „személyes ragaszkodás szempontjából ideálisnak, de politikailag kilátástalannak, ezért gyakorlatilag használhatatlannak” minősítette. *Friedrich Rennhofer: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann.* Wien–Köln–Graz 1978. 279.

²⁵ A magyar követek általában azt a „m. kir. kormányok által felállított, kitűnő, bevált és a tényeknek is megfelelő választ” adták a királykérdéssel kapcsolatos kérdésekre, hogy „ezen kérdés ez idő szerint nem aktuális”. Követjelentés. Róma, 1937. márc. 12. MNL OL K 64 1937-41-185.

legitimista álláspont és a magyar külügyi felfogás közeledjen egymáshoz. Henrik mecklenburgi herceg, I. Vilma holland királynő férje 1934 februárjában felkereste Zita királynét Steenockerzeelben, ahol felidézte budapesti látogatását is. A beszélgetésen jelenlévő Ottó főherceg Horthy Miklós kormányzó nevének említésénél élénken közbeszólt: „Horthy folyamatosan biztosít hűségéről, de bármikor felszólítom arra, hogy adja át nekem a hatalmat, kitérő válasz ad.” Henrik válaszul arról győzködte a királynét, hogy Horthynak nyomós oka van erre, hiszen „mikor átadná az uralmat Ottónak, a kisantant megszállná Magyarországot”. Zita erre csak azt jegyezte meg: „Ezt nem hiszem.”²⁶ 1936 januárjában pedig Ernst Rüdiger Starhemberg herceg, osztrák alkancellár az egyre türelmetlenebb Ottónak azt ajánlotta, hogy „menjen egy többéves világkörüli útra, miközben a politikai helyzet talán úgy fog alakulni, hogy a restauráció kérdésével komolyan lehet foglalkozni”.²⁷ A harmincas évek fejleményeit Sigray Antal, a legitimisták egyik hazai vezetője Rudnay Lajos báró, bécsi követ előtt a következőképpen foglalta össze: a „restauráció megalapozására első lépések simán megtétettek, de hogy az utolsó, legnehezebb lépésre sor kerül-e és mikor, nem tudja”.²⁸ Ehhez a királypártiak szerint csak egy „gyűszűnyi mérészségre” lett volna szükség.²⁹

Non omnis moriar

1922. április 11-én, Sopron szabad királyi város a törvényhatósági bizottság rendkívüli közgyűlésén emlékezett meg IV. Károly, a „legemberibb király és a legkirályibb ember” haláláról. Dr. Zehetbauer Ottó pápai prelátus, prépost plébános „fennkölt szárnyalású szép” gyászbeszédében úgy vélekedett, hogy „a magyar nemzet százados törekvéseit” a Habsburg uralkodók közül elsőként megértő vértanú uralkodó – a fejezet latin címével összhangban – „nem halt meg mindenkorra”, mert a „mártírok vére kikel, mint a földbe vetett mag és gyümölcsöt hoz”.³⁰ Masirevich Szilárd bécsi m. kir. követ, aki szerint „több méltánylást érdemeltek volna a tragikus sorsú uralkodó jóságos intenciói”, úgy vélekedett, hogy a „mártírium felett megnyilvánult hangulat” természetesen még nem volt „effektív lépésnek tekinthető” a monarchizmus felé.³¹ Éppen ellenkezőleg, a legitimizmus

²⁶ Követjelentés. Hága, 1934. febr. 28. MNL OL K 64 41-84-1934.

²⁷ Napi jelentés. London, 1936. jan. 29. MNL OL K 64 1936-20-135.

²⁸ Számjel-jelentés. Bécs, 1936. jan. 21. MNL OL K 63 48-216/1936.

²⁹ A magyar Capitoliumon. Pethő Sándor válogatott publicisztikája. Vál., s. a. r., jegyz. Závodszy Géza. Bp. 2005. 160.

³⁰ Sopron város részvéte. Bp., 1922. jún. 29. MNL OL K 58 Külügyminisztériumi Levéltár, Külügyminisztérium, A miniszter kabinetje, III-5. tétel Királykérdés (IV. Habsburg Károly) 1922-356.

³¹ Követjelentés. Bécs, 1922. ápr. 9. MNL OL K 64 48-1922-2117.

hosszú időre eltűnt a nagypolitika színpadáról, oda csak az apja halála után Zita királyné által II. Ottóként köszöntött³² főherceg nagykorúsága és a királypártiaknak az egyre növekvő Anschluss-veszély miatt fokozódó tevékenysége révén került vissza az 1920-as évek végétől, az 1930-as évek elejétől egy rövid, de annál intenzívebb időszakra.

A magyar külügyminisztérium folyamatosan figyelemmel kísérte a királykérdéssel kapcsolatos külföldi – illetve hangsúlyozottan az ausztriai – véleményeket és fejleményeket. Ambrózy bécsi követ beszámolója szerint IV. Károly emléktáblájának a Hofburg szomszédságában lévő Michaelerkirchében történt leleplezése után Zichy Aladár gróf, legitimista politikus, egykori miniszter pohárárköszöntőjében „csak közös érzésekről emlékezett meg” és „gondosan tartózkodott” minden olyan célzástól, amely szerint a Habsburg-ház Ausztria és Magyarország között „a jövőben is kapcsolatot képezhetne”.³³ Ez a fajta tartózkodó magatartás a későbbiek során sem változott, Pethő Sándor legitimista publicista, történész ezért joggal vetette a hivatalos legitimizmus szemére, hogy „valójában sohase mertte őszintén megmondani, hogy amikor nemzeti királyságról szaval, akkor az osztrák–magyar kapcsolatokra gondol”, s a „népies és nemzeti cífraszűrből” akarta „bevonultatni a szélbali szívekbe a legitimizmust”.³⁴

Ez csak Hitler hatalomra jutása után változott meg fokozatosan, miután a monarchisták belátták, hogy be kell fejezni a rágódást a múlt sérelmein,³⁵ a „szűnyogcsípés elleni hadakozást”, miközben „önként lefeküdnénk az elefánt talpa alá”.³⁶ 1937 májusában Sigray Antal gróf már a „két restauráció szimultán helyreállítását”³⁷ nevezte a legfontosabbnak, miközben a bécsi magyar követség néhány hónappal korábbi értesülései szerint az osztrákoknak a magyarországi legitimista mozgalommal „látszólag semmi kapcsolata megállapítható nem volt”, és bár személyes összeköttetések „fennállanak”, országok közti „egyöntetűen megbeszélte és kitervezett munkaprogram nincsen”.³⁸ Egy évvel az Anschluss előtt is csupán

³² Lásd Zita királyné nyilatkozata II. Ottó trónigényéről. Funchal, 1922. ápr. 24. MNL OL K 589 Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Államfői Hivatali Levéltár, A kormányzó félhivatalos iratai, I-A-4-1922.

³³ Követjelentés. Bécs, 1928. ápr. 15. MNL OL K 63 48-1661/1928.

³⁴ *Pethő Sándor*: A magyar Capitoliumon. A magyar királysze a Duna völgyében. Bp. 1932. 66–67.

³⁵ Amikor 1936-ban a Burgtheaterben bemutatták Herczeg Ferenc Szendrey Júlia című színművét, a Der Österreicher című legitimista hetilap tiltakozott az „osztrákelles” cselekmény miatt. A bécsi magyar követ szerint „antimagyar és centralista érzelmű” Friedrich Wiesner egykori követ pedig Hans Pertner közoktatásügyi államtitkárt is felkereste, hogy vétőt emeljen. Pertner a tiltakozást nem vette tudomásul, és a darabot Petőfi Júlia címmel be is mutatták. Követjelentés. Bécs, 1936. máj. 8. MNL OL K 63 20/7-1663/1936.

³⁶ *Pethő S.*: A magyar Capitoliumon i. m. 70.

³⁷ *Békés Márton*: A becsület politikája. Gróf Sigray Antal élete és kora. Vasszilvágy 2007. 155.

³⁸ Követjelentés. Bécs, 1937. febr. 8. MNL OL K 63 20/1. tétel Ausztria, Általános kül- és belpolitika (a továbbiakban: 20/1), 455/1937.

abban bíztak, hogy – bár az osztrák és a magyar álláspont „úgy tradícióban, mint jogi elgondolásban és koncepcióban különbözik egymástól” – a legitimizmus által bejárt külön utak „valamikor találkozni fognak”.³⁹

A legitimista mozgalom esélyeinek folyamatos változását és aktivitásgörbét, illetve a külhatalmak reakcióit pontosan tükröző követjelentések mellett a Sajtó- és kulturális osztály is szemlélte mind a magyar- és dinasztia barátát, mind az ellenséges írásokat, gyakran az eredeti lapszámot is mellékelve a beszámolóhoz. Jellemző az alaposágra, hogy Csáky István gróf, az osztály helyettes vezetője, későbbi külügyminiszter 1929 januárjában azzal kereste meg Bayer-Krucsay Dezsőt, a Bayer és Társa gyógyszervegyészeti gyár alapítóját, tiszteletbeli svéd főkonzult, hogy segítségét kérje egy svéd nyelvű újságcikk lefordításában, amelyből „csak annyit tudott kihámozni”, hogy Bayer-Krucsay is szerepel benne és a királykérdéssel foglalkozik. A diplomata hamarosan megküldte a „Királyság király nélkül. Magyar rapszódia” című, Magyarország igazságát „megértő és együttérző hangon hirdető” cikk fordítását.⁴⁰

Ugyancsak a Sajtó- és kulturális osztály iratai között maradt fenn a *Humoristické listy* prágai vicclapnak Masirevich Szilárd prágai m. kir. követ szerint „a csehek kiáltó ízléstelenségét” tanúsító cikke, amely 1930 nyarán *Rendkívül vidám játék szomorú végkimenetellel* című gúnyrajzzal harangozta be Ottó főherceg küszöbön álló nagykorúságát. A karikatúra a Habsburg-uralkodócsalád koporsói tetejére felállított trónuson ülve ábrázolja „anyuci Ottócskáját”, fején a túlméretezett Szent Koronával, kezében országalma helyett piros gyümölcscsel és az (1930. október 1-jén, osztrák és magyar tanári kar előtt kitüntetéssel letett) érettségijelképező sétatobbal. A morbid építményt ingatag létrákon egyensúlyozó huszárok biztosítják, miközben hangosan rikkantják: „Éljen a király!”⁴¹

A követségi sajtóelőadók a különböző szenzációs híresztelések hivatalos cáfolatait is megküldték a napilapok szerkesztősegeinek.⁴² A „puccs-híreket lancirozó”

³⁹ Kardos József: Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Bp. 1998. 235–237.

⁴⁰ Csáky István levele. Bp., 1929. jan. 10., illetve Bayer-Krucsay válasza az Östgöta Correspondenten 1929. január 4-ei cikkének fordításával. Bp., 1929. jan. 26. MNL OL K 66 Külügyminisztériumi Levéltár, Külügyminisztérium, Sajtó- és kulturális osztály (a továbbiakban: K 66), a) Iratok, I-5/a tétel Egyéb, részben töredékes, sajtóval kapcsolatos ügyek, sajtójelentések (a továbbiakban: I-5/a), 1937-2. A magyarországi királykérdés, 34081/1929.

⁴¹ Követjelentés. Prága, 1930. aug. 27., melléklet. A vicclapot a követségre eljuttató bizalmi ember német nyelvű feljegyzésében úgy vélte, hogy ezeket a „mértéktelenül közönséges” vicceket „a legutolsó kikötői bordélyban sem túrnék meg”, ráadásul a csehek saját történelmüket is „bepiszkítják”, hiszen egy sor Habsburg uralkodó egyben cseh király is volt. MNL OL K 66 a-1937-I-5/a-2-35729/1930.

⁴² Így tett például Leffler Béla író, műfordító, egyetemi magántanár, stockholmi követségi sajtóelőadó, aki 1934 februárjában azt a svéd lapértésülést osztotta meg Mengele Ferenc követségi tanácsossal, a sajtóosztály vezetőjével, hogy Ausztriában – a polgárháborús helyzetet kihasználva – küszöbön áll a

nemzetközi sajtó érdeklődését jelzi, hogy például az 1930–1931-ben megrendezett Szent Imre-emlékév ünnepségsorozata kapcsán bevezetett közbiztonsági intézkedésekről – melyeket a bel- és külföldön „makacsul újra és újra felbukkanó, a trónkérdésnek rajtaütésszerű megoldásával” kapcsolatos híresztelésre válaszul rendeltek el a mátyásföldi repülőter és a „vámvonalakon áthaladó idegen autók” fokozott megfigyelésével – egy külügyi összeállítás szerint összesen mintegy félszáz külföldi lap számolt be. (Ugyanakkor ezeknek csak kis százaléka volt elérhető a minisztériumban, és telefonjelentés sem futott be mindenhol.) A „gyászfátyolos hölgyet és a tizennyolc év körüli fiatalembert” ekkor is és a későbbiek folyamán is hiába várták a rendészeti szervek.⁴³

A legátfogóbb iratanyag a Dísz tér politikai osztályának magyar–osztrák relációs tételeiben maradt fenn, hiszen a legitimista törekvések 1930-tól, Ottó nagykorúvá válásától kezdve tapasztalható megélénkülése természetesen azt eredményezte, hogy különös gonddal figyelték meg mindazokat a tényeket, amelyek „indíciúmokat tartalmaztak az osztrák kormányban a Habsburgok visszatérése tekintetében elfoglalt álláspontjára”. Nem lehetett ugyanis közböbös a magyar diplomácia számára, hogy az osztrák restauráció a magyar királykérdés megoldása előtt, az után (vagy netán a halogató magyar kormányzati szándékokat felülírva azzal párhuzamosan) következik be. Másrészt – a külpolitikai megfontolásoktól eltekintve és a kérdést csak osztrák belpolitikai problémaként mérlegelve – a restauráció megfelelő előkészítéssel „az osztrák nép közömbössége miatt véráldozat nélkül győzedelmeskedhetnek”.⁴⁴ Hasonlóan vélekedett Starhemberg herceg, a Heimwehr nacionalista paramilitáris szervezetének vezetője is, aki szerint Ausztriában „széles néptömegek teljesen passzívan viselkednének, sem érte, sem pedig ellene nem csinálnának semmit; az eredménytől tennék későbbi állásfoglalásukat függővé”.⁴⁵ Ebből a szempontból teljesen indifferens annak vizsgálata, hogyan változtak az osztrák (és magyar) monarchizmus esélyei, illetve belpolitikai elfogadottsága. Ambrózy 1931 decemberében írt visszatekintése szerint a restauráció kilátásai Ausztriában 1918 ősze óta „mindig nagyon gyengék voltak, és állandóan szenvedtek a megfelelő vezéregyéniségek hiányától”, politikájuk „tömegeket nem tudott magának szerezni”, a királypárti propaganda „teljesen meddő és nem éri meg a reá fordított

császárság kikiáltása, Ausztria egyidejűleg perszonalunióra lép Magyarországgal, továbbá „Steenockerzeelben negyven magyar repülő várakozik és a comói tó partján pedig két olasz repülőraj”. Sajtóelődói felterjesztés. Stockholm, 1934. febr. 27. MNL OL K 66 I-5/a-1937-2-35409/1934.

⁴³ Erről Vass József miniszterelnök-helyettes számolt be Apponyi Albert grófhhoz intézett, 1930. augusztus 29-ei levelében. Illetve ugyanitt a sajtóosztály összeállítása. Bp., 1930. aug. 25. MNL OL K 66 I-5/a-1937-2-35233/1930.

⁴⁴ Szigorúan titkos követjelentés. Bécs, 1930. febr. 8. MNL OL K 64 20-1930-86.

⁴⁵ Követjelentés. Bécs, 1932. jún. 17. MNL OL K 64 1932-20-392.

szellemi munkát és költséget”.⁴⁶ Rudnay báró még 1936 nyarán is azt emeli ki, hogy a restaurációnak a keresztényszocialisták, a régi beamterek, katonatisztek, papok és a Ferenc József-i „liberális éra” visszatérésében bízó zsidó tőkésék támogató álláspontja ellenére „ma Ausztriában többsége nincs”.⁴⁷ A szükséges többség azonban egyesek szerint politikai eszközökkel egyszerűen megteremthető lett volna: Theodor Hornbostel, egykori budapesti osztrák követ, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője 1937 elején például úgy vélte, hogy „megfelelő előkészítéssel a császárt, belpolitikai szemszögből, be lehet hozni Bécsbe, de éppúgy lehetne megfelelő propagandával Bécs határában bejövételét fegyveresen meggátolni”.⁴⁸

Tényleges, komoly legitimista puccsveszély valójában sohasem állt fenn, ezért az osztrák és a magyar politikusok nyugodtan élcelődhettek ilyen híresztelések felbukkanásakor. Így tett például Seipel külügyminiszter, amikor 1930 őszén a magyar követ érdeklődésére mosolyogva visszakérdezett: „Ön olyan történésekre utal, amelyeknek ma pontban hajnali 5 órakor kellett volna bekövetkezniük?” Ambrózy szintén mosolyogva azt felelte: „Információim szerint 20-án, plusz n”.⁴⁹ Kiss Sándor helsinki m. kir. követ pedig 1934 augusztusában, egy stockholmi moziban hasztalan gyözködte arról csehszlovák kollégáját, hogy nem a szintén Svédországban tartózkodó Ottó királyfival érkezett és a mellette ülő „szép asszony nem csak camoufflage-nak van.” A követ ezt „mulatságos részletként” idézte fel és remélte, hogy „európai komplikációk talán mégse lesznek ebből a dologból”.⁵⁰

Valójában azonban még 1938 februárjában, amikor Habsburg Ottó írásban felajánlotta Kurt Schuschnigg kancellárnak, hogy egy osztrák egységkormány élén irányítaná az ellenállást, tehát közvetlenül az Anschluss előtt sem merült fel a Habsburg főhercegben, hogy a hivatalban lévő kormány hozzájárulásának és a népakarat kinyilvánításának hiányában visszatérjen. Erről így vélekedett később: „Ausztria süllyedő hajó volt, amelyet, ha valahogy egyáltalán, csak úgy lehetett volna megmenteni, ha minden hazafias erő egy csónakban evez”.⁵¹

⁴⁶ Követjelentés. Bécs, 1931. dec. 29. MNL OL K 63 48-310/1932.

⁴⁷ Követjelentés. Bécs, 1936. jún. 25. MNL OL K 63 48-95/1936.

⁴⁸ Követjelentés. Bécs, 1937. febr. 19. MNL OL K 63 20/1-605/1937.

⁴⁹ Követjelentés. Bécs, 1930. okt. 23. MNL OL K 64 1930-20-711.

⁵⁰ Követjelentés. Helsinki, 1934. aug. 15. MNL OL K 63 48-2519/1934.

⁵¹ *Lucian O. Meysels: Der Austrofaschismus. Das Ende der Ersten Republik und ihr letzter Kanzler.* Wien–München 1992. 220.

Habsburg-tarokk – Jelenetek egy évtized történetéből

A fejezet – a Ferdinand Piatnik hírnevét megalapozó, 1850-ben piacra dobott kártyajáték nevét némileg módosítva⁵² – a Habsburg-kérdésnek a kétoldalú találkozókon játszott szerepét vizsgálja abban az időszakban, 1928 áprilisa és 1938. március idusa között, amikor a magyar külpolitika aktivitása a Külügyminisztérium Politikai osztálya – az önálló magyar diplomácia első, rendkívül hiányosan dokumentált évtizedéhez képest jóval nagyobb számban – fennmaradt iratanyagainak tanúsága szerint is jelentősen megnőtt.

Ambrózy Lajos gróf, aki a két világháború közötti korszakban a leghosszabb ideig, 1925 májusától 1932. december végi nyugdíjazásáig töltötte be a bécsi m. kir. követi posztot, gyakran osztotta meg bizalmas értesüléseken alapuló észleleteit, meglátásait az osztrák belpolitika fejleményeiről és a legitimista mozgalom esélyeinek változásáról. A diplomata 1928 áprilisában még nagyon szemérmesnek tűnt, amikor a IV. Károly emléktáblájának fent említett avatása után rendezett déjeuner-n a meghívás ellenére azért nem vett részt, mert aggályosnak találta, hogy az osztrák és magyar királypártiak „inter pocula való találkozásán esetleg olyan beszédeknek lehetne fültanúja”, amelyek akár az őt küldő, akár a fogadó kormány szempontjából „feszélyező helyzetbe juttathatnák”.⁵³

Ambrózy az év végén már határozottan fűzött kommentárt Michael Hainisch szövetségi elnök kijelentéséhez, aki a tipikus „osztrák hálátlanság” megnyilvánulásának tartotta, hogy a szociáldemokrata ellenzék ejtette őt, annak ellenére, hogy Seipel mellett ő „az a nagy aktívum, amelyet az osztrák köztársaság eddig produkált”. A követ epésen megjegyzi, hogy ugyanaz a Hainisch beszél erről, aki a sógorok ezen „rossz tulajdonságát kihasználva fáradozott azon, hogy a Habsburg-ház emlékét és az iránta való hála érzését az osztrák nép lelkéből kioltsa”.⁵⁴ Eközben saját államfői tevékenységét Ferenc József uralkodói produktumával vetette össze és „az összehasonlításnál egyes dolgokat saját maga javára vélt elkönyvelhetni”. Szerinte azért tűnt el szinte teljesen a monarchizmus Ausztriából, mert a hatalom korábbi gyakorlói önmagukat „a nép felett álló magasabb lényeknek kívánták tekinteni”. Grotzesk módon ehhez még azt is hozzátette, hogy kiváló vérű szarvasmarháit (!) annak ellenére nem díjazták a kiállításokon, hogy

⁵² Ferdinand Piatnik a 19. század közepén piacra dobott tarokk-kártyája fél évezred Habsburg történetét mutatta be, szöveges képek segítségével, Jelenetek egy ország történetéből (Szenen aus der vaterländischen Geschichte) címmel. 1898-ban, Ferenc József trónra lépésének 50. évfordulóján adta ki a császári jubileumi kártyát, az uralkodó mellett I. Ferenc és V. Ferdinánd, továbbá Erzsébet királyné, illetve a királyi pár leányainak arcképével. Ehhez lásd <https://bit.ly/3gHpQHC>, letöltés 2021. febr. 11.

⁵³ Követjelentés. Bécs, 1928. ápr. 15. MNL OL K 63 48-1661/1928.

⁵⁴ Bizalmas követjelentés. Bécs, 1928. dec. 1. MNL OL K 63 20/1-2527/1928.

családfájuk olyan, mint a főhercegnéké, „okmányyszerűen igazolható kvalitásaik” azonban sokkal jobbak.⁵⁵

A „régí monarchiát, a régí hadsereget és Ausztria régí tőke- és árupiacait sirató”⁵⁶ királypárti mozgalomnak kezdetben nem tulajdonítottak Budapesten komolyabb jelentőséget. Miske-Gerstenberger Jenő bécsi követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő 1930 tavaszán „tíz groteszk kinézésű férfi és nőként” írta le a Gustav Wolff ezredes vezette császárhű küldöttséget, akik monarchikus érzelmeiket „túlzott és gyermekes módon”, illetve „ártatlan kis demonstrációkkal” juttatták kifejezésre. Wolff például civil ruhában is „az inggallérja alatt, nyakkendő helyett” az osztrák császári Vaskorona-rend II. osztályát viseli, ismerőseit pedig „a jónapot helyett »Gott erhalte«-val üdvözli”.⁵⁷ A magyar–osztrák gazdasági és politikai közeledés híreiben ezek az osztrák legitimista körök „a régí monarchiának Ottó alatti egyesülése csalhatatlan előjelét” látták, ezért Miske szerint „a fent említett felfogásnak valamely megfelelő módon való megcáfolását megfontolás tárgyává lehetne tenni”.⁵⁸ Az osztrák kormány különböző gesztusai (az ausztriai tartózkodás engedélyezése a dinasztia egyes tagjai számára, a vagyoni kárpótlás kilátásba helyezése) a követ álláspontja szerint a tényleges restauráció tekintetében nem jelentettek „kedvező szimptomát”, ezek az osztrák köztársaság belső nyugalma szempontjából teljesen veszélytelenek voltak.⁵⁹

Hitler hatalomra kerülése azonban új helyzetet teremtett.⁶⁰ A második világháború után Habsburg Ottóval az emigrációs Magyar Nemzeti Bizottmányban szorosan együttműködő Bakách-Besseney György követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő már 1932 őszén úgy vélekedett, hogy a régí császárság feltámasztására „komolyan senki sem gondolhat”, az osztrák nép apátiája és „politikai defetizmusa” az anchluss minden gátló körülmény dacára „bármikor aktuálissá teheti”, amint azt a nemzetközi viszonyok megengedik.⁶¹ Az egyre erőteljesebb

⁵⁵ Szigorúan bizalmas követjelentés. Bécs, 1928. okt. 19. MNL OL K 63 20/1-4240/1928. Josef Reither fölművelésügyi miniszter 1935 júliusában, az alsó-ausztriai Langenrohr községben, Habsburg Ottó díszpolgári címének helyi megünneplésén éppen azzal érvelt a monarchia mellett, hogy olyan államfőre van szükség, „akire mindannyian felnézhetünk”. Követjelentés. Bécs, 1935. júl. 9. MNL OL K 63 20/1-2282-1935.

⁵⁶ Bizalmas követjelentés. Bécs, 1929. máj. 30. MNL OL K 63 20/7-2063/1929.

⁵⁷ Ideiglenes ügyvivői jelentés. Bécs, 1930. ápr. 15. MNL OL K 63 20/1-1345/1930.

⁵⁸ Ideiglenes ügyvivői jelentés. Bécs, 1930. ápr. 30. MNL OL K 63 20/7-118/1930.

⁵⁹ Követjelentés. Bécs, 1931. dec. 29. MNL OL K 63 20/1-16/1932.

⁶⁰ A legitimizmust a nemzetiszocialisták „hozták új életre”. Követjelentés. Bécs, 1935. jún. 26. MNL OL K 63 20/1-1915/1935.

⁶¹ Ideiglenes ügyvivői jelentés. Bécs, 1932. szept. 18. MNL OL K 63 20/1-sz. n.-1932. 190–192. f. Ehhez 1934 márciusában is annyit tett csak hozzá, hogy a Habsburg-törvények valamilyen formában történő módosítására sor kerülhet, de ez a restauráció kilátásait nem befolyásolja kedvezően. Ideiglenes ügyvivői jelentés. Bécs, 1934. márc. 1. MNL OL K 63 20/1-685/1934. Friedrich Wiesner nyugalmazott követnek az osztrák Külügyi Társaságban az új osztrák–magyar perszonálunióból kinövő

legitimista mozgolódás a bécsi magyar diplomaták érdeklődését is fokozta a kérdés iránt. Semsey Andor gróf, követségi tanácsos szerint Starhemberg gróf „valódi érzelmeinek adott kifejezést”, amikor azt fejtette, hogy az osztrákok „nem fogják engedni magukat a magyarok által visszatartani”, ha császárt akarnak. A csehek csak Budapesttel szemben fenyegetőznek, és a restaurációval „jobban is járna” Ausztria, mint a nemzetiszocialisták hatalomra jutásával.⁶² 1933 októberében Hornbostel követségi tanácsos Engelbert Dollfuss szövetségi kancellárral folytatott hosszabb beszélgetéséről tájékoztatta Nelky Jenő bécsi m. kir. követet. Az osztrák kormányfő szerint elvben nem ellenezte a restaurációt, azonban számos olyan akadályt látott, amelyek a császári trón visszaállítását „egyelőre kilátástalanná teszik”. Egy ilyen – a lakosság túlnyomó többségénél minden bizonnyal kedvezőtlen fogadtatásra találó – vállalkozáshoz nincs elegendő anyagi erő, a régi osztrák–magyar kapcsolat helyreállításához pedig „egyik félnek sincs kedve”, a „két rokkant állam” együtt sem lenne képes viselni az ezzel járó terheket. A gazdasági helyzettel elégedetlen csehek és a horvátok csatlakozásával javulnának az esélyek, de ezt az ottani kormányok „elkeseredett ellenállása” lehetetlenné teszi.⁶³ Dollfuss 1934 tavaszán Bakách-Besseney követségi tanácsos előtt is megismételte álláspontját, miszerint Ausztria „túl kicsiny és túl szegény” ahhoz, hogy a „fényes” Habsburg-ház visszatérésére gondolni lehessen.⁶⁴

1934 őszén Apor Gábor báró követ már úgy értékelte a helyzetet, hogy a legitimista manifesztációk azért bírnak „vonzóerővel” bizonyos társadalmi csoportokra, mert „jobb idők emlékét idézik fel” a 12 éves köztársasági uralom után. Ugyanakkor szerint szélesebb néprétegeket a legitimista eszmék „nem tudtak megmozgatni”.⁶⁵ Mindenesetre a „restauráció láthatóbban előretörő voltát” igazolta, hogy Schuschnigg kancellár – aki egy bizalmi egyén jelentése szerint „igen ügyesen fátyolozta el”⁶⁶ a legitimistákhoz fűződő kapcsolatait – a követ előtt, annak kérdésére válaszolva kijelentette, hogy azt a magyar állásponttal egyezően nem tekinti aktuálisnak, és fontosabb lépést a magyar kormány előzetes értesítése nélkül nem fog tenni az ügyben.⁶⁷

föderalisztikus államról elmondott gondolatait a hallgatóságnak csak „csekély része vette komolyan”, legalábbis a közönség „arcjátékából ezt a benyomást nyerte”. Ideiglenes ügyvivői jelentés. Bécs, 1934. márc. 29. MNL OL K 63 20/7-1034/1934.

⁶² Szigorúan bizalmas követjelentés. Bécs, 1933. jún. 2. MNL OL K 63 20/7-1683/1933.

⁶³ Szigorúan bizalmas követjelentés. Bécs, 1933. okt. 17. MNL OL K 63 20/1-2988/1933.

⁶⁴ Szigorúan bizalmas ideiglenes ügyvivői jelentés. Bécs, 1934. ápr. 11. MNL OL K 63 20/1-1162/1934.

⁶⁵ Követjelentés. Bécs, 1934. nov. 22. MNL OL K 63 20/1-6534/1934.

⁶⁶ Bizalmi egyén jelentése. Bécs, 1935. aug. 20. MNL OL K 63 20/1-2635/1935.

⁶⁷ Követjelentés. Bécs, 1934. aug. 17. MNL OL K 63 20/7-2762/1934. Persze kérdés, hogy előállhat-e bármikor olyan külpolitikai konstelláció, hogy egy kis állam egy adott kérdésben „mindenkitől függetlenül, teljesen szabadon” dönthet? – ahogy erről Apor Gábor báró Gabriel Puaux bécsi francia

1935 márciusában a bécsi román és csehszlovák követ kifogásolta, hogy az előző évben hazatért Habsburg-Tescheni Jenő főherceg, cs. és kir. tábornagy meghívást kap különböző állami ünnepekre, és azokat el is fogadja. Franz Peter külügyi vezértitkár válaszában lényegében elvitatta a követek illetékességét ebben a kérdésben. Bécs város báljára is hivatalos volt a főherceg, aki ezúttal az esetleges komplikációktól tartva rákérdezett Berger-Waldenegg külügyminiszternél, hogy nem volna-e jobb az ő megjelenésétől eltekinteni. Az osztrák diplomácia vezetője azonban egyenesen felkérte, hogy éppen a tiltakozás miatt „igenis jöjjön el”.⁶⁸ Rudnay Lajos – az utolsó követi rangú magyar diplomata Bécsben az Anschluss előtt – 1935. júliusi jelentéséből az is kiderült azonban, hogy Lusinsky gyalogsági tábornok, hadügyminisztériumi osztályfőnök pénzügyileg aggasztónak tartotta volna a restaurációt, mivel már Jenő főherceg is megterhelést jelentett, hiszen a hadsereg esetről esetre kénytelen volt autót a rendelkezésére bocsátani: „miből elégítenők ki” – kérdezte a tábornok – „egy restauráció esetén a sok főherceg igényeit?”⁶⁹

A köztársaság fundamentumát jelentő Habsburg-törvény 1935. júliusi megváltoztatása, amely a család vagyoni és közjogi helyzetét az osztrák kormány előzetes engedélyéhez kötött hazatérés lehetőségével⁷⁰ és a konfiskált családi ingatlanvagyon visszaszolgáltatásának kilátásba helyezésével⁷¹ kívánta rendezni, a követ meglátása szerint nem jelentette a restauráció előkészítését.⁷² Ennek ellenére Rudnay, aki Gratzhoz, Masirevichhez, Ambrózyhoz, Nelkyhez és Kányához hasonlóan pályafutását a közös külügyminisztérium szolgálatában kezdte, 1935 végén már „Ottó örökös király” születésnapja alkalmából rendezett bécsi ünnepekről számolt be jelentéseiben, bár ezek meglátása szerint nem haladták meg a korábbi évek hasonló rendezvényeinek nagyságát.⁷³ Mindenesetre a közelinek hitt restauráció miatt egyesek számára „opportunosnak látszott legitimistává válni”, hogy aztán újabb hírek és híresztelések hatására ez „ismét kezdjen kimenni a divatból”. Rudnay izgatottan várta a fejleményeket, hogy „összel hány opportunista fogja érzelmi lomtárából tavasszal előkotort feketesárga szívét ismét sutba dobni”.⁷⁴

1936 elején folytatódott a legitimista „előretörés”. Rudnay szerint a „gyorsan reménykedő” osztrák lakosság a császárságtól, a régi Ausztria „részbeni

követ előtt nyilatkozott kormánya királykérdésben elfoglalt álláspontjáról. Követjelentés. Bécs, 1935. febr. 13. MNL OL K 63 20/1-570/1935.

⁶⁸ Követjelentés. Bécs, 1935. febr. 13. MNL OL K 63 20/1-570/1935.

⁶⁹ Bizalmas követjelentés. Bécs, 1935. júl. 26. MNL OL K 63 20/1-2433/1935.

⁷⁰ Legitimista vezetők szerint Ottó „nem is gondolt arra”, hogy az osztrák kormány beleegyezése nélkül hazatérjen. Követjelentés. Bécs, 1935. júl. 17. MNL OL K 63 20/1-2283/1935.

⁷¹ Hornbostel így foglalta össze a helyzetet: „Meg kell adni a család számára a lehetőséget, hogy külföldön tudjanak élni.” Ideiglenes ügyvivői jelentés. Bécs, 1935. júl. 16. MNL OL K 63 20/1-2339/1935.

⁷² Követjelentés. Bécs, 1935. júl. 8. MNL OL K 63 20/1-2225/1935.

⁷³ Követjelentés. Bécs, 1935. nov. 23. MNL OL K 63 20/1-3751/1935.

⁷⁴ Követjelentés. Bécs, 1935. aug. 21. MNL OL K 63 20/1-2647/1935.

felállításától várja az üdvözülést”, mert ez az „utolsó aduja” az anschluss ellen.⁷⁵ Egy összefoglaló jelentésben a követ egyenesen azt írta, hogy az osztrák belpolitikai fejlődés „mindinkább azt a benyomást kelti”, mintha Schuschnigg kancellár a restaurációs törekvések révén akarná „állampolitikai célkitűzéseit megvalósítani”. A munkásság, bár a monarchizmus ellensége, „a két rossz közül mégiscsak a kevésbé rosszat választaná”, az osztrák nemzetiszocialisták pedig Németországnak az 1936. július 11-én aláírt benemavatkozási szerződés által megkötött keze miatt „egymagukban nem elég erősek komoly ellenállás kifejtésére”. Ugyanakkor azonban úgy látta, hogy a restauráció „technikai keresztülvitele csak »alkotmányos« úton képzelhető el”. A Dollfuss-féle rendi alkotmány értelmében az államfőt az ország polgármesterei, a kormányakarat „exponensei” választják meg, a hadsereg pedig „esküjéhez híven fog viselkedni.” Spányik Márió grazi tiszteletbeli konzulnak a Dísz térre küldött helyzetjelentése szerint „a restauráció megkísérlése bármikor aktuálissá válhat”.⁷⁶

Az anchlussot megelőző, legitimista szempontból is mozgalmas esztendő a külügyi iratanyagban is erőteljes lenyomatot hagyott. A monarchista szervezetek növekedése és erősödése miatt Rudnay indokoltnak látta, hogy a királpárti mozgalom ausztriai helyzetéről mélyebben tájékozódjon és az eredményről részletes jelentésben számoljon be. A követ az erősödést több tényező együttes hatásában látta: a „monarchista érzelmű” Schuschnigg kancellár által a pártok betiltása után 1936 májusában megszervezett „Vaterländische Front” keretein belül nyújtott politikai mozgásszabadságban, Benito Mussolini remélt és propagandisztikusan kihasznált segítségével, a náci veszélyben és Ottó főherceg újévi üdvözlésében, melyek hatására az az általános érzés alakult ki, hogy a restauráció, „amennyiben megtörténik, Ausztriából fog kiindulni”. Bár úgy látta, hogy a legitimisták javarésze a hivatalnoki és katonatiszti karból rekrutálódott, és az ifjúságot nem – de en bloc még a katolikus ifjúsági szervezeteket sem – sikerült a mozgalomnak megnyerni, senki sem szeretne „elkésve érkezni” a legitimisták táborába. Mindezek dacára – különösen a külpolitikai helyzetre való tekintettel – nem látta a restauráció „momentáni lehetőségét”. A legitimista szervezetek fejlődésének rövid felvázolása és az Ottónak adományozott díszpolgári címek területi eloszlásának elemzése után Rudnay a mozgalom csúcsszervezetének tekinthető „Eiserner Ring” programpontjait is ismerteti. Ezek lényege egy alkotmányos, szociális, keresztény, hivatásrendi monarchia kiépítése „Ausztria jelenlegi területén, annak jelenlegi határai közt”, a legszorosabb gazdasági együttműködésben a

⁷⁵ Szigorúan bizalmas követjelentés. Bécs, 1936. febr. 1. MNL OL K 63 20/1-410/1936.

⁷⁶ Osztrák belpolitikai helyzet. Tiszteletbeli konzuli összefoglaló jelentés. Graz, 1936. nov. 30. MNL OL K 63 20/1-3957/1936.

Duna-medence utódállamaival. Végül összegzésében leszögezi, hogy az osztrák és magyar legitimista vezetők gyakori kapcsolatai „csak személyi összeköttetéseknek tekinthetők”, az osztrák mozgalom ugyanis a környező országok hasonló szervezeteitől „függetlenül dolgozik”.⁷⁷

1937 első hónapjaiban folyamatosan érkeztek a legitimizmus térnyerésével kapcsolatos bécsi követjelentések Budapestre. A hivatalos *Wiener Zeitung* február 10-ei vezércikke az osztrák kormány „nézetével” – a félhivatalos jelleg cáfolása ellenére is – „párhuzamos” álláspontot rögzített a kérdéssel kapcsolatban. Fontossága miatt továbbították a londoni, párizsi, római és berlini m. kir. követségek mellett a varsói, bukaresti és prágai magyar külképviseletekre, továbbá a moszkvai és madridi miszsiókra is. A nagy feltűnést keltő cikk „tenorja oda irányul”, hogy az osztrák államforma kérdését „nem szabad türelmetlenül, elhamarkodottan megoldani”, ehhez „az aktivitásig fokozott általános érzés” szükségeltetik, mely a monarchia visszaállítását az egyetlen lehetséges megoldásnak tekinti. Mivel azonban a követ szerint a külpolitikai konstelláció jelenleg nem kedvező, ezért a belpolitikai helyzetének erősítése céljával egyre inkább „feltűnően prolegitimista” álláspontra helyezkedő kormány „a legitimizmus provokálásával” minden bizonnyal egy távolabbi időpontra kívánja előkészíteni a talajt a monarchikus államforma bevezetéséhez.⁷⁸

Néhány nappal később Schuschnigg kancellár a Vaterländische Front vezetői előtt elmondott beszédében az államforma kérdéséről kifejtette, hogy arról kizárólag az osztrák nép hivatott dönteni, alkotmányos úton, mindenféle kísérletezés kizárásával és az osztrák történeti tradíciók továbbvitelét felvállaló államvezetés irányításával. A „legitimizmussal kacérkodó” és a törekvéseknek publicitást biztosító kancellár meggyőződése szerint ez az orientáció a „nép, az ország és az osztrák ház érdekeit” egyaránt szolgálja. A követ szerint a kormánynak „meglepetésszerűen módjában állna” keresztülvinni a restaurációt, például olyan módon, hogy egy esetleges népszavazáson csak a Vaterländische Front tagjai kapnának szavazati jogot.⁷⁹ A legitimisták ugyanis „messze vannak attól, hogy a lakosság többségét képezzék” – tájékoztatta Rudnay a budapesti diplomácia irányítóit Edmund Glaise-Horstenaus osztrák miniszterrel folytatott beszélgetéséről. Népszerűségüket az osztrák miniszter szerint „az a látszat kelti, hogy a legitimistáknak szabad a sajtóban nyilatkoznuk, míg az antilegitimistáknak nem”.⁸⁰

Schuschnigg Darányi Kálmán miniszterelnöknek azt is megüzente, hogy „teljesen elutasítandó” az a beállítás, mely szerint az osztrák kérdésnek csak két megoldása lehetséges: az anchluss vagy a restauráció. Utóbbi ugyanis „adott esetben

⁷⁷ Követjelentés. Bécs, 1937. febr. 8. MNL OL K 63 20/1-455/1937.

⁷⁸ Követjelentés. Bécs, 1937. febr. 12. MNL OL K 63 20/1-484/1937.

⁷⁹ Követjelentés. Bécs, 1937. febr. 15. MNL OL K 63 20/1-548/1937.

⁸⁰ Követjelentés. Bécs, 1937. febr. 27. MNL OL K 63 20/1-725/1937.

lehetséges”, előbbi viszont „abszolút lehetetlen”. A szövetségi kancellár azt is kijelentette, hogy állja a Gömbösnek adott szavát, és semmilyen, a restauráció megvalósítását célzó lépést nem fog tenni a magyar kormánnyal folytatott „előzetes érintkezés” nélkül.⁸¹ Rudnay a tavaszi fejleményeket úgy foglalta össze, hogy az osztrák restaurációs „rumlit” Schuschnigg idézte elő, pedig az sem belpolitikailag nem hozna nyugalmat, sem külpolitikailag nem jelentené „egy bizonyos formájú Anschluss” – a németekkel való gazdasági, politikai és katonai együttműködés – „feltétlen és abszolút negálását”.⁸²

Az osztrák–magyar perszonálunió a követ szerint már csak Burgenland miatt is elképzelhetetlen lenne, hiszen közös király esetén a közvélemény „joggal követelhetné” az elszakított Nyugat-Magyarország visszaadását az uralkodótól, aki viszont nem kezdhethet el a hatalomgyakorlást éppen egy terület el- vagy visszacsatolásával. Ez a helyzet a belpolitikai nehézségeken túl „revíziós törekvéseink komplexumát tenné lehetetlenné, vagy legalábbis nevetségessé”.⁸³ Az osztrák–magyar–cseh monarchia szintén szóba került, egyes cseh politikusok és osztrák diplomaták „legbelsőbb ideálját” jelentő és Gabriel Puaux bécsi francia követ támogatását is bíró elképzeléséhez Budapesten is „ezen tervhez kedvező férfiaknak” kellene hatalomra jutni, kilétükkel kapcsolatban Rudnay igyekezett információkat beszerezni.⁸⁴

Mindenesetre a követ meglátása szerint az osztrák politika 1937 tavaszán „nagyrészt a Habsburg-kérdésre volt felépítve”. Mivel Rudnay úgy látta, hogy Schuschnigg „beteges félelemmel viseltetik” Németországgal szemben, egyes legitimisták abban reménykedtek, hogy sikerül rávenni a kancellárt a restauráció „gyorsított ütemben történő keresztülvitelére”. A magyar diplomata azonban nem tartotta az osztrák kancellárt „hirtelenkedő” politikusnak.⁸⁵ Schuschnigg állásfoglalása a magyar legitimistákba is „új erőt öntött”, hogy aztán az olasz nagyhatalmi támogatás kétségessé válása hatására ismét „ellanyhuljon” a mozgalom. Egy bizalmas jelentés szerint a náci Németország mögött másodhegedűssé vált olaszok pálfordulásából azt a következtetést vonták le az osztrák monarchisták, hogy „kedvező helyzetben soha nem szabad habozni és rétvázva várni addig, míg a megvalósításra alkalmas helyzet megváltozik”. Ezért amint ismét elkövetkezik a megfelelő pillanat, Schuschnigg nem fog habozni, hogy „nemcsak elvben,

⁸¹ Számjeltávirat. Bécs, 1937. márc. 5. MNL OL K 63 20/1-767/1937.

⁸² Uo.

⁸³ Követjelentés. Bécs, 1937. márc. 6. MNL OL K 63 20/1-815/1937.

⁸⁴ A követ a Ballhausplatzhoz közelálló Reichspost keresztényszociális napilap mellett Richard Schmitz bécsi polgármestert és követőit, illetve Milan Hodžát, Csehszlovákia miniszterelnökét említi a terv pártolóiéért. Szigorúan bizalmas követjelentés. Bécs, 1937. ápr. 10. MNL OL K 63 20/1-1261/1937.

⁸⁵ Követjelentés. Bécs, 1937. ápr. 9. MNL OL K 63 20/1-1256/1937.

hanem gyakorlatban teljesítse a Habsburg-családnak tett ígéretét”.⁸⁶ Az elvi politizálás gondolatának hangoztatásával szemben azonban Rudnay úgy látta, az osztrák politikusok már többször bebizonyították, hogy „szél alatt igyekeznek vitorlázni és mindig készek az erősebb előtt Kratzfusst csinálni”.⁸⁷

Bóbrík Arno, bécsi ideiglenes ügyvivő 1937 végén azt jelentette Budapestre, hogy a legitimisták a következő év januárjában az addiginál is „nagyobb aktivitást” fognak kifejteni. A kilenc bécsi és legalább húsz további, tartományi helyszínen tervezett nagygyűlés „kimondottan gyakorlati céllal nem bír”, mert a „kifelé mutatott optimizmus dacára” a monarchista vezetők tisztában voltak azzal, hogy a várható „veszedelmes nemzetközi komplikációk” miatt a restauráció „belátható időre keresztülvihetetlen”.⁸⁸ Végül a legitimisták összesen ötven tömeggyűlésen álltak ki a császár visszatérése, mint Ausztria függetlenségének „nélkülözhetetlen kelléke” mellett.⁸⁹ Ez azonban csupán egy utolsó fellángolás, egy mozgalmas, de eredménytelen időszak kezdete volt, mely nem tükröződik a fennmaradt külügyminisztériumi levéltári anyagban.⁹⁰ 1938. március 13-án Bóbrík titkos számjeltáviratban tájékoztatta a magyar diplomácia vezetőjét, hogy Ferenc Ferdinánd két fia, az osztrák legitimista mozgalom két vezetője, Max és Ernst Hohenberg saját maguk, valamint utóbbi felesége és gyermekei részére sürgős beutazási engedélyt kértek Magyarországra. Kánya Kálmán a következő utasítást küldte Bécsbe: „Hohenberg hercegék beutazhatnak, 48 óra után azonban el kell hagyniok Magyarországot”.⁹¹ A magyar–osztrák politikai kapcsolatok az Anschluss és Ausztria önálló államiségének ideiglenes elvesztése miatt szükségszerűen néhány évre megszakadtak, a legitimista törekvések pedig végérvényesen zátonyra futottak.

Homokháború

1938. december 13-én egy kelet-magyarországi állástalan diplomás levélben fordult a külügyminiszterhez és „az illetékesek előtt megpendíteni” javasolta a királykérdés rendezését célzó gondolatát, mellyel egyesíteni lehetne a nemzetet és a revíziót

⁸⁶ Bizalmi egyéntől származó jelentés. Bécs, 1937. márc. 8. MNL OL K 63 20/1-ad 767/1937.

⁸⁷ Azaz hajbókolni, behódolni. Követjelentés. Bécs, 1937. jún. 21. MNL OL K 63 20/1-2012/1937.

⁸⁸ Ideiglenes ügyvivői jelentés. Bécs, 1937. dec. 29. MNL OL K 63 20/1-19/1938.

⁸⁹ Ideiglenes ügyvivői jelentés. Bécs, 1938. jan. 17. MNL OL K 63 20/1-177/1938.

⁹⁰ Ehhez lásd *Fiziker Róbert*: Habsburg Ottó és Kurt Schuschnigg levélváltása, 1938. február–március. In: *Új: Osztrák, magyar – két jó barát. Tanulmányok az osztrák–magyar kapcsolatok 1867 és 1989 közötti történetéről.* (Rerum Fides IV.) Bp. 2021. 272–280.

⁹¹ A „beutazhatnak” szóban az igekötőt ceruzával áthúzták és át-ra módosították. Titkos számjeltávirat. Bécs, 1938. márc. 13., illetve Válasz a 19. sz. táviratra. Bp., 1938. márc. 15. MNL OL K 63 20/1-837/1938.

fenyegető „érdek-összeütközéseket egy csapásra meg lehetne ölni”. Szerinte Benito Mussolini egyik fiát kellene a magyar királyi trónra jelölni.⁹² Nem tudni, kapott-e választ az amatőr külpolitikus, mindenesetre ekkor már nem – a Duce által csak „vecchio asburgico”-nak⁹³ tartott – Kánya Kálmán irányította a magyar diplomáciát. A kiváló külügyminiszter, aki a tengelyhatalmak politikájához való szorosabb kapcsolódást elvetette, már az első bécsi döntés előtt egy héttel, 1938. október 25-én jelezte lemondási szándékát Imrédy Béla miniszterelnöknek. „Kegyeskedjék tudomásul venni, hogy nem vagyok többé hajlandó Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt szolgálni”⁹⁴ – írta a kormányfőnek. Miloš Kobr budapesti csehszlovák követ Prágába küldött jelentésében így méltatta Kányát: „politikai realizmusában hidegen számító volt és politikai terveiben mindig a magyar nemzet előnyeit nézte és nem vette figyelembe azt, hogy pillanatnyilag a magyar lobbakonyságnak mi kedvez és terveiben nem számolt az itteni politikai közvéleménnyel”.⁹⁵ Amikor ellenfelei már kifogytak a külpolitikai argumentumokból, „megrendült egészségi állapotára hivatkoztak”, végül a napilapok beszámolója szerint ezzel az indokkal mondott le tárcájáról 1938. november 28-án.⁹⁶ Az Anschluss bekövetkeztével és Kánya – a németek által is követelt – távozásával „a minőségellenes ressentiment”⁹⁷ korszaka vette kezdetét. Az osztrák és magyar legitimisták „kooperációját illetőleg meglepetésektől”, a királykérdés „szőnyegre hozásától” ettől kezdve még kevésbé kellett tartani, mint korábban.⁹⁸ Már csak azért sem, mert – ahogy a korábban már említett Woraciczky Olivér, immár brüsszeli ügyvivőként, megjegyezte – Steenockerzeelben „higgadtan gondolkoznak, s elég jól ismerik az osztrák helyzetet”.⁹⁹

Bethlen István egy 1939. január 1-jén a *Pesti Napló*-ban megjelent cikkében kifejtette, hogy Magyarország húsz éven át tartózkodott a német érdekeket érintő lépésektől, és nem ment bele a restaurációba, sem egyedül, sem az osztrákokkal és a csehekkel közösen, pedig „ilyen irányú csábításban nem volt hiány és nem

⁹² Dr. Csáky Lajos levele a külügyminiszterhez. Nyíregyháza, 1938. dec. 13. MNL OL K 63 48-4404/1938.

⁹³ a. m. ‘az öreg habsburgista’. Galeotto Ciano idézi fel naplójában Mussolini szigorú ítéletét a magyar diplomácia vezetőjéről. Galeazzo Ciano. Diario, 1937–1943. Ed. Renzo De Felice. E-book. Roma 2015. 241.

⁹⁴ Kánya Kálmán lemondása. Bp., 1938. okt. 25. MNL OL Miniszterelnökségi Levéltár, Miniszterelnökség, K 36 Imrédy Béla miniszterelnök, „E” dosszié.

⁹⁵ Az 1938. december 10-ei budapesti követjelentést közli: Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához III. Magyarország külpolitikája, 1938–1939. Összeáll., s. a. r. Ádám Magda. Bp. 1970. 240–243., itt: 241. Idézi *Miklós Dániel*: Fogadatlan prókátor, avagy a csehszlovák diplomata, aki majdnem megdicsérte Kánya Kálmánt. <https://bit.ly/2SPPhyo2>, letöltés 2021. febr. 8.

⁹⁶ Lásd például Délmagyarország, 1938. nov. 29. 1.

⁹⁷ *Márai Sándor*: Hallgatni akartam. Bp. 2013. 53.

⁹⁸ Kánya berlini követként német beszélgetőpartnerét ezekkel a szavakkal biztosította a magyar kormány szilárd álláspontjáról. Követjelentés. Berlin, 1931. jún. 27. MNL OL K 63 20/7-2760/1931.

⁹⁹ Ügyvivői jelentés. Brüsszel, 1936. febr. 12. MNL OL K 63 20/1-641/1936.

lehet kétséges, hogy ezen az áron gyakran igen aktív szaldót érhattünk volna el”.¹⁰⁰ Kurt von Schuschnigg kancellár pedig később úgy vélekedett, hogy „talán tényleg jobb lett volna a császárra (sic!) rábízni a dolgokat, talán sikerült volna valami”.¹⁰¹ Habsburg Ottó a háború után visszautasította a volt osztrák kormányfő próbálkozásait, hogy megvitassák egykori nézetkülönbségüket: „Nem szeretem, ha a tábornokok, akik egy csatát elvesztettek, és már nem is szolgálnak a hadseregben, utólag a homokban újra eljártsszák az elveszített háborút. Az Ön játékát már lejátszották, az enyémet nem. Nem szeretnék vitatkozni Önnel, mert nem tudjuk, mi történt volna, hogyha az én játékomat, az én politikai koncepciómat valósítottuk volna meg”.¹⁰²

AN ALTERNATIVE BURIED IN A DRAWER

The Issue of the King in the Surviving Documents of the Archives of the Ministry of Foreign Affairs (1922–1938)

By *Róbert Fiziker*

SUMMARY

Between 1922 and 1938 the leadership of Hungarian foreign affairs decided that the issue of the King should be postponed to the „next feast day” after all other obstacles of foreign policy had been surmounted, and even then faithfully keeping to the maxim that had been a reliable element in the diplomatic apparatus of the Monarchy since state chancellor Kaunitz, „aim not for the desirable, but for the possible”. Yet this feast day never came. The Danube-valley alternative, proposed by the legitimists, foundered on the rocks of practical political considerations. One of the greatest thematic collections of foreign policy documents from the interwar period in the Hungarian National Archives as now preserved, in a variety of conditions, bears the title „The Issue of the King”. Based on these documents, this paper proves that while royalists have generally been presented as a company of adventurists, legitimist policy can also be interpreted and described in light of the bonmot of Kaunitz as quoted above.

¹⁰⁰ *Gratz Gusztáv*: Magyarország a két háború között. Szerk., jegyz. Paál Vince. Bp. 2001. 210–211.

¹⁰¹ *Erich Feigl*: Otto von Habsburg. Profil eines Lebens. Wien–München 1992. 87.

¹⁰² *Bokor P. – Hanák G.*: Egy év i. m. 29.

Paál Vince

GRATZ GUSZTÁV LEGITIMIZMUSA PUBLIKÁCIÓI TÜKRÉBEN*

Gratz Gusztáv politikusi működése nem mentes a hullámvölgyektől,¹ aminek leginkább az az oka, hogy nézeteit nem az aktuális politikai kurzusokhoz igazította, hanem azokat – ha nem is doktriner módon – mindig konzekvensen képviselte, még akkor is, ha az személyének félreállításához vezetett. (Ilyen kérdés volt Gratz legitimizmusa is.) Ő maga – halála után évtizedekkel később megjelent emlékirataiban – így vallott eszmékhez, politikai nézetekhez való ragaszkodásáról: „Én mindig magammal hurcoltam a múlt egy darabját, hasonlóan ahhoz a spanyol királynőhöz,² aki nem tudott megválni elhunyt hitvese holttestétől, és azt mindenhova magával vitte. Ezáltal egy idő után megfosztottam magamat attól a lehetőségtől, hogy vezető közfunkciókat töltsék be és ily módon szolgáljam a köz javát, ahogy éppen csak tudom. Egy bizonyos szégyenérzet mindig visszatartott attól, hogy a közfelfogásban bekövetkezett változás esetén hirtelen jónak tartsam azt, amit addig rossznak tekintettem, fehérnek tartsam, ami addig fekete volt, anélkül, hogy a nagy problémák iránti személyes állásfoglalásom és meggyőződése, bármennyire is megváltozott volna. Egy lépéssel talán még tovább is mentem és több volt a bátorságom, hogy ellentmondjak a hatalmon lévőknek, mint hogy fellépjek ellenük, amikor a sors már ellenük fordult. Ez talán tisztességes volt, de bizonyára nem volt okos dolog. Ezt a meggondolatlanságot megengedhettem magamnak, mert nem voltam túlságosan becsvágyó, és a tiszteletbeli állások, hivatali méltóságok és a társadalmi érvényesülés hajhászásának formáit egyébként sem helyesltem.”³

Gratz a Monarchia széthullása után azon a véleményen volt, hogy a Monarchia felbomlasztása a győztes hatalmak szempontjából is nagy hiba, mert az csak Németország keleti terjeszkedését könnyíti meg. A breszt-litovszki és a bukaresti

* A tanulmányom két részből áll: publikációi alapján ismertetem Gratz Gusztáv legitimista nézeteit, rámutatva a fősodratú magyarországi legitimista elképzelésekhez viszonyított azonosságokra és különbségekre; valamint Gratz németül megjelent memoárjából közlöm azt a részletet, amely a Lequeitióban száműzetésben tartózkodó Zita királynénál és gyermekeinél tett látogatásáról szól. A két rész együttesen jól érzékelte Gratznak mint a királyi család „legfőbb bizalmasának” legitimista elkötelezettségét és a királyi családhoz való személyes kötődését.

¹ Politikai pályájához lásd *Paál Vince: A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása.* Bp. 2018.

² II. „Örült” Johanna (1479–1555) Kasztília királynője, férje Habsburg „Szép” Fülöp (1478–1506).

³ *Gustav Gratz: Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers 1875–1945.* Hrsg. Vince Paál – Gerhard Seewann. München 2009. 264–265. Vö. *Gecsényi Lajos – Sipos Péter: Gratz Gusztáv emlékiratai. Történelmi Szemle* 42. (2000) 331.

béketárgyalásokon, ahol a külügyminisztérium kereskedelempolitikai szekciójának élén, osztályfőnöki minőségében ő vezette osztrák–magyar részről a gazdasági tárgyalásokat, tapasztalta az elszánt német hódító törekvéseket.⁴ Úgy vélte, Németország jövőbeni terjeszkedése nem fog megállni Ausztria keleti határainál. A Habsburg-restaurációt éppen ezért Magyarországon és Ausztriában is szükségesnek tartotta. Mindig is szívügye volt a közép-európai népek együttműködése, a különböző népeket összekötő nemzetek feletti kapocsként pedig továbbra is a Habsburg-dinasztiát tudta csak elképzelni. A német nemzetiségi származású Gratz a nemzetek feletti uralkodóház által egységbe kapcsolt soknemzetiségű monarchiát azért részesítette volna előnyben, mert az szimpatikusabb életkereteket látszott biztosítani, mint amelyeket a nemzeti homogenításra törekvő utódállamok ígértek. Legitimizmusát egyrészt ezen politikai meggyőződések motiválták, másrészt pedig az, hogy élete során tett több esküje is a dinasztiához való hűsége kötelezte. „Hogy ez most nehezebb és hálátlanabb volt, mint annak idején, amikor az esküt tettem, nem menthettem fel az alól.”⁵ Állítólag maga a „legitimizmus” kifejezést is ő használta Magyarországon ebben az értelemben először. Amikor Kun Béla rezsimjének bukása után ifj. Andrássy Gyula a budapesti lakásán kifejtette Gratz előtt, hogy ő eltökélt a királykérdésnek a régi magyar alkotmány és a Pragmatica Sanctio értelmében való megoldására, és kereste a megfelelő kifejezést ennek megjelölésére, Gratz a szavába vágott és azt mondta: vagyis „legitimista alapon”.⁶

Gratz legitimizmusa a világháborús összeomlás óta közismert volt, abból sohasem csinált titkot. Bécsi követi tevékenysége alatt is aktív szerepe volt a Svájcban tartózkodó király és annak magyarországi hívei közötti kapcsolattartásban. Már külügyminiszteri bemutatkozó beszédében, 1921. február 4-én a Nemzetgyűlés előtt is érintette a királykérdést: kijelentette, hogy annak megoldását el kell halasztani, mert külpolitikai akadályai vannak, ezért nem férne össze a meghirdetett békés politikával.⁷ A miniszteri bársonyszék elfoglalása előtt röviddel nem nyilvánosan kijelentette, hogy legitimista nézetét nem fogja megtagadni, azt tántoríthatatlanul képviselni fogja. Azzal is tisztában volt, hogy legitimizmusa és miniszteri állása előbb-utóbb ellentétbe kerül majd egymással.⁸ Erre minden bizonnyal hamarabb került sor, mint gondolta volna. IV. Károly 1921-ben húsvétkor és október végén sikertelen kísérletet tett a magyar trón elfoglalására, s Gratz mindkét alkalommal a király mellé állt. Húsvétkor – minden bizonnyal

⁴ Gratz, G.: Augenzeuge dreier Epochen i. m. 116–118., 128–134., 179–180., 198–200.

⁵ Uo. 275.

⁶ Uo. 273–276. Vö. Gecsényi L. – Sipos P.: Gratz Gusztáv emlékiratai i. m. 337–339.

⁷ Nemzetgyűlési Napló 1920–1922. VII. kötet 385.

⁸ Fürstenberg budapesti német követ jelentése, 1921. ápr. 10. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin), R 74188, K 111994.

megalapozottan – hitelt adott Károly azon állításának, hogy a visszatérésre Briand francia miniszterelnök bátorította.⁹ A király melletti kiállása következményeként először távozni kényszerült miniszteri posztjáról, majd az októberi események után letartóztatták és politikai pályája is törést szenvedett.

Nagyjából három időszakot különböztethetünk meg, amikor Gratz legitimista tartalmú publikációinak zöme megjelent. Az első IV. Károly halálának és az azzal időben egybeeső 1922. évi nemzetgyűlési választási harcoknak az ideje volt. A második az 1925. július elején Zita királynénál tett látogatása utáni hónapokat foglalta magában, amikor a királyi özvegytől kapott megbízása alapján intenzívebben foglalkozott a legitim királyság visszaállításának lehetőségeivel. A harmadik pedig, amikor az 1930-as évek elejétől a világgazdasági válság, az erre adandó válaszok keresése (új közép-európai rendezési tervek), az anchluss, illetve a gazdasági anchluss gondolata, Hitler hatalomra jutása, valamint az a tény, hogy Habsburg Ottó nagykorú lett, új helyzetet látszottak teremteni a legitimizmus szempontjából is. Ekkoriban nőtt a legitimista szervezetek száma és tagsága, és a legitimisták a parlamenti életben is aktivizálódtak.¹⁰ Természetesen ezeken az időszakokon kívül is igyekezett Gratz a nagyközönségnek szánt megnyilvánulásaiban – ahol csak lehetett – a legitimista királyság szükségessége mellett érvelni.

IV. Károly személyének megítélése

Gratz Gusztáv IV. Károlyhoz fűződő kapcsolatát hasonlíthatjuk az emlékirataiból fent idézett spanyol királynő esetéhez is. Gratz és a király viszonya, akihez eskü kötötte, és akivel minisztériumi főtisztviselőként néhány alkalommal személyes érintkezésbe is került,¹¹ a két restaurációs kísérlet során elmélyült. Ezt jól mutatta, hogy a legitimista politikusok közül Szombathelyen és Tihanyban is ő maradhatott legtovább az uralkodó mellett, valamint az is, hogy a két visszatérési kísérlet között IV. Károly magyarországi megbízottjának „nevezte ki”. „Felszólítom tehát minden hívemet – szóló Károly király 1921. április 10-én kelt kézírata –, hogy sorakozzék dr. Gratz Gusztáv mögé, ki teljes bizalmamat bírja.”¹²

⁹ Vö. *Karsai Elek*: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Bp. 1969. 171., 179–180., 185–188.; *Kerekes Lajos*: A Habsburg-restaurációs kísérletek és az osztrák–magyar viszony 1921-ben. Századok 110. (1976) 9–12.; *Ormos Mária*: „Soha, amíg élek!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Pécs 1990. 49–50., 77–79.

¹⁰ *Kardos József*: Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Bp. 1998. 176–221.

¹¹ *Gratz, G.*: Augenzeuge dreier Epochen i. m. 112., 225–227., 229–230.

¹² *Gratz Gusztáv*: Magyarország a két háború között. Szerk. Paál Vince. Bp. 2001. 76. Vö. *Borovicsény Aladár*: A király és kormányzója. Bp. 1993. 129., valamint *Gratz, G.*: Augenzeuge dreier Epochen i. m. 291.

Gratz ebben a feladatkörében igyekezett a király és a magyar kormány között közvetíteni a legitim királyság visszaállítása érdekében.¹³

A király belévetett bizalma ellenére Gratz nem volt feltétlenül „karlista”, vagyis a legitimitás szempontjából nem ragaszkodott feltétlenül Károly személyéhez. Amikor az uralkodó és kísérete a kudarcral végződött budaörsi csata (1921. október 23.) után Tatára kényszerült visszavonulni, Gratz arra kérte a Bethlen-kormányt képviselő Hegedűs Pál tábornokot, hogy a királynál egyelőre ne erőltesse a lemondás kérdését. Időt kért, hogy „Andrássyval és Rakovszkyval a királyt ily értelemben megdolgozza”.¹⁴ Tihanyban pedig, ahová az uralkodópárt és közvetlen kíséretét fogolyként szállították, a kormány képviselőinek már azt vetette fel, hogy Ostenburg Gyula életben hagyásának kilátásba helyezésével esetleg nyomást lehetne gyakorolni a királyra a lemondás érdekében.¹⁵ Ezzel párhuzamosan pedig Károlyt egy olyan koncepciónak igyekezett megnyerni, hogy ő maga mondjon le a trónról, ha ezáltal a dinasztia trónfosztását el lehet kerülni, és biztosítani lehet „utódlásra hivatott” fia trónigényét.¹⁶ Érdekes megvilágításba helyezi Gratznak Habsburg Károlyhoz fűződő viszonyát a következő epizód. Amikor Tihanyban a király elutazása előtt a kormányt képviselő Kánya Kálmán, a külügyminiszter állandó helyettese elköszönt Gratztól, akinek szobája előtt szuronyos őr állt, Gratz – Kánya szerint – „szentimentális lett, s olyasmit emlegetett, hogy ő valószínűleg hosszabb fogságot fog kapni”. Kánya megjegyezte neki, hogy „ennek a végtelenül szomorú esetnek egy jó oldala van, ettől a királytól sikerült megszabadulnunk, amire Gratz mély sóhajjal azt a választ adta, hogy »igen, Te boldog lehetsz, Te megszabadultál tőle, de nekem még ez a vigasztalásom sincs meg, én már nem tudok tőle megszabadulni«”.¹⁷

Magyarország két világháború közötti történetéről írt munkájában, amely megírásakor, az 1930-as évek közepén éppen a restaurációs akciókat és a kormányzó személyét érintő részek miatt nem jelenhetett meg,¹⁸ tragikus sorsú uralkodóként jellemezte Károlyt, aki olyan feladatokkal került szembe, amelyekkel „egészen kivételes államférfiúi lángelmék is nehezen tudtak volna megbirkózni.

¹³ Erről részletesen lásd *Gratz G.: Magyarország a két háború között* i. m. 75–101.; *Paál V.: A politika és a publicisztika vonzásában* i. m. 241–279.

¹⁴ Hegedűs altábornagy: Az októberi királypuccs – általam közvetlenül tapasztalt eseményeinek rövid leírása. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Külügyminisztérium. Rezervált politikai iratok (a továbbiakban: K 64) 4. cs. 48. t. „Tihany” 153–157. fol.

¹⁵ Kánya Kálmán és Csáky Imre távirata Bethlen István miniszterelnöknek. Tihany, dátum nélkül. MNL OL K 64 4. cs. 48. t. „Tihany” 81. fol. Vö. *Gratz, G.: Augenzeuge dreier Epochen* i. m. 311–312.

¹⁶ *Gratz, G.: Augenzeuge dreier Epochen* i. m. 311.

¹⁷ MNL OL, Kozma Miklós iratai. K 429 3923. mikrofilmtekercs. Adatgyűjtemény 1920–24, 4. cím 79–80. fol.

¹⁸ Az informális cenzúra érvényesüléséhez lásd *Paál Vince: Gratz Gusztáv és a Magyar Szemle kapcsolataihoz*. In: Médiatörténeti tanulmányok 2020. Szerk. Klestenitz Tibor – Paál Vince. Bp. 2020. 75–87.

Ezt a király is érezte.”¹⁹ Az elhunyt uralkodó akaratgyengeségéről és a körülötte levő női családtagok titkos befolyásáról elterjedt nézeteket publicisztikáiban Gratz rendre igyekezett cáfolni. Úgy értékelte, hogy IV. Károly uralkodásának első napjaitól önálló, világos és átlátható politikát képviselt, s a később bekövetkezett szomorú események végül őt igazolták. Azon kevesek közé tartozott szerinte, akik belátták, hogy a tervezett villámháború sikerének elmaradása után már nem lehetett reménykedni a központi hatalmak számára kedvező végkimenetelben. Amit Károly „akaratgyengeségének” gondoltak, az tulajdonképpen az a bátorság volt, amivel a hadi helyzetből levonta a pesszimista – de sajnos helyes – konzekvenciát (tárgyalások kezdeményezése 1917 tavaszán Franciaországgal a béke érdekében). A király felismerte, hogy a háború elvesztése forradalmi mozgalmakhoz fog vezetni – nemzeti és szociális téren egyaránt. Az uralkodó törekvései, amelyeket sokan ugyancsak gyengeségnek tulajdonítottak, mindkét téren nyugtatólag és békítőleg kívántak hatni (Karel Kramář és társainak amnesztiában részesítése, a magyar vezényleti nyelvvel kapcsolatos megengedő nézetei, a magyar választójog kiterjesztésének támogatása, a horvátok engedményekkel való megnyerése). Ha olyan formátumú politikusok álltak volna mellette, mint Clemenceau vagy Lloyd George, akkor a dolgok a legszerencsésebb esetben talán máshogy történtek volna, de a legitimista magyar politikus úgy látta, hogy a „fortwursteln” [cél és terv nélkül továbbfolytatni valamit] jegyében működő, ellentétek által szabdalta öreg Monarchiában talán nem is volt lehetőség ilyen politikusok kinevelődésére.²⁰

A legitimizmus szempontjából kudarccal végződő visszatérési kísérletek bekövetkeztéért Gratz nagyobb mértékben látta hibásnak a magyar kormányzatot, mint magát a türelmetlenséggel vádolt uralkodót. Gratz tévedésnek nevezte, hogy a két fél közti viszony a húsvéti események után romlott volna meg. Ez a folyamat már 1920 végén elindult, és ennek során különös súllyal esett latba az a rendelkezés, mely szerint a nemzeti hadsereg tisztjeinek a kormányzó személyére kellett felesküdniük. Az októberi eseményekkel kapcsolatban pedig úgy fogalmazott: nincs mentség arra, hogy a magyar kormány nem tett semmit a király balszerencsés lépésének megakadályozására, pedig annak lehetőségére folyamatosan figyelmeztették.²¹

Bizonyos fokig az aktuálpolitikának alárendelve foglalkozott Gratz az elhunyt király személyével az 1922. évi választási kampány során. Úgy látta, IV. Károly szomorú halála a legitimizmus helyzetét egyenesen megkönnyíti, mivel szerinte a

¹⁹ Gratz G.: Magyarország a két háború között i. m. 124.

²⁰ Gustav Gratz: König Karl im Weltkrieg. Pester Lloyd (M), 1925. augusztus 12. 1–2.

²¹ Gratz Gusztáv: A szombathelyi királynapok. Az Ujság, 1922. április 16. 3–5.; Uő: Der Tote auf Madeira. Pester Lloyd (M), 1923. április 10. 2.

királykérdés legitím megoldásában az elhunyt király személye akadályt jelentett. Gratz szerint a szabad királyválasztás elve sokak számára csak eszköz volt az általuk félreismeret és ezért számukra ellenszenves Károly király eltávolítására. Úgy gondolta, hogy egyszer majd a történelem talán meg fogja adni a választ arra, vajon 1921 októberében kinek volt igaza. Nem azt javasolta, hogy a királykérdést a politikából kikapcsolják – mert az szerinte eleve nem is volt lehetséges –, hanem csupán az októberi események mellőzését kívánta.²²

Az önálló legitimista párt kérdése

Gratz az 1922-es választások alkalmával fogalmazta meg először azt az álláspontját, amelyet aztán mindvégig képviselt, hogy nem sajátíthatja ki egyetlen párt sem a legitimizmus eszméjét. Nincsenek ugyanis a szavazók között olyanok, akik „csak legitimisták” [tudniillik akiknek politikai identitását csupán a legitimizmus határozná meg].²³ Ezzel szembekerült Andrássy Gyulával, aki egyetlen, határozott arcélú legitimista párttal kívánt többséget szerezni a Nemzetgyűlésben. Gratz ezért olyan párt létrehozására törekedett, amely egy népszerű programmal képviselné ugyan a legitimizmust is, de nem a legitimizmus állna a párt programjának középpontjában. Gratz és közvetlen elvbarátai 1922-ben a nemzetgyűlési választásokon liberális legitimista programmal, Gazdaságpolitikai Párt néven önálló listával indultak Budapest déli kerületében,²⁴ mandátumot azonban nem sikerült szerezniük. Andrássy pártja is csupán tizenkét képviselői helyet nyert el. Gratz szerint ezzel beigazolódott, hogy egyértelműen hiba volt Andrássynak legitimista programmal megkísérelnie többséget szerezni a Nemzetgyűlésben. Gratz ezzel és a megkoronázott király halálával összefüggésben új politikai stratégiát javasolt a legitimistáknak. Szerinte a leghátrányosabb az lenne a magyar király jogainak érvényesítésénél, ha Ottó trónörökös személyét egyetlen párt sajátítaná ki magának. Ezzel ugyanis a legitimizmus saját elvei alatt vágná a fát, mivel a szabad királyválasztók törekvéseivel szemben éppen az volt az egyik fontos érve, hogy a választott király „pártkirály volna, akinek nem volna meg az országban a szükséges függetlensége és a szükséges tekintélye”.²⁵ Gratz konzekvensen, a dualizmus idején képviselt felfogásához híven – tudniillik, hogy annak

²² *Gustav Gratz*: Die neue Nationalversammlung und die Königsfrage. Pester Lloyd (M), 1922. június 13. 1–2. és *Uő*: Új utak a királykérdésben. Nemzeti Ujság, 1922. június 25. 1.

²³ *Gratz, G.*: Augenzeuge dreier Epochen i. m. 319–320.

²⁴ Még egy szó a választókhöz. Gróf Apponyi Albert a Fővárosi Hírlap útján üzen és A Gazdaságpolitikai Párt jelöltjei a déli kerületben. Fővárosi Hírlap, 1922. május 31. 3.

²⁵ *Gratz G.*: Új utak a királykérdésben i. m. 1.

idején is hiba volt a magyarországi pártok közjogi alapon való szerveződése – a pártalakulásokat most is világnézeti alapon tartotta volna helyesnek. Nézete szerint egy legitimista párt, főleg ha az kellően erős, ismételten csak közjogi párt lenne, s ez nem segítené elő a bethleni konszolidáció folyamán kialakult, Gratz szerint normálisnak nem mondható parlamentáris élet egészségesebbé válását. A dualizmus kori pártalakulások módja volt szerinte az egyik legfőbb oka annak, hogy a legutolsó magyar parlament csekély ellenállóképességgel rendelkezett a forradalmakkal szemben. Helyzetértékelése szerint egy legitimista párt ugyanazt a szerepet játszáná a magyar pártfejlődésben, mint annak idején a függetlenségi párt a dualizmus időszakában: a kormányzat számára csak ürügyül szolgálna annak bizonyítására, hogy parlamenti többségének biztosítása minden eszközzel megengedett, mert egy esetleges legitimista többség a szomszédok támadásának tehetné ki az országot. Mivel egy legitimista párt sikerére a két világháború között egyszer sem látott valódi esélyt, óvott az ilyen pártalapítási kísérletektől. Egy legitimista párt kudarca ugyanis feltétlenül azt a látszatot keltette volna, hogy a legitimista mozgalom Magyarországon is elbukott. Azt azonban elképzelhetőnek tartotta, hogy lehetne alakítani egy olyan legitimista ligát, amelybe valamennyi párt követője beléphetne. Sőt, idővel a parlamentben is létre lehetne hozni egy, valamennyi legitimistát tömörítő blokkot, hogy az a legitimizmust érintő kérdésekben egységesen foglaljon állást.²⁶

A magyar legitimizmus jelentéstartalma

A politikus különösen külföldön tartotta fontosnak hangsúlyozni a magyar és a francia legitimizmus közötti lényeges különbséget, tudniillik, hogy míg a francia legitimizmus az Isten kegyelméből való királyság eszméjét hirdeti, amely szerint a király önnön jogán uralkodik, addig a magyar legitimizmus alapján felfogott királyság mindig alkotmányos alapokon nyugodott, s a király és az országgyűlés megosztották egymás között a hatalmat. Magyarország számára az alkotmány – eltérően más országoktól – nem olyan valami, ami a korízlás szerint lecserélhető lenne, hisz oly módon összeforrott a magyar néppel, mint szinte egyetlen más ország esetében sem. Ez a fogalom az idegenek számára olyan misztikus, irracionális dolognak tűnik, ami külföldön kevés megértésre talál.

²⁶ Gratz, G.: Die neue Nationalversammlung und die Königsfrage i. m. 1–2.; *Uő*: Rassenschutz und Legitimismus. Pester Lloyd (M), 1924. november 1. 1–2.; *Uő*: Eine legitimistische Partei? Pester Lloyd (M), 1925. március 22. 1–2.

Az állami főhatalom (államfő) betöltésének módozataival kapcsolatban Gratz szerint nem az volt a kérdés, hogy a monarchia vagy a köztársaság felelt-e meg leginkább az általános emberi eszményképnek, hanem az, hogy Magyarországnak jelenlegi helyzetében melyik államforma a legjobb. Gratz meggyőződése az volt, hogy Magyarország politikai fejlődése, politikai eszméi a monarchikus hagyományok befolyása alatt állnak, s az ország nehezen nélkülözne egy minden párttól független központi tekintélyforrást. A korona viselőjének kiegyenlítő tevékenysége nélkül ugyanis megnőne annak veszélye, hogy a könnyen izgatható magyar nép veszélyes kalandokba bocsátkozik, mint ahogy az a háború után is történt, amikor a köztársaság kikiáltását hamarosan a kommunizmus követte. Az amúgy is jellemzően szenvedélyes párt harcok végképp elmérgesednének, ha az állami főhatalom viselőjének személye is vita tárgya lenne. A monarchista megoldások között azonban csak a legitimizmus az, amelyik a nyugalmat biztosítani tudja, ugyanis szerinte elképzelhetetlen lenne, hogy Magyarországon egy, a szabad királyválasztás keretében megválasztott uralkodó az egész nemzet egyhangú támogatását élvezze. Mindig lenne olyan jelentős erő, még ha kisebbségben is, amely ragaszkodna a régi alkotmányos rendhez, és síkraszállna a legitim trónörökös mellett. A legfelsőbb hatalom tekintetében fennálló viszályok pedig mindig alkalmat szolgáltatnának a szomszéd államoknak, hogy Magyarország belügyeibe avatkozzanak.

A királyság intézményének az az előnye a köztársasági államformával szemben – érvelt Gratz –, hogy az államfő személye adott, tehát nincs szükség a választásra, ami természetesen csak ritkán eredményezne teljes egyetértést. Ez az előny azonban elveszne a választott királyság esetén, amelynél – mondja – még a köztársasági államforma is jobb. A választott királyság ugyanis mindkét kormányzati forma hátrányával rendelkezik, miközben kizárja mindkettőnek az előnyét. A szabad királyválasztás esetében a legfőbb állami hatalom ugyanúgy a politikai csatározások része maradna, mint a köztársaságban, miközben nélkülözné azt az előnyt, amit a köztársasági államforma mellett fel lehet hozni: amennyiben a hatalom nem méltó kézbe kerül, a következő választáson mód van annak korrigálására.²⁷

²⁷ *Gustave Gratz*: Le légitimisme hongrois. Nouvelle Revue de Hongrie IX. (1933) 881–892. Vö. *Gratz G.*: Magyarország a két háború között i. m. 53–58.; *Uő*: Erbkönig Otto. Pester Lloyd (M), 1930. november 20. 1–2.; *Uő*: Rassenschutz und Legitimismus i. m.; *Uő*: Monarchizmus und Legitimismus. Pester Lloyd (M), 1925. szeptember 20. 1–2.; A király kérdés politikai problémái. Gratz Gusztáv, dr. előadása. Nemzeti Ujság, 1922. március 29. 2.; „A nemzet érdeke, hogy a törvényes király mellett kitartson!” Gratz Gusztáv előadása. Az Ujság, 1922. március 29. 3–4.

A magyar és az osztrák legitimizmus különbségei

Gratz a magyar és az osztrák legitimisták együttműködésének lehetőségét problematikus kérdésnek látta.²⁸ Ezt leginkább az nehezítette meg nézete szerint, hogy a magyar legitimizmus elsősorban államjogi és belpolitikai természetű volt, az osztrák legitimizmusban viszont azok a nézetek voltak az uralkodóak, amelyek a békeszerződésekben létrehozott kis államokat újra egységgé kívánták formálni, monarchikus vezetéssel. Ezt az elképzelést azonban a magyar legitimisták nagy része ab ovo elutasította. A magyar függetlenség okozta eufória Gratz szerint még nem múlt el, még ha veszített is kezdeti varázsából. Az is nagy különbség volt a két ország között Gratz szerint, hogy míg az osztrák lakosság döntő mértékben köztársasági érzelmű volt, addig Magyarországon adott esetben még a szociáldemokráciával is el lehetett volna fogadtatni a legitim királyság helyreállítását. Az együttműködést a magyarországi mozgalom részéről azért sem tartotta lehetségesnek, mert annak államjogi felfogása szerint a király személyének kérdése kizárólag magyar ügy, amelyre külső tényezőnek nem lehet semmilyen befolyása. Gratz pesszimista – vagy talán épp realista? – volt, amikor úgy gondolta, hogy Ausztria és Magyarország ismételt együttműködésének kérdésében egy következő generáció lesz hivatott majd dönteni, az új, előre nem látható viszonyok figyelembevételével.²⁹

A Monarchia történeti szerepe

Gratz maga azon kisebbségben levő magyar legitimisták közé tartozott, akik a legitim királyság visszaállítását – például gróf Apponyi Alberttől eltérően – mindkét országban óhajtották. Gratz számára ez – amint már említettem – a Monarchia történeti szerepének valamilyen formában való visszaállítása miatt volt fontos. Ez pedig számára csak a kettős restauráció esetén látszott megvalósíthatónak.

Amikor a háborút követő években Ausztria rendkívül nehéz helyzete az anchluss rémképét vetítette előre, Gratz arról értekezett: Közép-Európa államainak szemére vetik, hogy a nacionalizmus túlfeszítése megakadályozza a térség viszonyainak konszolidálását. Elismerte, hogy ebben van igazság, de furcsának találta mindezt azoktól hallani, akik a háború előtt és alatt Ausztriát és Magyarországot elmarasztalták azért, mert nem adtak elég szabadságot népeiknek. Politikailag

²⁸ A magyar és az osztrák legitimisták együttműködéséhez és eltérő felfogásához lásd *Fiziker Róbert*: Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az anchluss ellen, az önálló Ausztriáért. Bp. 2010. 175–206.; *Új*: A legitimista gondolkodók és a nagyvilág. *Múltunk* 58. (2013) 3. sz. 145–167.

²⁹ *Gustav Gratz*: Ungarischer und österreichischer Legitimus. *Pester Lloyd* (M), 1925. március 5. 1–2.

befolyásos nagyhatalmi körök most azon munkálkodnak, hogy gazdasági téren visszaállítsák, amit politikai téren szétromboltak. Ez azonban – Gratz szerint – hiú törekvés. Az a nacionalizmus ugyanis, amely Ausztria–Magyarországot felbomlasztotta, a háború után a gazdasági szférát is teljesen hatalmába kerítette.

Gratz Gusztáv meggyőződése volt, hogy a Monarchia népeinek összetartozása, amit az ellentétek kiegyenlítésére törekvő közös dinasztia testesített meg, azon a történeti tapasztalaton nyugvó szükségszerűség volt, miszerint Közép-Európa népeinek eltérő érdekei között mindig egyensúlyt kell létrehozni az áldatlan állapotok elkerülése érdekében. Nem tagadta, hogy a régi Monarchiában is voltak az egyes népek és fajok között politikai és a gazdasági ellentétek, de ezek szerinte nem vezettek nemzetközi bonyodalmakhoz. Ausztria–Magyarország felbomlása után viszont a térség népei közötti konfliktusok nemzetközi jelleget öltöttek, sőt, mivel az utódállamok teljesen önálló külpolitikára – állítása szerint – nem voltak képesek és a nagyhatalmak körében kerestek támogatókat, a köztük lévő ellentétek szükségszerűen a nagyhatalmi támogatók között is konfliktusokat eredményeztek, ami pedig veszélyeztette az európai békét is. Közép-Európa képe a balkanizálódás jeleit mutatta.

Az Anschluss gondolata sohasem merülhetett volna fel – vallotta Gratz –, ha a régi dinasztiát Ausztriában a helyén hagyják. Az antantnak a békeszerződésekben azt saját érdekében egyenesen követelnie kellett volna. Gratz nem látott más ellenszert az Anschluss tartós megakadályozására, mint annak a történeti sorompónak a visszaállítását, amelyet a független uralkodóház Ausztria és Németország között mindig jelentett. Szerinte a legitim királyság helyreállítása nem a háború politikája, amelyet a kisantantnak sikerült az európai köztudatba bevinnie. A Magyarországot körülvevő új államok kormányai Gratz szerint nem egy, a legitim király által indítandó háborútól félnek, hanem a törvényes király által az uralmuk alatt álló népekre kifejtett vonzerótól. Úgy gondolta, hogy az osztrák és a magyar legitimizmus nem más, mint eszköz ahhoz, hogy ez a két ország megvédje magát a Németország részéről fenyegető expanzív törekvésekkel szemben. Ausztria számára – érvelt, s rövid távon tényleg igaza lett – nincs más út, csak az Anschluss vagy a restauráció. Úgy látta, hogy mivel Franciaország is mindenáron szeretné megakadályozni Ausztria csatlakozását Németországhoz, ezért neki is elsőrendű érdeke lenne a legitim uralkodóház visszahelyezése. Ugyanakkor azonban Gratz „a történelem egy darabjához való ragaszkodása” ellenére is volt annyira tisztán látó, hogy maga is tudta, a restaurációra Ottó nagykorúsága és az 1930-as évek megváltozott nemzetközi viszonyai ellenére a közeljövőben nincs lehetőség. Azt is vallotta, hogy az a régi, elavult keretek között elképzelhetetlen. Közép-Európa népeinek megújult keretek közötti együttműködését azonban olyan értéknek és ezért feladatnak tekintette, amiért érdemes

dolgozni.³⁰ A második világháború alatt az idősödő politikus a külügyminisztérium számára *A Monarchia felosztásának következményeiről* című tanulmányában a Monarchiának egy új, alaposan megreformált lehetséges változatát vázolta fel.³¹ Nemzetek feletti tényezőként ennek élére állítani továbbra is a Habsburg-dinasztiát javasolta.

***

Az alábbiakban Gratz Gusztáv német nyelven írt és németül megjelent³² memóriájából magyar fordításban olvasható a királyi családnál, Lequeitióban tett látogatásáról szóló visszaemlékezés.³³ A memoárnak ez a része besorolható Gratz legitimista vonatkozású publikációi közé, hiszen emlékeit nyilván azzal a szándékkal vetette papírra, hogy azok egyszer majd szélesebb közönség számára nyomtatásban is megjelenhessenek, mégha ez életében nem is valósult meg.

A látogatás ténye önmagában is azt mutatja, hogy Gratz Gusztáv Zita királyné feltétlen bizalmát élvezte, aki a lehetőségek szerint igyekezett mindent elkövetni, hogy egyengesse legidősebb fia, Ottó főherceg útját ősei trónjára. A meghívásnak is az volt a célja, hogy a királyné és „főbizalmasa” egy olyan legitimista szerv létrehozásáról tárgyaljanak, amelynek az lett volna a feladata, hogy a legitimista megoldással kapcsolatos információkat, az azzal kapcsolatos politikai eseményeket állandóan figyelemmel kísérje, és az ebben a vonatkozásban mérvadó politikai tényezőket ebben az irányban befolyásolja. Sem Gratz nem írt róla, sem egyéb forrás nem ismert arról, hogy egy ilyen legitimista szerv valóban megkezdte-e működését. Mindenesetre Gratz Gusztáv legitimista publikációi a látogatást követő időszakban megszorodtak, ami azt jelzi, hogy a kérdés ekkor különösen foglalkoztatta, és a nagyközönség körében igyekezett érvelni a legitimista megoldás mellett.

A látogatás leírása érdekes megfigyeléseket tartalmaz a királyi család mindennapi életéről, lakókörülményeiről és az 1920-as évek baszkföldi miliójéről egyaránt.

³⁰ A király kérdés politikai problémái i. m. 2.; „A nemzet érdeke, hogy a törvényes király mellett tartson!” i. m. 3–4.; *Gustav Gratz: Anschlussfrage und Monarchie*. Pester Lloyd (M), 1925. augusztus 27. 1–2.; *Uő: Közép-európa balkanizálódása*. Magyar Szemle 9. (1928) 1–6.; *Uő: Erbkönig Otto* i. m.; *Uő: Coopération économique et politique des états danubiens*. L'Esprit international 23. (1932) 364–379.; *Uő: La politique extérieure du légitimité hongrois*. Frontières: revue de politique étrangère 21. (1935) 4–9.; *Uő: Les avantages de la restauration*. Frontières: revue de politique étrangère 25. (1935) 115–117.; *Uő: Középeurópa problémája*. Külügyi Szemle 13. (1936) 114–118.

³¹ Közli *Gyarmati György: Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről*. Történelmi Szemle 37. (1995) 1. sz. 83–115. Vö. *Fiziker R.: Habsburg kontra Hitler* i. m. 207–208.

³² *Gratz, G.: Augenzeuge dreier Epochen* i. m.

³³ Uo. 333–344. (A fordítás a szerző munkája. – P. V.)

Részlet a memoárból

Utazásom Lequeitióba [Lekeitioba] a királyné Őfelsége [Zita királyné]³⁴ kezdeményezésére történt. 1925. január 2-án Károlyi József³⁵ gróf az ő megbízásából azt írta nekem, a felséges asszony azt a kívánságát közölte, hogy a legitimista akciók irányítására egy központi szervet állít fel. Károlyi gróf levelében ez állt: „Őfelsége különböző híreket kap, de azok, akiktől ezek a jelentések érkeznek, nem tudnak egymásról semmit, egy és ugyanazon helyzetről különböző elképzelésük van, és ennek következtében, mivel nem kapnak egységes iránymutatást, tevékenységükben sem egységesek. A királyné ezért azt szeretné, hogy jöjjön létre otthon egy olyan központi szerv, amely Magyarországról az osztrák és a cseh viszonyokat is figyelemmel kíséri, érdeklődését a Balkánra is kiterjeszti, és a királynéval az én közvetítésemmel állandó érintkezésben állana. Ezen külpolitikai expozitúra irányítására, amely egyidejűleg összekötőkapocsként is működne a különböző országokban élő monarchisták között, a királyné Téged [tudniillik Gratz Gusztávot – P. V.] szeretne megnyerni, aki a bizalmát a legtökéletesebben bírod és akit Őfelsége ezen feladatkör ellátására a legalkalmasabb személynek tart.” Károlyi gróf Őfelsége azon kívánságát is közölte velem, hogy személyes megbeszélés céljából utazzam Lequeitióba. Károlyi grófnak azt válaszoltam, hogy magam is hasznosnak és szükségesnek tartom egy olyan külpolitikai tanácsadó megbízását, akinek az a feladata, hogy állandóan kísérje figyelemmel a restaurációt érintő valamennyi eseményt, az ezen kérdésben mértékadó külföldi tényezők nézeteit lehetőség szerint tegye világossá, és hogy a lehetőségek adta szerény mértékben igyekezzék ezeket a tényezőket befolyásolni. Károlyi grófnak írt levelemben nagy vonalakban fel is vázoltam egy olyan szervet, amelyet szerintem ezen feladat ellátására létre kellene hozni. A Lequeitióba való utazásra természetesen készen álltam. Az utamat összekapcsoltam a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara Kongresszusán való részvétellel, amely júniusban, Brüsszelben zajlott le. Innen indultam Párizson és Biarritzon át Lequeitióba.

Hosszú, egyhangú utazás után, amely Franciaország mindenütt nagy gonddal megművelt termékeny táján keresztül vezetett, először Biarritzba érkeztem, ahol egy napot pihenni szándékoztam. A tamariszkok és a virágzó hortenziák alatt, amelyek a fürdőváros minden sétányát és szabad terét sűrűn befedték, pompás kilátással a nyílt, végtelen óceánra, úgy éreztem magam, mint a paradicsomban.

³⁴ Zita királyné (1892–1989), született Zita Bourbon–pármai hercegnő, az utolsó megkoronázott magyar király, IV. Károly hitvese.

³⁵ Károlyi József gróf (1884–1934) legitimista politikus, főispán, nemzetgyűlési képviselő, Károlyi Mihály miniszterelnök féltestvére. 1922 februárjában követte a királyi családot Madeirára, IV. Károly király halála után ugyancsak hosszú időn át tartózkodott a királyi család környezetében Funchalban, illetve Lequeitióban.

Másnap folytattam utam a spanyol határ felé. A táj jellege, amelyen keresztül haladtam, itt már jelentősen eltért Franciaország más vidékeitől. Fenyőerdőkön keresztül haladtunk, amelyek alját erika borította, előttünk a Pireneusok lánca, amelyhez egyre közelebb jutottunk. Irúnnál léptük át a határt. Itt már megtapasztaltam, hogy idegen világba kerültem, mert egyetlen általam beszélt nyelven sem tudtam megértetni magam. Már a határőrök sem értették sem a franciát, sem az általam ismert néhány olasz szót, és még kevésbé természetesen a németet vagy az angolt. Amikor villamosított kisvasúttal tovább haladtunk, szembe tűnt, amint a növényzet egyre furcsábbnak hat. Bár itt is az otthonról ismert akácok, nyírfák, nyárfák és erdei fenyők voltak, köztük azonban már eukaliptuszok, fügefák, babérbokrok és teljes virágban pompázó liliomfák, aranszínű gyümölcsű narancs- és citromfák mellett helyenként már egy-egy szabadon növő pálmafa is látható volt. A települések a mi fogalmaink szerint szabálytalanabbak. A házak masszív, magas, takaros tornyú, sokszor több száz éves templomok köré csoportosulnak. Az emberek, akik ezt a földet ősidők óta lakják, a baszkok, magas növésű, szélesvállú, szép szabású embertípust képviselnek, amelynek a szívós kitartás, komolyság és kedélyesség úgyszólván az arcára van írva. Egymás közt sajátos nyelvjárást beszélnek – a baszkot –, amely az idegent semmilyen más nyelvre nem emlékezteti és számára teljességgel érthetetlen. Részben erdős, részben szőlővel beültetett domboldalakon, templomok, kolostorok és festői helységek mellett, itt ott kilátással a távoli tengerre, sajnos szakadó esőben, vezetett az út San Sebastión felé, ami inkább egy város volt a tenger partján, mintsem az, amit mi tengeri fürdőhely alatt értünk. A továbbhaladáshoz Lequeitióba itt nemcsak vonatot kellett váltani, hanem az indulás is más állomásról történt. Első pillanatban bosszantó, hogy a csatlakozó vonat éppen elment, de aztán örvendetes, hogy így most van négy óra a gyönyörű tengerparton a dörgő hullámverést hallgatni. Az idő viharos volt, és a hullámok magasra csaptak. Néhány bátor ember mégsem riadt vissza a fürdéstől. Habár az eső időközönként rövid időre elállt, hideg volt, úgyhogy semmi kedvem nem volt példájukat követni. A Biscayai-öböl vizét a vihar annyira felkavarta, hogy a partnál, ahol a hullámok megtörtek, kávébarna színe volt.

San Sebastión Amara nevű vasútállomásától a Bilbaóba induló vonattal másfél óra az út Deváig. Ezt a kis települést is – mint az összes tengerparti helységet – fürdőhelyként is használják. Itt várt rám autóval Őfelsége megbízásából Cziráky József³⁶ gróf, aki a szabadságon levő Károlyi József gróft helyettesítette, úgyhogy

³⁶ Cziráky József gróf (1883–1960) legitimista politikus, főispán, kormánybiztos, nemzetgyűlési képviselő, felsőházi tag, Károlyi Mihály sógora. A királyi család magyarországi ingatlanainak vagyongazdálkodója volt. A második királyviszátérési kísérlet alkalmával az ő dénesfai birtokán szállt le IV. Károly repülőgépe.

a Deva és Bilbao közötti forgalmat bonyolító delizsánsz³⁷ fáradalmainál megmenekültem. Az út, amelyen haladtunk, közvetlenül a part mentén húzódott, de legtöbbször magasan a hegyoldalon mesés, megszakítatlan kilátással, alattunk a mélyben háborgó tengerrel. Az idő sajnos viharos volt, és ismét szakadt az eső. Ez valamit elvett a természet varázsából, de persze semmit a nagyságából.

Egyórás utazás után értük el Lequeitiót, amelynek látványa az út egyik kanyarulata után egészen hirtelen tárult szemünk elé. A barátságos öböl mentén házak állnak szorosan egymás mellett, az öböl bejáratánál egy meredekfalú, tetén növényekkel dúsan borított, festői sziklasziget³⁸ – egykor kapucinus kolostor otthona – helyezkedik el. A helység építészeti stílusa az olasz kisvárosokéra emlékeztet. Szűk, keskeny utcácskák vezetnek több emeletes, magas, masszív, keskeny kőházakon át, amelyeknek hihetetlenül sok erkélyük van. A hely közepén áll az öreg, alul román, felül gótikus templom, vele szemben a szintén középkori városháza. A templom előtti térről hegynek fel vezetnek az utcácskák, mert a kopsz, sziklás dombok, amelyek a települést félkörben körbefogják és amelyeken a kiskerteket úgy, mint a karsztvidéken szokás, többszörös fallal védik, hogy a vékony talaj ne mosódjon le, egészen a településig terpeszkednek. Az autó megáll a „Palacio”-nál,³⁹ annál a háznál, amelyben a királyi család lakik. Cziráky gróf ugyan levélben meghívott engem, hogy szálljak meg a Károlyi József gróf által bérelt villában, ahol ő is lakik, de már útközben közölte velem, Őfelsége ragaszkodott ahhoz, hogy lequeitói tartózkodásom alatt az ő vendégeként lakjak a Palacióban. Megérkezésem után – éppen csak egy csésze teát ittam és ruhát váltottam – a felséges asszony azonnal hívatott. A királynéval való találkozás, akit a tihanyi búcsúzásunk⁴⁰ óta nem láttam – és mi minden történt azóta! – mélyen meghatott. A királyné szokás szerint rendkívül egyszerűen volt öltözve, de egész lényében és különösen kifejező tekintetében látszott az a méltóság és jellemesség, amit már volt alkalmam 1921 őszének nehéz napjaiban megfigyelni és megcsodálni. Fogadásom egy órán keresztül tartott. Azt tapasztaltam, hogy a királyné meglepően jól informált az egyes személyek és események tekintetében, ítélete mindig határozott, logikus és helyes volt. Nyilvánvalóan sokat gondolkodik azokon a kérdéseken, amelyek szóba kerültek, mert álláspontja minden esetben határozott volt és nem ingadozott. Mialatt Őfelségénél voltam, bejött a kis főherceg, Félix, hogy anyjának mondjon valamit. Őfelsége megkérte, hogy hívja

³⁷ Lófogató postakocsi a távolsági utasforgalom lebonyolítására.

³⁸ Garráitz sziget, Szent Miklós sziget vagy Lumencha néven is ismert.

³⁹ Uribarren-palota.

⁴⁰ IV. Károly 1921. októberi restaurációs kísérlete idején Gratz Gusztáv a király kijelölt pénzügminisztereként, a legitimista politikusok közül egyedül, végig a királyi pár környezetében maradhatott, egészen Tihanyból történt elszállításukig.

be legidősebb bátyját. Az akkor tizenkét éves Ottó⁴¹ királyt utoljára négy évvel korábban, Hertensteinben láttam⁴² és úgy találtam, amikor anyja hívásának eleget téve megjelent, hogy sokat nőtt, de különben bájos és intelligens arcvonásai keveset változtak.

Az estét Cziráky és Degenfeld⁴³ grófokkal töltöttem és másnap reggel – vasárnap volt – kilenc órakor részt vettem a misén a Palacio kápolnává alakított egyik földszinti nagy termében. Az oltár előtt baloldalon feketében, fátyollal a fején térdelt Ófelsége. Mellette állt legfiatalabb leánykája, aki még túl kicsi volt, hogy az imazsámolyra tudjon térdelni, aztán következett a többi gyermek nevelőnőjükkal, Kerstenbruck [sic!]⁴⁴ grófnővel – két padsort töltöttek meg. Jobbra Cziráky gróf, Lequeitióban látogatáson itt tartózkodó két tiroli diák és én foglaltunk helyet. A háttérben állt a ház személyzete. Egy harmónium helyettesítette az orgonát. A mise után elsőként Ófelsége távozott a gyerekekkel, alig lépett ki azonban a kápolna ajtaján, valakit hozzám küldött, és az udvarra hívatott, ahol bemutatta nekem az egész gyermekereget. Igazán szép gyermekek, hosszú hajfürtökkel, a fiúk matrózöltözékben, a lányok fehér ruhában. „Erzsébeten, ezen a kicsin kívül, hiszen ismeri valamennyit” – mondta a királyné. Végtelen bájos kép tárult elém, a magas asszony a gyermekereg közepén, és ez akkor is így lett volna, ha nem királyi gyerekekről lett volna szó, akikhez a száműzetés szomorú sorsának romantikája kapcsolódott. Minden polgári házban is igazi örömet érzett volna az ember, ha megpillantotta volna a nyolc szőke és barna fürtösfejet.⁴⁵ Az a tekintély, amit a királyné személyisége sugárzott, az őt körülfogó, vidám gyermekeregre is átragadt. Ezt egyébként már előző este megfigyelhettem, amikor szobámba menet a lépcsőn egy csapat gyermekkel találkoztam, akik – közülük néhányan ministránsruhában – az esti imáig még hátralevő időt azzal töltötték, hogy hangosan egymással játszadoztak. Hirtelen azonban megszűnt a vidám látma. A királyné valamelyik szobából meglehetősen hangsúllyal csak annyit szólt: „Gyerekek”, és egycsapásra mindannyian elcsendesedtek. A királyné egyik embere, akinek az esetet elmeséltem, elmondta nekem, hogy a királyné igazán örül annak, ha a gyerekek boldogok és vidámak, de elég egyetlen szó, sőt egyetlen szemöldökrándítás annak megakadályozására, hogy átlépjék azokat a határokat, amelyeket egy szeretetteljes, de szigorú nevelés a gyermekek számára megszab.

⁴¹ Habsburg Ottó (1912–2011) az utolsó megkoronázott magyar király, IV. Károly elsőszülött fia, trónörökös.

⁴² Gratz Gusztáv az 1921. évi két restaurációs kísérlet között IV. Károly magyarországi megbízottjaként egyeztető tárgyalásokat folytatott a király és a magyar kormányzat között, ebben a minőségében járt a svájci Hertensteinben száműzetésben levő királyi családnál.

⁴³ Degenfeld Henrik gróf, a főhercegek nevelője.

⁴⁴ Helyesen: Kerstenbrock [Therese].

⁴⁵ Ottó, Adelheid (Etelka), Róbert, Félix, Károly Lajos, Rudolf, Sarolta, Erzsébet.

Nem volt itt semmilyen ellenszegülés, hangos panasz. A királyné azonban nagy szeretettel azt is mindig tudja, mi okoz örömet a gyerekeknek. A Palacio udvarán most is nyolc gyermekszempár villant fel, amikor anyjuk közölte a kicsikkel, hogy sétaútra mehetnek, amihez a rendelkezéseket már a legapróbb részletekig menően meg is tette.

A délelőtti órákat a környékkal való ismerkedéssel töltöttem.

A ház, amelyben a királyi család élt, a tengernél állt, egy hosszú, keskeny, de kellemesen hűvös, szép liliomfákból és árnyas gesztenyefákból álló kerti sáv választotta el attól. A kert azon a keskeny lapályon helyezkedett el, ami a hegyek lábától indult és a tengerpartig terjedt. Valószínűleg a tengerbe itt torkoló kis folyó⁴⁶ hordalékja hozhatta létre. Ezen a sík területen, amely a fürdőzésre szinte csalogató, finom, puha homokkal borított partban végződik, emelkedik a kert tengertől távolabbi felében az egyszerű, kétemeletes ház – eufemizmus lenne kastélynak nevezni –, amely a királyi családnak otthont nyújtott. Az épületnek olyan vidéki birtok jellege van, amely valamely jómódú nemesember tulajdona. Valóban egy baszk gróf birtokában volt, amíg Biscaya tartomány meg nem vásárolta és Zita királynénak rendelkezésre nem bocsátotta, ameddig csak szüksége van rá.

A ház tágas volt és megfelelt a céljának. Nem lehetett Schönbrunn-nal vagy Laxenburggal összehasonlítani, még a mi Gödöllőnkkel sem, de a szükséges komfortot biztosította. Négyzetes épület volt, a tetőzet magasságában üveggel befedett négyzetformájú udvarral. Rögtön balra a bejárattól, amely a tengerparttal ellentétes oldalon található, a nálunk már rég elektromos csengőre lecserélt ajtókopogtatónál, amelyet a bebocsátást várónak mozgásba kellett hoznia, helyezkedett el egy irodának berendezett nagy terem, ezzel szemben, jobb kéz felől, a tágas étkező, amit Őfelsége kísérete használt. Balra, az irodával szomszédos másik szobát kápolnává alakították. A ház tengerpart felőli, északi részében található baloldalon egy nagy fogadóterem, az étkezőteremtől jobbra – mindkét helyiségbe közvetlenül az udvarból be lehet lépni. Az első emeleten vannak a királyi család lakószobái, a másodikon a személyzeté és néhány vendégszoba. A ház belső berendezése polgári kinézetet mutat. Néhány magyar vidéki nemes előkelőbb, néhány budapesti milliomos fényűzőbb körülmények között él, mint ahogy a királyi család a számkivetésben élt, de lequeitói menedékhelyük mégsem volt méltatlan, se nem túl szűkös. Őfelsége is igazán elégedett volt tartózkodási helyükkel. Az éghajlatot egészségesnek találta, a nyarakat sem túlzottan melegnek, és ha a tél a Biscayai-öböl felől gyakran viharos volt is, az végül is csak elősegítette, hogy a gyerekek, akik télen és nyáron egyaránt sok időt töltöttek a szabadban, egészségessé és edzetté váljanak.

⁴⁶ Lea folyó.

Tizenkét órákor Őfelségénél voltam reggelire hivatalos. A királyné az asztal egyik hosszú oldalán középen foglalt helyet. Vele szemben ült Ottó király, balra a királynétól én, és jelen voltak még Róbert, Félix és Adelheid főhercegek. Ottó király érdekesen és korához képest érthetően beszélt a Lequeitio környékén élő baszk lakosságról, nyelvükről és szokásaikról. Szemlátomást örült neki, amikor megjegyeztem, hogy a baszk sapka, amit ott mindenki viselt, nagyon tetszik nekem. Azt mondta, vegyek magamnak egyet, mint ahogy eddig ezt minden Magyarországról érkezett vendég tette. Nagyon praktikus, mert az ember a vonaton, az autóban egyszerűen zsebre dugja, a legvadabb szél sem fújja le az ember fejéről, és szinte elnyúlhatetlen. A reggeli félórát tartott, utána a gyerekek távoztak, és Őfelsége a szomszédos szalonban kávéval szolgáltatót fel. A királynővel folytatott beszélgetésem három óráig tartott, és a búcsúzásnál közölte, hogy öt órákor újra szeretne találkozni velem. Amikor abban az órában ismét jelentkeztem nála, sétára hívott a kertbe. Egy ideig föl-alá sétáltunk, aztán letelepedtünk a parton egy padra. Itt néhány perc híján hét óráig maradtunk. Ekkor Félix főherceg odajött hozzánk, hogy esti imára hívja anyját. Amikor a második emeleten levő szobámba mentem, a lépcsőn talákoztam a négyéves, kis Sarolta főhercegnővel, aki csengővel a kezében buzgón szaladt végig az összes folyosón és lépcsőn, hogy az esti imára beharangozzon.

Másnap reggel lehetőségem volt Ottó királlyal hosszabban beszélgetni – ezúttal magyar nyelven. Nagyon intelligens gyerek benyomását tette rám, és érettebbnek tűnt, mint ahogy azt a kora alapján elvárni lehetett volna. Kérdései – függetlenül attól, hogy azok a tanulmányait, a sportot vagy valamilyen napi eseményt érintettek – mutatták azt a törekvést, hogy mindennek a lényegét kívánta megragadni. Magyarul folyékonyan és könnyedén beszélt, anélkül hogy emlékezetében az egyes szavakat sokáig keresnie kellett volna. Magyar kiejtése is egészen kiváló volt, ha figyelembe vesszük, hogy ő a nyelvet idegenben tanulta meg. Feltűnő volt, hogy az idegen országok viszonyaira vonatkozó kérdéseit önmagától valamilyen állandóan az egyes államok politikájára, védelmi és szövetségi lehetőségeire irányította. Tanárai, akikkel beszéltem erről, megerősítettek, hogy nem ők terelték az ifjú király gondolkodását mesterségesen ebbe az irányba, ebben a gondolkodásmódban egy természetes hajlam, az állandóan ilyen dolgokkal foglalkozó királyi őseinek szellemi örököse nyilvánult meg. Ez csakugyan lehetséges.

A két felséggel folytatott megbeszélések közötti időben volt alkalmam, hogy a városkában is körülnézzek kicsit. Központja a templom és a kikötő közötti tér volt. Utóbbi egy részét, a tulajdonképpeni halászkikötőt nagy kötömbökből épült móló védte. A férfiak egész nap itt szoktak ögyelegni. De ez volt a gyülekezőhelye egy csomó sötéthajú és -szemű, helyes, de hihetetlenül piszkos gyerekeknek is. Ez annál különösebb volt, mert a helyiek lakóházai éppenséggel tisztaságukkal

tűntek fel. Talán az volt a vélekedés, hogy teljesen felesleges a gyerekeket megfürdetni, mert hát azok úgylis piszkosak lesznek. A férfiak kivétel nélkül a „bojná”-t hordták, azt a svájcisapka jellegű, fekete vagy sötétbarna, napellenző nélküli sapkát, amiről Ottó király beszélt. (A baszk sapka egyébként azóta általánosan elterjedt.) Az asszonyok fekete kendőt, a lányok szép csipkenyakat viseltek. Az élet nagyrészt az utcákon zajlott, amelyek ennek következtében nem voltak túl rendezettek és nagyon tiszták sem. Vasárnap délutánonként a városka egész lakossága a templom és a kikötő közötti téren gyűlt össze, hogy vidáman táncoljon. Vártam, hogy szép spanyol táncokat láthatok, legalább egy fandangót vagy egy tarantellát, de egészen csalódottan tapasztaltam, hogy a foxtrott és a shimmy teljesen kiszorította a nemzeti táncokat, ha azokat itt egyáltalán valaha is táncolták. Amikor jött egy zápor, mindenki a templom széles árkádjai alá menekült, ahol vidáman tovább folyt a kacérkodás. A helység lakói szinte kivétel nélkül halászok. Főleg szardíniát halásznak, amiből egy helyi üzem olajoshalat készít. A halfogás azonban nagyon szeszélyes foglalkozás. Vannak napok, amikor halak százezreit fogják ki, aztán ismét hetek telnek el úgy, hogy egyetlen hal sem akad fenn a hálóban. Az emberek nagyon vallásosak, természetesen saját módjuk szerint, ami talán összefügg foglalkozásuk szeszélyességével. Egy héttel azelőtt, hogy ott jártam, Péter-Pál napján nagy körmenetet tartottak. Szent Péternek, a halászok védelmezőjének szobrát a templomból a mólóhoz vitték, annak a szélén felállították és háromszor a tenger irányába billentették. Ezzel akarták Szent Péternek tudomására hozni, ha nem hoz jó időt és nem gondoskodik szerencsés halfogásról, akkor annak a veszélynek teszi ki magát, hogy a tengerbe vetik és vízbe fojtják.

A két pappal, akik Ottó király nevelőiként tartózkodtak Lequeitióban, meglátogattuk a település előtt fekvő sziklaszigetet, amelyre apály idején száraz lábbal át lehetett menni – itt ugyanis apálykor négy és fél méterrel alacsonyabb a tengerszint, mint a dagály legmagasabb pontján. A sziget gyér növényzetét különösen hosszú tűlevelű fenyők, ciprusok, fagyal és borostyán alkotta, főleg azonban a különösen erős szárú és nagy virágú hanga. Elmentünk a sziget végéig, ahonnan kilátás tárult fel a nyílt tengerre. A szigetről azonban a településre is igazán szép volt a kilátás.

Másnap délben ismét meghívtak reggelire. A négy legnagyobb gyermek kívül az udvarhölgy szerepét betöltő egyik Auersperg hercegné, továbbá Cziráky és Degenfeld grófok voltak jelen. Rögtön a reggeli elején nagy örömet szerzett a királyné a gyerekeknek. Feltételezték ugyanis, hogy egy valahonnan Észak-Afrikából indult kerékpárverseny résztvevői éppen ezen a napon fognak Lequeitiónál elhaladni, ez a gyerekek körében a legnagyobb érdeklődést váltotta ki. Mindegyiküknek volt kedvence, és kíváncsiak voltak, ki fog közülük elsőként ide érkezni. A gyerekeknek az volt a legnagyobb kívánsága, hogy egy darabon

saját kerékpárral a verseny résztvevői elé biciklizhessenek. Amikor a királyné megadta erre az engedélyt, egyúttal azt a helyet is meghatározva, ameddig menniük szabad, nagy volt az ujjongás. Ottó király ragyogott: „De hiszen ez nyolcvan kilométer!” (Valójában harminc kilométer volt.) Az étkezés után a kávé a szomszédos szalonban szolgálták fel, és egy óraker váltunk el egymástól.

Három órára ismét a felséges asszony kéretett magához, megint a kertben fogadott. Megbeszélésünk öt óráig tartott. A királyné, mint ahogy már a korábbi megbeszélések során is, kifejezte, mennyire értékeli a magyar népjellem szilárd-ságát és törőlmetszettségét, ami oly nagy képzelőerővel és lelkesedni tudással keveredik. Azt is megfigyelte, hogy más országokkal összehasonlítva – ideértve a nagyhatalmakat is – a magyar államférfiak között gyakoribb a nagy formátumu személyiség. Különösen Tisza István⁴⁷ gróf sziklaszilárd jelleméről, abszolút megbízhatóságáról szolt a legnagyobb elismeréssel. A királyné cáfolta azt a széles körben elterjedt híresztelést, miszerint Tisza grófot 1917 júniusában, Gyöngyösre utazása során kíméletlen módon mentették volna fel.⁴⁸ Bizonyosan voltak véleménykülönbségek az elhunyt Károly király és Tisza gróf között, különösen a választójogi kérdésben, és ez némely nehézséget okozott, de abból Tisza maga vont le a konzekvenciát, azzal az egyidejű ígérettel, amit aztán hűen meg is tartott, hogy mindent kerülni fog, ami Magyarországon kellemetlenséget okozhatna a királynak. Az utolsó háborús évben a királyt arról tájékoztatták, hogy bizonyos anarchista-kommunista elemek merényletterveket szőnek Tisza ellen. Az uralkodó a legnagyobb nyugtalansággal telefonált az akkori miniszterelnöknek, Dr. Wekerlének,⁴⁹ azonnal biztosítson Tisza számára megfelelő rendőri védelmet. Másnap Wekerle jelentette, hogy Tisza a védelmet visszautasította. Erre a király Bécsbe hívatta Tiszát, és kérte, adja fel ellenállását a rendőri védelmi intézkedésekkel szemben. Tisza kitartott a visszautasítás mellett, mire a király komolyan igyekezett a lelkére beszélni, ne kockáztassa az életét, mert mind az országnak, mind neki – a királynak – szüksége lehet még az ő államférfiúi képességeire. Tisza gróf kijelentette, csak akkor tűri el a rendőri védelmet, ha a király azt formálisan is parancsba adja. Miután a király kérését parancs formájában is megismételte, Tisza engedelmeskedett annak. A rendőri védelem aztán a király egyenes kívánságára, aki ismételten személyesen érdeklődött, hogy a szükséges védelmi

⁴⁷ Tisza István gróf (1861–1918) 1903–1905 között, majd 1913–1917 között miniszterelnök.

⁴⁸ Tisza István lemondására 1917. május 23-án a tűzvész sújtotta Gyöngyösre látogató királyi pár különvonatában került sor. Ennek oka a király és a miniszterelnök között, különösen a választójog kiterjesztésének kérdésében fennálló ellentét volt. Az uralkodó nem fogadta el a miniszterelnök választójogi előterjesztését, mert azt túl szűkkörűnek tartotta. Erre Tisza benyújtotta kormányának lemondását, amit Károly király elfogadott. Tisza ügyvezető miniszterelnökként június 15-ig maradt hivatalában.

⁴⁹ Wekerle Sándor (1848–1921) az első polgári származású magyar miniszterelnök, háromszor (1892–1895, 1906–1910, 1917–1918) töltötte be ezt a tisztséget.

rendsabályokat megtették-e, egészen addig a szerencsétlen napig érvényben maradt, amelyen Magyarországon kitört a forradalom és elsőként Tisza grófot gyilkolta meg.

Öt órákor odajött édesanyjához az egyik kis főherceg és teára hívta. Búcsúzáskor Őfelsége a következő szavakkal nyújtotta kezét: „Este látjuk még egymást.” Nekem ugyanis másnap reggel indulnom kellett vissza.

Este hétkor vacsorára hívtak Őfelségéhez. Csak a négy kisebb gyermek és Auersperg hercegné voltak jelen. A vacsora a legjobb hangulatban folyt, mert ezúttal a kicsik számoltak be az óriási kiránduláson szerzett élményeikről, amelyet édesanyjuk engedélyezett számukra. Meséltek a biciklis kirándulásaikról, tintahalakról, cetekről, cápákról, halfogásról és az azzal együtt járó uzsonnákról, amire emlékeztek, Kriszta nagynéniről [Mária Terézia spanyol anyakirálynéről], akinek autója mindig ajándékokkal volt megpakolva stb. A vacsora után a királyné kérte a gyerekeket, hogy búcsúzzanak el tőlem, és áthívott a szalonba, ahol tizenegyig kettesben voltunk. Amikor távozott, melegen megköszönte látogatásomat, és megkért, tegyek meg mindent, ami csak lehetséges, a restauráció ügyének előmozdítására és üdvözlését küldte feleségemnek és gyermekeimnek.

Beszélgéseink során úgy tapasztaltam, hogy a királyné rendkívül eszes és megfontolt. Minden szóba került kérdésben teljesen jártas volt, világosan és józanul ítélte meg azokat – túlzott optimizmus nélkül, de sziklaszilárd bizalommal. Az egyes személyekkel és ügyekkel kapcsolatos véleményét határozott szigorúság és pontosság jellemezte. Szubjektív színezet, ami a nők véleményét gyakran jellemzi, az ő felfogásában egyáltalán nem volt tetten érhető. A következtetései, amelyekre jutott, magukon hordták a körülmények hosszú, gondos és lehetőség szerint objektív mérlegelésének bélyegét. Az egyes személyek megítélésében a számára nem szimpatikus cselekedetek mozgató okait is emberileg fogta fel. Törekedett az embereket nem az általa elfoglalt álláspont alapján megítélni, hanem azon indítékokok szerint, amelyek őket vezethették. Istenbe vetett szilárd bizalmában, rendíthetetlen bizakodásában, hogy végül minden jóra fordul, nagyság nyilvánult meg. Annak a tekintélynek és méltóságnak, amely személyéből fakadt, nem volt semmi köze ahhoz, hogy megadatott neki egy ideig császári és királyi koronát hordani. Annak személyes oka volt, és akkor is érvényre jutott volna, ha polgári viszonyok között élt volna. Egy rendkívüli sors testesült meg esetében egy rendkívüli jellemben.

Másnap reggel hat órákor ébresztettek, és hétkor már készen állt az autó, amely a királyné kívánságára ezúttal nemcsak Deváig, hanem Irúnig, a francia határig vitt. Csak Cziráky gróf jelent meg búcsúztatásomra a korai időpont ellenére is. Az időjárás sajnos rosszabb nem is lehetett volna. Szakadt az eső, a hegyek sűrű ködbe burkolóztak, helyenként a köd a talajhoz közel is olyan sűrű volt, hogy alig

lehetett az út mellett a fákat felismerni. Amúgy éppen apály volt, és a tenger nem tett az emberre akkora hatást, mint megérkezésem délutánján. Háromórás autózás után értem Irúnba, hogy aztán hamarosan Biarritzba folytassam utam. Ott éjszakáztam, és a következő nap egy rövid bordeaux-i tartózkodás után Lyonon át Bázélba utaztam tovább.

Az Őfelségével folytatott megbeszélések mély benyomást hagytak bennem, és az a kérdés, hogy vajon történhet-e valami, ami a restauráció ügyét előremozdíthatná, lequeitói látogatásom után még hónapokig foglalkoztatott. Ennek látható jelei azok a cikkek, amelyeket júliusban és augusztusban [és szeptemberben] a *Pester Lloyd*-ban „Anschlussfrage und Monarchie“ [Az Anschluss kérdése és a Monarchia], „Monarchie und Legitimus“ [Monarchia és legitimizmus], „Österreich und Ungarn“ [Ausztria és Magyarország], „König Karl im Weltkrieg“ [Károly király a világháborúban] stb. címmel publikáltam. Ezek a cikkek azonban csak azt a tényt tanúsítják, hogy akkoriban sokat foglalkoztam a restauráció ügyével, de kevés felvilágosítást adnak azokról a gondolatokról, amelyek előttem lebegtek. A Monarchia visszaállítását célzó akció lehetőségeiről folytatott gondolkodás teljesen negatív eredményt hozott. Ez volt az az időszak, amikor Németország Népszövetségbe való belépésének és a tartós európai békét ígérő locarnói szerződésnek⁵⁰ az előkészítése folyt. (Ez októberben [sic!] – mint ismert – létre is jött.) Annak az esélye, hogy a restauráció gondolatáért amúgy sem lelkesedő, sőt azt részben kifejezetten ellenző nyugati hatalmakat megnyerjük a Habsburg-ház Magyarországra való visszahelyezése mellett, hogy őket arra tudjuk ösztönözni, hogy egy ilyen akciót, Németország heves ellenállása ellenére, határozottan támogassanak, egy olyan időben, amikor minden törekvés arra irányult, hogy Németországot beillessék az európai együttműködés rendszerébe, teljesen kilátástalan volt. Éppen úgy szinte reménytelen volt az is, hogy a kisantant restaurációval szembeni ellenállását letörjük. A kisantant államai ugyancsak azt gondolták, hogy a locarnói szerződés elhárította azt a veszélyt, hogy az ő világháború után szerzett területi nyereségeiket megkérdőjelezni lehessen. Teljesen kizárt volt, hogy éppen ebben a pillanatban az álláspontjuk szerint területeik megtartása szempontjából szintén aggályos restauráció képében új veszélyt idézzenek elő.

⁵⁰ A locarnói szerződést 1925. október 5. és 16. között a svájci Locarno városában tartott nemzetközi konferencia után 1925. december 1-jén Londonban írták alá. Egy sor szerződést tartalmazott. A garanciaszerződésekben Németország, illetve Franciaország és Belgium lemondott a fennálló határok erőszakos megváltoztatásáról, amelyért Olaszország és Anglia vállalt kezességet. A garanciaszerződést kiegészítették Németország Franciaországgal, Belgiummal, Lengyelországgal és Csehszlovákiával kötött választott bírósági szerződésével. Mivel Németország keleti határainál nem szavatolták a status quót, ezért Franciaország Lengyelországgal és Csehszlovákiával kötött kölcsönös garanciális szerződéseket.

De Magyarországon is léteztek ebben a helyzetben olyan tényezők, amelyek a restauráció ügyére kedvezőtlenek voltak. A kormányzó és a kormány tulajdonképpen nem álltak barátságosan a restauráció gondolatához, és most talán még kevésbé, mint bármikor valaha, hiszen Magyarországon fellángolt a remény, hogy Németországnak az európai politikába való újra bekapcsolódása és megerősödése Magyarország revíziós törekvései számára kedvező helyzetet teremt. Cserébe Ausztriának Németországhoz való csatolását is készek voltak elfogadni. Nem kevesen voltak Magyarországon olyanok, akik az anchlusst éppenséggel óhajtották, mert úgy gondolták, hogy akkor Magyarország függetlensége örökre biztosítva lesz. Különösen az első világháború előtt a Függetlenségi Párt eszméihez közel álló politikusok, mint például Apponyi⁵¹ [Albert] gróf és bizonyos mértékben Bethlen⁵² [István] gróf is, hajlottak erre a felfogásra. Egyszer köztem és Apponyi között ebben a kérdésben élénk vitára került sor. Egy szűkkörű vacsorán, amelyet a Budapesten szabadságon tartózkodó washingtoni magyar követ, Széchenyi László⁵³ gróf az amerikai State Department [az USA külügyminisztériuma – P. V.] európai referensének, Mr. Castle-nek a tiszteletére adott, aki éppen tanulmányúton volt a dunai-államokban, vetette fel utóbbi a kérdést, hogyan áll Magyarország az anchlusshoz. Erre Apponyi gróf kifejtette azt a nézetét, hogy az anchluss Magyarországra áldás lenne, mert attól kezdve már semmi sem veszélyeztetné az ország függetlenségét. Kénytelen voltam ennek a leghatározottabban ellentmondani, és úgy gondolom, hogy Mr. Castle az indokokat, amiket álláspontom védelmében felsoroltam, meggyőzőbbnek találta, mint Apponyiéit. Amikor Apponyival az Andrássy úton hazafelé gyalogoltunk, sokáig folytattuk a vitát. A legitimisták körében voltak azonban sokan, akik távol álltak attól, hogy az anchlussot kívánták volna, mert azt veszélynek látták. A többség azonban mégsem tudott megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy Magyarország szomszédjaival, különösen hogy Csehszlovákiával szövetkezzen az anchluss megakadályozására. Apponyi gróf a közeledési politika gondolatát ekkoriban egyenesen „eretneknek” nevezte. Azoknak a köreiből is, akik az anchlussot nem tartották kívánatosnak, sőt talán közömbösek sem voltak vele szemben, ezt a gondolatot legalább is annyira népszerűtlennek tartották, hogy a legitimizmus ügyét nem

⁵¹ Apponyi Albert gróf (1846–1933) legitimista politikus, 63 éven át tagja minden magyar parlamentnek. 1906–1910 között és 1917–1918 között vallás- és közoktatásügyi miniszter. 1920-tól a legitimista ellenzék egyik vezére, 1923-tól haláláig Magyarország fődelegátusa a Népszövetségben.

⁵² Bethlen István gróf (1874–1947) 1921-től 1931-ig miniszterelnök.

⁵³ Széchenyi László gróf (1879–1938) Magyarország első washingtoni követe 1922–1933 között. Kiváló angol nyelvtudása és a holland származású, amerikai milliárdos családból származó Gladys Moore Vanderbilttal kötött házassága révén az amerikai közélet jeleivel is könnyen kapcsolatot teremthetett, így sok szempontból ideális választásnak bizonyult a követi pozícióra. 1933-tól 1935-ben bekövetkező nyugdíjazásáig londoni követ volt.

kívánták vele megterhelni. Itt sem volt tehát olyan pont, ahonnan kiindulva a restauráció ügyét Magyarországon a gyakorlatban előmozdítani lehetett volna.

Lequeitióban egyetlen lehetőség merült fel, amely eredménnyel kecsegtetett. Érkeztek arról információk, hogy az akkor még anchlussellenes Olaszország kész lenne a restaurációt támogatni. Ezek az információk elég komolynak látszottak ahhoz, hogy érdemes legyen helyességüknek utánajárni. Részben közvetlen úton, római követünkön⁵⁴ keresztül, akihez magánlevélben fordultam, részben a magyar külügyminisztérium közvetítésével megpróbáltam ellenőriztetni ezen értesüléseket. Vass József⁵⁵ helyettes miniszterelnökkel is tárgyaltam ebben az ügyben, aztán magával Bethlen gróffal, valamint államtitkárával, Prónay báróval⁵⁶ is. Sikerült elérnem, hogy puhatolózzunk az olasz kormánynál ebben a dologban, de a kísérlet negatív eredményt hozott. Mindezek után arra a következtetésre jutottam, hogy az egyetlen, amit az adott helyzetben csinálni lehet, az, hogy meg kell kísérelni a szomszédországokhoz való közeledést, mert egy ilyen politika, még ha kevésbé valószínű is, hogy gyorsan gyümölcsöt terem, előbb vagy utóbb talán mégiscsak hasznosnak bizonyulhat a restauráció szempontjából is.

THE LEGITIMISM OF GUSZTÁV GRATZ IN LIGHT OF HIS PUBLICATIONS

By Vince Paál

SUMMARY

Gusztáv Gratz (1875–1946) was one of the most persistent legitimists. His legitimism was partly motivated by the political conviction that the dismemberment of the Monarchy was a fatal error both from the perspective of its own nations and from that of the political stability of Europe, for the end of the Monarchy would lead to the „Balkanisation” of the region and at the same time facilitate German expansionism towards south-eastern Europe. He thought it necessary to keep the nations of the ex-Monarchy engaged in a common enterprise within some type of framework. The only possibly solution to link together the various peoples was the Habsburg dynasty with their several-century-old

⁵⁴ A római magyar követséget 1927-ig gróf Nemes Albert, majd 1927-től 1933-ig Hory András vezette.

⁵⁵ Vass József (1877–1930) kalocsai nagyprépost, egyetemi tanár. A Bethlen-kormányban több miniszteri tárca tulajdonosa, legtovább 1922–1930 között népjóléti és munkaügyi miniszter volt. 1921–1930 között Bethlen távollétében ő töltötte be a miniszterelnök-helyettesi pozíciót.

⁵⁶ Prónay György báró (1887–1968) nemzetgyűlési és országgyűlési képviselő. 1924–1928 között a miniszterelnökség, majd 1928–1931 között a földművelésügyi minisztérium államtitkára, később a Felsőház tagja. Bethlen István szűkebb köréhez tartozott, felszólalt a szélsőjobboldali mozgalmakkal szemben.

traditions. On the other hand, he also felt that the various oaths he had taken throughout his life also commanded fidelity to the dynasty.

Based on the great number of his publications with legitimistic content, the paper presents Gratz's views about King Charles IV, the content of his legitimism, and its divergences from mainstream Hungarian views. From his memoirs already published in German, the part that deals with Gratz's stay with the royal family at Lekeitio in 1925 is first published here in Hungarian.

HABSBURG OTTÓ ÉS AZ 1956-OS FORRADALOM

A Habsburg Ottóval foglalkozó életrajzi művek egyáltalán nem vagy csak röviden emlékeznek meg az egykori trónörökösnek az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos tevékenységéről.¹ A történeti szakirodalom is csak közvetve tesz erről említést,² átfogó tanulmány pedig nem foglalkozott eddig a kérdéssel. A Habsburg Ottó Alapítvány kezelésében lévő hagyaték rendezése során jelentős számban előkerült, korábban nem ismert dokumentumok segítségével azonban jól rekonstruálható, hogy miként élte meg ezeket a napokat az egykori trónörökös.³

A 2018-ban Budapestre érkezett (még feldolgozás alatt álló) iratanyagban talált levelek mellett a téma kifejtéséhez fontos támpontot adnak az utolsó magyar király fiának évtizedekkel az 1956-os események után adott interjúi is, amelyekben többször említést tesz a forradalomról. Így többek között a Bokor Péter és Hanák Gábor által készített hosszú, több év eseményein átívelő interjú-sorozatban is szó esik róla. Habsburg Ottó negyven évvel az események után így emlékezett vissza: „Ez az egész folyamat már a tavasz végén kezdődött, 1956 tavasz végén vagy nyár kezdetén. Én nagyon jól emlékszem vissza, amikor egy franciával beszéltem, aki az itteni, magyarországi nagykövetségen [értsd: budapesti francia követség – F. G.] volt. [...] azt mondotta, tudja, van valami egész különleges, ami történik a magyar mentalitásban, az emberek már nem félnek. [...] Minden forradalom akkor tör ki, amikor eltűnik a félelem. Főleg mondjuk egy, egy erélyes rendszerrel vagy egy erőszakos rendszerrel szemben. [...] Úgyhogy én vártam, hogy történik valami. Pontosan persze nem tudtam, hogy mikor fog fölrobbanni,

¹ Röviden beszámol Habsburg Ottó 1956-os forradalommal kapcsolatos reflexióról és egyes lépéseiről *Stephan Baier – Eva Demmerle: Habsburg Ottó élete*. Bp. 2003. 252–254., illetve *Kocsis Piroska – Ólmosi Zoltán: Habsburg Ottó és az államhatalom. Levéltári források az utolsó magyar trónörökösről*. Bp. 2020. 48–49. Az egykori trónörökös 1956-os tevékenységével kapcsolatban megjegyzi, hogy segélyakciókat szervezett: *Pusztaszeri László: Habsburg Ottó élete és kora*. Bp. 2001. 135. A budapesti kormánynak az 1956-os forradalom leverése után Habsburg Ottót „uszító”-ként beállító támadásairól ír *Csonka Emil: Habsburg Ottó, egy különleges sors története*. München 1972. 420–423. Egyáltalán nem tesz említést az egykori trónörökös magyar forradalommal kapcsolatos tevékenységéről *Gordon Brook-Shepherd: Habsburg Ottó – Életrajz*. Bp. 2003.

² Például *Anderle Ádám: 1956 és a spanyol katonai beavatkozás kérdése*. In: *Magyarország és a hispán világ. Kutatási közlemények II.* Szerk. Uő. Szeged 2000. 55–62.

³ A jelen tanulmány természetesen nem adhat teljes képet a történésekről, mert ehhez számos további, elsősorban külföldi levéltári kutatásra, illetve Habsburg Ottóval az események alatt kapcsolatban álló családok esetlegesen fennmaradt hagyatékának feltárására lenne szükség. Mindazonáltal jó alapot, támpontot adhat további kutatásokhoz.

láttam a szikrát, de nem tudtam, hogy mikor lesz kihatása. Hát így kezdődött számomra ez az '56.”⁴

A változások észlelésétől az első hírekig

Habsburg Ottóban felcsillant a remény 1955-ben, hogy az osztrák államszerződés megkötésével számára is megnyílik az út, és visszatérhet Ausztriába. Ez a perspektíva Magyarország vonatkozásában is örömmel töltötte el, mert úgy vélte, hogy jobban nyomon követheti a vasfüggöny mögötti politikai folyamatokat, sőt, akár hatást is gyakorolhat azokra. Az ausztriai visszatérés ugyan megghiúsult, mert a Habsburg-törvényeket⁵ nem törölték el, viszont az ország négyhatalmi megszállásának megszűnése, illetve a Sztálin halálát követő általános enyhülésre utaló jelek abban a meggyőződésében erősítették meg, hogy a második világháború után kialakult világpolitikai helyzet nem lesz hosszú életű. Kiterjedt európai és tengerentúli kapcsolati hálóján keresztül kapott értesüléseire, utazásai során személyesen szerzett benyomásaira és egyéb információkra alapozva Habsburg Ottó úgy vélte, hogy a Szovjetunió – és vele a kommunizmus – olyan válságba került, amely optimizmusra ad okot a keleti blokk országainak jövőjét illetően.⁶

1956 tavaszán-nyarán több olyan levelet kapott, amelyek Magyarország esetében különösen megerősítették, hogy a nemzetközi olvadás hatásai egyre inkább észlelhetőek. Többek között arról is értesült, hogy a Mindszenty-perben elítélt Baranyay Jusztin ciszterci egyházjogász professzort szabadlábra helyezték,⁷ de a Grazban élő Lengyel Béla altábornagytól is részletes jelentést kapott a megváltozott magyarországi hangulatról.⁸ Ezt erősítette meg az 1947-től szerveződő, a nyugati magyar politikai emigrációt összefogó, amerikai támogatást élvező Magyar

⁴ Bokor Péter és Hanák Gábor interjúja Habsburg Ottóval. Pannonhalma, 1998. okt. 10. Magyar Mozgóképkincs Megismertetésért Alapítvány (a továbbiakban: MMMA) 0451 43_HO 981003. A felvétel pontos helye: 1:27:27. (Az idézeteket a hangfelvételeken elhangzottak alapján, szó szerint leírva közlöm.)

⁵ A Habsburg-törvény (Habsburger-Gesetz), amelyet a bécsi parlament 1919. április 3-án hozott meg, a Habsburg–Lotaringiai-család tagjainak és vagyonának jogállását szabályozta az első Osztrák Köztársaságban. Megvonta a ház tagjainak uralkodói címeit és jogait, kitiltotta őket a Köztársaság területéről, a visszatérést lemondó jognyilatkozat megtételéhez kötötte. A törvény továbbá a Habsburg–Lotaringiai-ház teljes vagyonát az állam javára elkobozta. Hatályát 1935–1938 között részben felfüggesztették, 1939-ben a náci megszálló hatalom ismét hatályba helyezte, 1945-ben a második Osztrák Köztársaság eredeti, 1919-es formájában alkotmányerejű törvénnyé emelte. 1955-ben az osztrák államszerződésbe is belefoglalták.

⁶ Kocsis P. – Ólmosi Z.: Habsburg Ottó és az államhatalom i. m. 47–48.

⁷ Habsburg Ottó Alapítvány, Habsburg Ottó Gyűjtemény (a továbbiakban: HOAL), Levelezés magánszemélyekkel és szervezetekkel (a továbbiakban: I-2-b), I-2-b-Elek Péter (New York, 1956. márc. 8.). (A Habsburg Ottó Alapítvány teljes iratanyaga rendezés alatt áll, ezért a tanulmányban megadott jelzetek nem tekinthetők véglegesnek.)

⁸ HOAL I-2-b-Lengyel Béla (Graz, 1956. júl. 8.)

Nemzeti Bizottmány külpolitikáért felelős vezetőségi tagja, Bakách-Bessenyei György is,⁹ aki intenzív levelezést folytatott az egykori trónörökössel. Elküldte Habsburg Ottónak az 1956. április 9. és június 7. között tett európai körútjának angol nyelvű jelentését, s ebben szintén az enyhülő légkörről számolt be. Ebből a 20 oldalas dokumentumból az is kiderül, hogy az osztrák kormány úgy vélte: ha a Szovjetunió egy újabb gesztus megtételére kényszerülne az 1955-ös állam-szerződést követően, akkor az valószínűleg Magyarország szabadságának visszaadása lenne. Bakách-Bessenyei szerint Bécs jelentős erőfeszítéseket tett azért, hogy Budapesttel normalizálja kapcsolatait, és reményt látott arra, hogy a vasfüggöny lassan megszűnik.¹⁰ Habsburg Ottó ilyen irányú értesítést kapott Burgenlandból is. Egy Eckhardt Tibornak New Yorkba címzett, de pontos dátum és feladó nélküli „szigorúan bizalmas”, kézzel írt jelentés is eljutott hozzá, amelyben többek között beszámoltak a magyar menekültek növekvő számáról, katonák és határőrök dezertálásáról, a vasfüggönyön átnyúló kapcsolatok egyre intenzívebbé válásáról, illetve az egyre növekvő magyar szabadságvágyról.¹¹ Ezeket a benyomásokat a ronkolátogatáson Magyarországon járt Karl Schwarzenberg herceg is megerősítette.¹² A madridi királyi követség vezetőjének, Marosy Ferencnek küldött, 1956. július 10-én kelt levelében Habsburg Ottó kitért arra is, hogy mennyire megdöbbentette az, amit az osztrák arisztokrata vendég mesélt a Dunántúlon, Esterházy Móríc grófnál tett látogatásáról.¹³ A herceg elmondása szerint ugyanis az emberek meglepően szabadon beszéltek, és egyfajta demonstrációként különösen barátságosan bántak az osztrákokkal, ráadásul a külföldi adók meglehetősen szabadon foghatóak voltak, még a madridi rádió magyar adása is – egy jobb minőségű készülékkel.¹⁴

⁹ Bakách-Bessenyei György báró (1892–1959) politikus, diplomata. 1912-től Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alkalmazásában állt. Az első világháború után a római, majd a bécsi követségen szolgált, 1926-tól pedig a Külügyminisztérium Politikai Osztályának helyettes vezetője, 1934-től vezetője. 1938-tól Magyarország belgrádi, 1941-től vichy-i, 1943-tól pedig berni követe. Magyarország német megszállása után lemondott hivataláról és emigrációba vonult. 1948-tól a New Yorkban felállított Magyar Nemzeti Bizottmány végrehajtó bizottságának a tagja és a külügyi bizottság elnöke.

¹⁰ HOAL I-2-b-Bakách-Bessenyei György (New York, 1956. júl. 6. Melléklet)

¹¹ A jelentést vélhetően Eckhardt Tibor küldte el Habsburg Ottóhoz. Ottó a második világháború óta baráti viszonyt ápolt az ekkor New Yorkban élő politikussal, rendszeresen találkoztak és leveleztek. Egyelőre nem rekonstruálható, hogy a kézzel írt „szigorúan bizalmas” jelentés miként jutott az egykori trónörökös birtokába. A levél tartalmából arra lehet következtetni, hogy 1956 nyár elején készülhetett. (A dokumentum a HOAL-ban található. Rendezés alatt.)

¹² *Kocsis P – Ólmosi Z.: Habsburg Ottó és az államhatalom* i. m. 138.

¹³ A madridi magyar királyi követség nem volt hivatalos diplomáciai képviselő. 1949-ben Habsburg Ottó közbenjárására, Marosy Ferenc vezetésével hozták létre. A Franco-rezsim nem ismerte el a budapesti kormányt, így hivatalos diplomáciai kapcsolat nem állt fenn Magyarország és Spanyolország között a tárgyalt időszakban. A Marosy Ferenc vezette képviselőlet Budapest nem ismerte el, csak Madrid – ez utóbbi is csak korlátozott formában. 1949–1957 között a Magyar Nemzeti Bizottmányon keresztül elsősorban amerikai és spanyol pénzügyi támogatással működött.

¹⁴ HOAL I-2-b-Marosy Ferenc (Pöcking, 1956. júl. 10.)

Habsburg Ottó nem csak magyar forrásokból értesülhetett a vasfüggöny mögött 1956 őszére megváltozott hangulatról. 2007-ben az *InfoRádió*nak adott interjújában így beszélt erről: „Mindenféle hatóságokkal beszéltem. Barátja voltam a francia kormánynak, kaptam információkat a németektől is, az osztrákok pedig mindig sokkal többet tudtak, mint mások. Úgyhogy amennyire lehetett, informálva voltam.”¹⁵ Számos információs csatorna között kiemelkedő szerep jutott az 1952-ben, az egykori trónörökös bábáskodásával létrejött *Centro Europeo de Documentación e Información*-nak (Európai Dokumentációs és Információs Központ – a továbbiakban: CEDI),¹⁶ amelynek ötödik ülésére 1956 júniusában került sor. A találkozót a Madrid közelében található San Lorenzo de El Escorial-i királyi kolostorban szervezték, ahol többek között megjelent és előadást tartott a Konrad Adenauer köréhez tartozó Hans-Joachim von Merkatz, nyugatnémet miniszter, de a résztvevők között volt Richard Jäger, a Német Bundestag alelnöke,¹⁷ a francia Michel Yver szenátor és számos más magasrangú nyugat-európai személyiség is. A német küldöttség mellett különösen jelentős volt a belga delegáció, valamint a – szokásos – kormány szintű spanyol részvétel.¹⁸ Az atomkorszakban megjelenő európai kihívásokról szóló tanácskozás kiváló lehetőséget nyújtott Ottónak arra, hogy széleskörben tájékozódjon a nemzetközi helyzetről.

A CEDI mellett fontos, de kevésbé ismert fórum volt a korábbi francia miniszterelnök, Antoine Pinay által létrehozott, *Le Cercle* névre keresztelt informális európai kör, amelynek tagjai közé tartozott az egykori trónörökös is. Habsburg Ottó ezen a szervezeten keresztül több befolyásos konzervatív francia és német politikussal állt kapcsolatban. Jelentős szerepet vitt a *Le Cercle*-n belül Jean Violet ügyvéd,¹⁹ aki a francia hírszerzés *Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage*

¹⁵ Habsburg Ottó erről tesz említést név nélkül 2007. november 24-én a magyar InfoRádiónak adott interjúban. *Habsburg Ottó: „Történelmi Magyarországon, mert az emberek már nem félnek”* (<https://bit.ly/3w3wsFn>, letöltés 2021. jan. 10.)

¹⁶ A Centro Europeo de Documentación e Información (CEDI) szervezetet Alfredo Sánchez Bella, az Instituto de Cultura Hispánica igazgatója alapította Habsburg Ottó közreműködésével 1952 augusztusában egy santanderi kongresszus alkalmából. Ennek a szervezetnek a célja volt a különböző, elsősorban nyugat-európai keresztény és konzervatív szervezetek összefogása, információgyűjtés a kommunizmus elleni küzdelemhez, illetve az európai integrációs folyamat előmozdításához. 1956-ra már kiterjedt hálózatként működött. A szervezet elnöke Habsburg Ottó volt. A CEDI-vel kapcsolatban átfogó elemzést nyújt *Johannes Grossmann: Die Internationale der Konservativen. Transnationale Elitenzirkel und private Außenpolitik in Westeuropa seit 1945. München 2014.*

¹⁷ *Vanessa Conze: Das Europa der Deutschen. Ideen von Europa in Deutschland zwischen Reichstradition und Westorientierung (1920–1970). Oldenburg 2005. 175–176.; José Luis Orella Martínez: El Europeísmo del autoritarismo desarrollista (1952–1970). In: Centinelas de Occidente. Intelectuales e ideología en la modernización de los imaginarios geopolíticos de las dictaduras peninsulares (1928–1975). Eds. David Sarias Rodríguez – Juan Carlos Jiménez Redondo. Madrid 2020. 136–137.*

¹⁸ HOAL 1-2-b-Fraipont de, Pierre (Brüsszel, 1956. júl. 3.)

¹⁹ *David Teacher: Rogue Agent: The Cercle and the GI in the Private Cold War 1951–1991. Christie Books 2013. 16–23.*

(Külügyi Dokumentációs és Kémelhárító Szolgálat) munkatársaként különösen jól informáltak számított.²⁰ Talán nem véletlen, hogy az 1956-os forradalom kapcsán Ottó megjegyezte: „A legprecízebb hírt a franciáktól kaptam. Annak idején a francia hírszolgálat egyik vezetője, akit már a náciellenes harcokból is ismertem, »otthon volt« Magyarországon. Ő mondta nekem, hogy történik valami Magyarországon, mert az emberek már nem félnek. És ez jó ítélet volt. Úgyhogy éreztem ’56-ban, lesz valami.”²¹ Megjegyzendő, hogy a korabeli budapesti francia követség jelentései, illetve az ott megforduló személyek mind hangsúlyozták a gyökeres fordulat készülődését és a növekvő elégedetlenséget a Rákosi-féle rezsimmel szemben.²²

A magyarországi helyzetről Ausztria berni nagykövetségéről is kapott egy meglepő információt, szinte az események kirobbanásának pillanatában. Az állomáshelyét augusztusban elfoglaló osztrák követségi attasé, dr. Erwin Matsch, 1956. október 22-én kelt levelében azt javasolta az egykori trónörökösnek, hogy a Magyarországon látható forradalmi mozgolódást kísérje figyelemmel, mert nem kizárt, hogy lehetőség nyílik „a régi rend helyre állítására”, az Osztrák–Magyar Monarchia feltámasztására.²³ Habsburg Ottó ugyan a restauráció lehetőségével kapcsolatos lelkesedésben nem osztozott, de az eseményeket szinte az első perctől kezdve nyomon követte, és megpróbálta – a rendelkezésére álló szerény eszközökkel – előmozdítani a magyar szabadságharc ügyét.

A forradalom és szabadságharc két hete

1956. október 23-án Habsburg Ottó Belgiumban tartózkodott,²⁴ aminek az volt a legfőbb oka, hogy Luxemburg közelében akart maradni, ahol néhány nappal korábban, október 14-én megszületett negyedik leánya, Gabriella.²⁵

Az első hírek október 24-én jutottak el hozzá. Azt írta naptárába: „Lázadás Magyarországon”.²⁶ Még aznap felhívta Marosy Ferencet, a madridi királyi magyar követség vezetőjét, aki éppen hivatalos ebédet adott, amelyen megjelent – többek

²⁰ *Johannes Grossmann*: L’„Internationale des Conservateurs”. Cercles d’élites transnationaux, diplomatie informelle et biographies croisées en Europe occidentale depuis 1945. Histoire, économie et société 35. (2016) 2. sz. 32–44.

²¹ *Habsburg O.*: „Történik valami Magyarországon, mert az emberek már nem félnek” idézett interjú.

²² *Fejérdy Gergely*: Les relations franco-hongroises à la veille de l’insurrection de 1956. In: Cahiers d’études hongroises. Temps, espaces, langages: la Hongrie à la croisée des disciplines II. Eds. Pál Berényi – Jean Perrot. Paris 2008. 417–426.

²³ HOAL I-2-a-Matsch, Erwin (Bern, 1956. okt. 22.)

²⁴ MMMA 0451_43_HO_981003. A felvétel pontos helye: 1:29:39

²⁵ A választás azért esett a nagyhercegségre, mert a „bajor szocialista törvénykezés nem engedélyezi a főhercegi cím anyakönyvezését”. *Gyuricza Kata Sára – Gyuricza Péter*: Marosy Ferenc, egy magyar királyi követ Madridban (1949–1969). Bp. 2017. 113.

²⁶ *Baier S. – Demmerle É.*: Habsburg Ottó i. m. 252.

között – a spanyol külügyminisztérium osztályvezetője, a madridi osztrák követ Clemens Wildner, Antonio de Oriol y Urquijo, az államtanács későbbi elnöke és az Ottóval jó személyes kapcsolatot ápoló Valdeiglesias márki is.²⁷ Marosy a budapesti eseményekről néhány perccel Habsburg Ottó telefonhívása előtt már értesült a madridi cseh emigrációt képviselő követtől.²⁸ A telefonbeszélgetésről ugyan nincs részletes feljegyzésünk, de a későbbi levelezésükből kiderül, hogy az egykori trónörökös utasította a diplomatát, hogy álljon készenlétben, mert ha a szükség úgy kívánja, Franco tábornok segítségét is igénybe kell venni a magyar forradalom támogatására.

Ottó mindazonáltal az első két nap óvatos maradt. Visszatért Pöckingbe és gyűjtötte a híreket. Naplójába október 25-én azt jegyezte be, hogy a „felkelés tartósnak ígérkezik”.²⁹ Bakách-Besseneynek levelet fogalmazott, amelyben mindenekelőtt óvatosságra intette Nagy Imrével és a „titoizmussal” szemben.³⁰ A magyarországi eseményeket értelmetlen vérontásnak nevezte, és megjegyezte, hogy „megint biztos nyugatról tüzelték egyes körök lelkiismeretlenül az embereket”.³¹ Részletesen nem fejtette ki, hogy pontosan mire gondolt, de arra intette a magyar politikai emigráció New Yorkban székelő legbefolyásosabb szervét, a Magyar Nemzeti Bizottmányt, hogy az lehetőségei szerint tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a felkelés békés mederben, ésszerű irányban haladhasson tovább.³²

Ottó szerint a helyzet október 26-án megérett arra, hogy konkrét nemzetközi lépéseket is tegyen. Mindenekelőtt – Marosy Ferencen keresztül – kapcsolatba lépett Franco tábornokkal. Telefonba diktálta üzenetét, amit jegyzék formájában a magyar követ juttatott el a címzetthez.³³ Arra kérte Francót, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsához fordulva tiltakozzon a Szovjetunió magyarországi beavatkozása ellen. A spanyol kormányülésen október 27-én támogatták javaslatát, és másnap hajnalban New Yorkban Spanyolország szót emelt a magyar ügy érdekében.³⁴ Marosy október 27-én táviratban

²⁷ Valdeiglesias márki (teljes nevén José Ignacio Escobar y Kirkpatrick) a CEDI-n keresztül szoros kapcsolatban állt Habsburg Ottóval és éppen ezen a napon, vélhetően az ebéd előtt írt neki levelet, ahol még a magyar forradalom híre nem kerül szóba. HOAL I-2-a-Marques de Valdeiglesias (Madrid, 1956. okt. 24.)

²⁸ *Marosy Ferenc: A madridi m. kir. követség története az emigrációban 1949–1969.* Kézirat. 1981. 71. (Külgazdasági és Külügyminisztérium Bánffy Miklós Szakkönyvtár).

²⁹ *Baier S. – Demmerle É.: Habsburg Ottó i. m. 253.*

³⁰ Habsburg Ottó megfogalmazásában a „titoizmus” a nemzeti kommunista irányzatot jelölte. [F. G.]

³¹ Habsburg Ottó itt minden bizonnyal a Szabad Európa Rádióra és annak politikai vezetésére gondol, amit más leveleiben egyértelműen meg is fogalmaz. Már az 1956-os forradalom előtt is rendkívül kritikus volt ezzel – a CIA-hoz kapcsolódó – sajtóorgániummal szemben.

³² *Kocsis P. – Ólmosi Z.: Habsburg Ottó és az államhatalom i. m. 139.*

³³ HOAL I-2-b-Marosy Ferenc (Madrid, 1956. okt. 26.) Marosy erről beszámolt Bakách-Besseney Györgynek is. Ez utóbbi levelet közli: *A Marosy-iratok. Magyar királyi követség Madridban 1948–1957.* Szerk. Anderle Ádám. Szeged 2002. (a továbbiakban: *A Marosy-iratok*) 119.

³⁴ *Ferrero Blanco – Maria Dolores: La Revolución Húngara de 1956. El despertar democratico de Europa del Este.* Huelva 2018. 330. Lásd még *Ádám Anderle: La intervención española en la revolución*

értésítette Ottót a madridi döntésről, amit a címzett személyesen, francia nyelven küldött táviratban köszönt meg Franco tábornoknak, „lovagias, együttérző keresztényi gesztusáért”.³⁵ Ezen a napon két további levelet is küldött Madridba. Az egyik egy hosszabb üzenetet tartalmazott Alfredo Sánchez Bellának,³⁶ aki a CEDI alapítója és operatív vezetője volt. Jelezte neki, hogy a Magyarországon kialakult helyzet miatt nem kizárt, hogy változtatni kell majd a novemberre tervezett spanyolországi előadókörútja programján. A magyar helyzettel kapcsolatban azt írta, hogy „egyelőre lehetetlen megmondani, hogy mi történik [...] különösen a markáns külföldi beavatkozás miatt”.³⁷ Sánchez Bellának is megemlítette, mennyire hálás azért, hogy Franco tábornok a magyarországi kérdést hajlandó volt az ENSZ elé terjeszteni, miközben nem rejtette véka alá véleményét, hogy a szovjet katonai beavatkozás miatt nem látja esélyét annak, hogy a nemzeti erők ki tudják vívni a függetlenséget.

Október 27-én Valdeiglesias márkinak is írt. A fent idézett október 24-ei levélre válaszolva megerősítette: nem lát tisztán a magyar helyzetet illetően, de reményét fejezte ki, hogy másnap [október 28.] már közvetlen kapcsolatot tud létesíteni Magyarországgal.³⁸ Ugyanezen a napon fogalmazta meg azt a magyar nyelvű kiáltványát, amelyet a spanyolországi magyar nyelvű rádióadásban, illetve szórólap formájában kívánt terjeszteni. Az egyoldalas szövegben, amely a történelmi magyar múlt dicső eseményeire is kitér, többek között az alábbi olvasható: „Nemzetünk e napokban ezeréves történelmünk egyik legdicsőbb lapját írja. Nemzedékünk hősi-es szabadságharcát az egész világ igaz részvétellel és bámulattal követi. Ez órában mi, külföldön élő Magyarok, még nem állhatunk veletek egy sorban. De minden, ami csak tőlünk telik, meg fog történni, hogy a szabad világ erejét mozgósítsuk [...]. Mint utolsó koronás magyar király fia, mint lelkes magyar hazafi, aki veletek ma éppúgy együtt érez, mint a múltban, azt üzenem nektek, kedves magyar testvéreim, nagy nemzeti bölcsünk szavait idézve: Magyarország nem volt, hanem lesz.”³⁹ A kiáltványt másnap titkárával, August Lovrekkal Bécsbe küldte gróf Batthyány Lászlónak azzal a kéréssel,⁴⁰ hogy nyomtassák ki és próbálják terjeszteni

húngara de 1956 según las fuentes húngaras. In: Historia Actual Online. 10. (2006) 117. (<https://bit.ly/3gmp55y>, letöltés 2021. máj. 30.)

³⁵ HOAL I-2-b-Franco, Francisco (Pöcking, 1956. okt. 27.) (Francia eredetiből a szerző fordítása.)

³⁶ Alfredo Sánchez Bella (1916–1999), spanyol történész, politikus, diplomata. 1957–1967 között nagykövet, majd 1969–1973 között turisztikai ügyekért felelős miniszter volt.

³⁷ HOAL I-2-b-Sánchez Bella, Alfredo (Pöcking, 1956. okt. 27.) (Francia eredetiből a szerző fordítása.)

³⁸ HOAL I-2-b-Marques de Valdeiglesias (Pöcking, 1956. okt. 27.)

³⁹ A teljes szöveget a Habsburg Ottó Alapítvány 2020-ban közzétette a honlapján: (<https://bit.ly/3cuSeu1>, letöltés 2021. jan. 19.)

⁴⁰ Gróf Batthyány László (1928–2016), herceg Batthyány-Strattmann László unokája, aki 1956-ban tért vissza Ausztriába Uruguayból, ahol 1948 és 1956 között élt. 1956-tól a burgenlandi Németújváron (Güssing) élt a család kastélyában. 1956-ban Habsburg Ottó egyik megbízottjaként is tevékenykedett.

Magyarországon.⁴¹ A szöveget hangszalagra is felmondta, és október 30-án elküldte Madridba,⁴² ahol Marosy Ferencnek kellett volna a spanyol rádió magyar nyelvű műsorában közzétennie november 1-jén. Mivel azonban a küldemény nem érkezett meg időben, csak november 4-e után, végül a hangfelvétel nem került adásba. A szöveg azonban 1956. november 20-án megjelent a *Die Krone* bécsi legitimista lapban, úgy, mintha az a madridi rádióban elhangzott volna.⁴³

Ottó azonban nemcsak a kiáltványt küldte el Batthyáynak Ausztriába, hanem egy feljegyzést is, amelyben pontokba szedve fogalmazta meg kéréseit, illetve a rendelkezésre álló információkat. Eszerint a spanyol vezérkar készen állt arra, hogy a magyar felkelőknek kommunikációs eszközöket ajándékozzon. A feljegyzésében arra kérte Batthyányt, hogy térképezze fel, miként lehet a Marosy követ által gyűjtött pénz- és egyéb adományokat eljuttatni a felkelőkhöz, illetve, hogy milyen módon lehetne a magyar emigrációt bevonni az eseményekbe. Arról is értesítette a grófit, hogy kérésére a madridi magyar követ közbenjár annak érdekében, hogy hosszabb műsoridőt kapjanak a magyar adások.⁴⁴ Marosynak sikerült is ezt elérnie, így a korábbi 20 percről napi csaknem négy órás adásidőt biztosítottak a számára.⁴⁵ Október 29-én, vasárnap ő maga hosszú beszédet is tartott a madridi rádió magyar adásában, ahol kiemelte, hogy „kimagasló szerepe volt a nyugati tétovázás leküzdésében a magyar ügy legmagasabb pártfogójának, Ottó királyi hercegnek, aki egyenesen Franco államfőhöz fordult a javaslattal, ragadja magához Spanyolország a kezdeményezést a magyar ügy felvállalásával az Egyesült Nemzetekben. Ottó királyi herceg páratlan tekintélyének köszönhető, hogy a spanyol minisztertanács 24 órán belül teljesítette a kérését.”⁴⁶

Habsburg Ottó a forradalom napjaiban nemcsak levelező, de telefonkapcsolatban is állt a magyar politikai emigráció kiemelkedő személyiségeivel. Ezeknek a beszélgetéseknek az írásos nyomát csak itt-ott lehet felfedezni, és valójában keveset tudunk arról, hogy az egyeztetéseken pontosan mi hangzott el. Ottó az események után több évtizeddel arra emlékezett, hogy leginkább Eckhardt Tiborral állt kapcsolatban 1956 októberében.⁴⁷

Ottó felelősséget érzett Magyarország jövője iránt, így nem egyszer tanáccsal látta el, esetenként pedig egyenesen utasította a magyar politikai emigráció vezetését. Október 31-én levelet intézett a New Yorkban székelő Magyar Nemzeti Bizottmány elnökéhez, Varga Bélához, amelyben kijelentette: „Feltételezem, hogy részletes jelentésekben

⁴¹ HOAL I-2-b-Lovrek, August (Pöcking, 1956. okt. 28.)

⁴² HOAL I-2-b-Marosy Ferenc (Pöcking, 1956. okt. 29.)

⁴³ *Gyuricza K – Gyuricza P.*: Marosy Ferenc i. m. 103–104.

⁴⁴ HOAL I-2-b-Batthyány László (1956. okt. 29.)

⁴⁵ A Marosy-iratok i. m. 122.

⁴⁶ HOAL I-2-b-Marosy Ferenc (Madrid, 1956. okt. 29.)

⁴⁷ MMMA 0451_43_HO_981003. A felvétel pontos helye: 1:29:39

ismeri a helyzetet, ezért nem térek ki erre a kérdésre. Elég azt kijelenteni, hogy az országnak nagyon hiányzik a megfelelő politikai vezetés, és ezt az űrt [...] olyan személynek kell betölteni, mint ön. Ha ezt nem tudja vállalni, akkor nagy valószínűséggel egy olyan ember veszi át a helyét, mint Nagy Ferenc, és ez korántsem lenne kívánatos.”⁴⁸

Habsburg Ottó valójában úgy látta, hogy Magyarországon egyedül Mindszenty József bíboros politikai szerepvállalása adhat stabilitást, így páter Varga Béla visszatérését különösen kívánatosnak tartotta. Ennek fényében írt levelet a hercegprímásnak, aki október 30-án kiszabadult a felsőpetényi Almásy-kastélyból.⁴⁹ Ottó több piszkozatot is írt, mielőtt végső formába öntötte üzenetét. Az elküldött levélben így fogalmazott: „Remélem, hogy mint az ország legmagasabb közbizalmi méltósága, Ön a közeli napokban hivatva lesz, hogy az ország sorsát döntőleg befolyásolja. Mivel még mindig a káosz veszélye fenyeget, remélem, hogy Önt fel fogják szólítani, hogy az államfői állást betöltse. Tudom, hogy ezen esetben nemzetünk és a Szent Korona a legbiztosabb kezekben lesz.”⁵⁰ A levelet távoli rokonán, Csákberényi Merán Ferenc grófon keresztül juttatta el Mindszentynek.⁵¹ A trónörökös Mindszenty bíboros mellett Grósz József kalocsai érseknek is küldött koronás fejléces lapon üdvözlő sorokat, a fontosabb politikai feladatokra is felhívva a címzett figyelmét. Habsburg Ottó, a kádári egyházpolitikához később nevét adó, meghurcolt főpapnak írt levélben aláhúzta: „Igen hálás volnék, ha lehetséges lenne, hogy az eljövendő időkben szoros kapcsolatot tartsunk. [...] Úgy érzem, hogy igen szükséges lesz, hogy az eljövendő szabad választásokra való tekintettel minél előbb tömörüljenek a hívek politikailag is. Ez azért sürgős, mivel egy igen komoly felépítési munkáról lesz szó, amelyben éppen ezek az erők vezető szerepre hivatottak.”⁵² Ottó még ezen a napon írt Magyar Gyula prelátusnak, Rómában élő pap barátjának is. Levelében kifejtette, hogy nagy szükség lenne Magyarországon egy nemcsak katolikusokat, hanem protestánsokat is egy pártba tömörítő keresztény politikai formáció létrehozására. A forradalmi eseményeket ugyan még a nemzeti kommunisták tartják a kezükben – írta –, de a lakosság többsége nem osztja nézeteiket. Arra kérte Magyar Gyulát, hogy legyen a segítségére és tájékoztassa őt a Vatikánhoz befutó információkról.⁵³

⁴⁸ HOAL I-2-b-Varga Béla (Pöcking, 1956. okt. 31.) (Angol nyelvű eredetiből a szerző fordítása.)

⁴⁹ *Balogh Margit*: A visszatérés: 1956 mint fordulópont Mindszenty József életében. Emlékeztető 2. (2017) 3–4. sz. 32–42.

⁵⁰ HOAL I-2-b-Mindszenty József (Pöcking, 1956. okt. 31.)

⁵¹ Habsburg Ottó 1956. október 31-én levelet írt Liliane de Réthy (Baels) hercegnőnek, III. Léopold belga király második feleségének, hozzájárulását kérve, hogy az alkalmazásában álló Merán Ferenc gróf legyen a közvetlen kapcsolattartó Mindszenty hercegprímással. A későbbi híres Afrika-vadász ekkor a belga királyi udvar szolgálatában állt mint a belga király alpesi vadgazdaságának fővadásza. HOAL I-2-a-Baels, Lilian (Pöcking, 1956. okt. 31.) Csákberényi Merán Ferenc gróf visszaemlékezésében erről meg is emlékezik, (<https://bit.ly/3gNGEwU>, letöltés 2021. jan. 31.)

⁵² HOAL I-2-b-Grósz József (Pöcking, 1956. okt. 31.)

⁵³ HOAL I-2-b-Magyar Gyula (Pöcking, 1956. okt. 31.)

Habsburg Ottó ezzel párhuzamosan október 31-én táviratot küldött Dwight D. Eisenhower amerikai elnöknek. (A szöveget eljuttatta német és angol nyelvű hírügynökségekhez is.) A táviratban arra kérte az amerikai elnököt, hogy juttassa vissza Magyarországra Szent István koronáját a magyar nép szabadon választott képviselőihez.⁵⁴ E miatt az üzenete miatt a bajor munkaügyi miniszter, Walter Stain 1956. november 15-én élesen bírálta Ottót és kérte belügyminiszter társát, hogy az ellenőrizze a trónörökös politikai tevékenységét. A magyar baloldali lapokban is erősen kritikus cikkek jelentek meg az esetről, természetesen félremagyarázva IV. Károly király fiának lépését.⁵⁵ Nemcsak a magyarországi sajtó, hanem még a nagy presztízsű *Frankfurter Allgemeine Zeitung* újságírója is támadta az Eisenhowernek írt távirat miatt. Erre a cikkekre reagálva a trónörökös személyi titkára, Heinrich Degenfeld-Schomburg gróf levélben tiltakozott a lap szerkesztőségénél.⁵⁶

1956. november 1-jén Ottó levélben jelezte Alfredo Sánchez Bellának, hogy a tíz nappal későbbre tervezett spanyolországi útját kénytelen lesz lerövidíteni, mert túl sok feladata van a magyarországi események kapcsán. A CEDI spanyol képviselőjét megkérte, hogy fordítsa le németül küldött politikai elemzését, amelyet a madridi kormány számára készített. Ugyanezen a napon válaszolt a berni szolgálatát teljesítő osztrák diplomatának is, aki már október 22-én magyar forradalomról beszélt. Levelében aláhúzta, hogy a magyar helyzet rendeződése, ha minden jó úton is halad, több hónapot fog igénybe venni, de reménykedik abban, hogy Bécsnek lesz elég bátorsága, hogy felajánlja a vámuniót Budapestnek.⁵⁷

Miközben a nyugati magyar politikai emigráció személyiségei már hazatérésüket szervezték,⁵⁸ nem egyszer az egykori trónörökös is értesítve szándékukról, Habsburg Ottó csak egy-két politikus esetében látta sürgősnek az útra kelést. Mindenekelőtt Varga Béla Magyarországra költözését szerette volna elérni. November 2-án kelt levelének egyik fő célja is ez volt. Az egykori országgyűlési elnök visszatérését elengedhetetlennek tartotta, annál is inkább, mert kifejezetten rossz véleménnyel volt Nagy Imréről, és félt, hogy a kommunista, „titoista” erők rajta keresztül meg tudnák tartani a hatalmukat. Az ő véleménye azonban az volt, hogy a magyar lakosság túlnyomó többsége egyáltalán nem támogatja a szovjet állampolgársággal is rendelkező,

⁵⁴ HOAL I-2-b-Eisenhower, Dwight D. (Pöcking, 1956. okt. 31.) A hírt a Magyar Távirati Iroda is közölte. Magyar Távirati Iroda (MTI) Archívumok, Hírek 1956. Külpolitika, 1956. nov. 1. (<https://bit.ly/3d05Eyk>, letöltés 2021. jan. 28.)

⁵⁵ Például: Habsburg Ottó megírta sürgönyét. Magyar Szó, 1956. november 8. 5., illetve Ottó királyfi szálláscsinálói. Szabad Nép, 1956. november 20. 2.

⁵⁶ HOAL I-2-b-Degenfeld-Schonburg, Heinrich (Pöcking, 1956. nov. 18.)

⁵⁷ HOAL I-2-b-Matsch, Erwin (Pöcking, 1956. nov. 1.)

⁵⁸ Például Magyar Gyula prelátus. HOAL I-2-b-Magyar Gyula (Vatikán, 1956. nov. 1.), illetve Kóródi-Katona János is kifejtette hazatérési szándékát. HOAL I-2-b-Kóródi-Katona János (Luzern, 1956. nov. 2.)

a Szovjetunió magyarországi hatalmának kiépítésében tevékenyen résztvevő politikust.⁵⁹ Az egykori trónörökös az 1949. június 22-én nyugatra menekült Slachta Margit szerzetes politikusnővel is próbált kapcsolatba lépni, hasonló célból.⁶⁰

Habsburg Ottó üdvözölte a november 1-én egyoldalúan bejelentett magyar semlegességi nyilatkozatot és reménykedett annak sikeres nemzetközi fogadtatásában. Valószínűleg ekkor fogalmazta meg a Julius Raab osztrák kancellárnak címzett rövid memorandumát is, amelyben hangsúlyozta: „Ezek a nagy napok nem maradhatnak kihasználatlanul, az első adandó alkalommal Ausztriának vám- és gazdasági uniót kell javasolni a felszabadult Magyarországnak, ami nemcsak történelmileg és gazdaságilag lenne indokolt, hanem kölcsönös érdek is. Ez az első lépés lehetne a békeblokk létrehozása felé, Európa és az európai egysülés felé, [...] a Duna-régió megvalósulása felé.”⁶¹

A történések gyorsasága Ottót némi optimizmussal töltötte el, legalábbis Sánchez Bellának november 2-án küldött sorai erről tanúskodnak.⁶² Ugyanezen a napon testvérenek, Károly Lajos főhercegnek írt levelében azonban azt írta, hogy a magyar felkelőkkel szemben nagyon valószínűnek tart egy újabb szovjet támadást. Arra kérte öccsét, lépjen kapcsolatba az amerikai légierő vezetőségével, és eszközölje ki, hogy az egyik dél-németországi katonai repülőtéren fogadjanak spanyol katonai repülőket, amelyekkel muníciót lehetne szállítani Magyarországra. Emellett azt is kérte, hogy a lehető leghamarabb – és inkább levélben, mint táviratban – válaszoljon neki.⁶³ Ez a november 2-ai levél jól mutatja, hogy az egykori trónörökös már ekkor tervbe vette, hogy kihasználva a spanyol kormány jóindulatát, Spanyolországra támaszkodva katonai segítséget próbál szervezni a magyarországi felkelőknek. Marosy visszaemlékezése szerint Habsburg Ottó ekkor már kapott olyan híreket, melyek szerint jelentős szovjet katonai erőket vonnak össze Galíciában.⁶⁴

A spanyol katonai segítségkérés ötlete nem volt teljesen új. Már október 27-én felmerült ez a lehetőség, eredetileg az ENSZ jóváhagyásával és vezetésével.⁶⁵ Ezt az elképzelést az amerikai magyarság is támogatta, és spanyol kormányrészről is megismételték fogadókészségüket a kérdésre vonatkozóan.⁶⁶ Franco köréből szer-

⁵⁹ HOAL I-2-b-Varga Béla (Pöcking, 1956. nov. 2.)

⁶⁰ HOAL I-2-b-Tarnóczy Ádám (Pöcking, 1956. nov. 3.)

⁶¹ HOAL I-2-b-Raab, Julius (keltezés nélküli irat)

⁶² HOAL I-2-b-Sanchez Bella, Alfredo (Pöcking, 1956. nov. 2.)

⁶³ HOAL Levelezés közvetlen családtagokkal, rokonokkal, I-2-a-Habsburg-Lotaringiai Károly-Lajos (Pöcking, 1956. nov. 2.)

⁶⁴ *Marosy F.*: A madridi m. kir. követség története i. m. 72.

⁶⁵ *Anderle Á.*: 1956 i. m. 57.

⁶⁶ Ezt jól mutatja Marosy Ferenc 1956. november 3-án kelt levele Bakách-Besseney Ferencnek, amelyben jelzi, hogy őt november 2-án megkereste Washingtonból az amerikai magyar emigráció részéről Bacskai Béla (az Amerikai Magyar Liga főtítkára, korábbi MTI levelező), hogy térképezze fel, lehet-e nagy mennyiségű kézfegyvert vásárolni Spanyolországban, amit Magyarországra lehetne

zett információkra hivatkozva Marosy Ferenc október 30-án már arról számolhattott be, hogy Spanyolország kész lenne akár 100 ezer önkéntest is a magyar határra szállítani.⁶⁷ Nagy logisztikai problémát jelentett volna ugyanakkor, hogy Madrid nem rendelkezett megfelelő hatótávolságú repülőekkel. Ottó azonban bízott abban, hogy az amerikai katonai vezetés nem fogja elutasítani kérését, és megnyitnak egy bajorországi katonai repülőteret a spanyol légierő számára. Ekkor még abban bízott, hogy több nap áll majd rendelkezésére a terv megvalósításához.

November 4-én a szovjet támadás hírére Habsburg Ottó telefonon utasította Marosy Ferencet, hogy a nevében kérje a spanyol kormánytól a tervezett fegyverszállítás és az önkéntesek küldésének engedélyezését. A követ egy spanyol nyelvű beadványt készített⁶⁸ és még aznap eljuttatta azt Franco tábornokhoz. Erről kézzel írott levélben fél órával a megbízás teljesítését követően számolt be Ottónak.⁶⁹ Franco oly mértékben fontolóra vette a katonai segítségnyújtás lehetőségét, hogy november 4-ről 5-re virradó éjjel összehívta a minisztertanácsot, ahol megszületett a döntés, miszerint önkéntesekből álló katonai egységet küldenek Magyarországra. Agustín Muñoz Grandes honvédelmi miniszter lemondott posztjáról, hogy elvállalhassa a spanyol katonai segélycsapat parancsnoki tisztét. Franco azonban nem fogadta el a lemondását, s a misszió vezetésével Czilhert Aurélt, Marosy titkárát bízta meg. Az ő feladata lett volna elkísérni a három repülőgépet, amely fegyvereket szállított volna Spanyolországból Magyarországra.⁷⁰ A terv végül nem valósult meg, mert Washington elzárkózott a repülőter biztosításától, és a nyugatnémet légierő sem támogatta az elképzelést.⁷¹ Novemberben a kérdés még egyszer napirendre került, ezúttal már Habsburg Ottótól függetlenül. A Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének⁷² vezetője, az egykori magyar vezérőrnagy, Zákó András⁷³ Spanyolországba látogatva megpróbálta meggyőzni a spanyol vezérkart a katonai beavatkozás lehetőségéről. Madrid ismét az Egyesült Államok támogatásától tette függővé a segítségét. Osztrák diplomáciai jelentésből viszont

---

juttatni. Marosy már ekkor jelezte, hogy Habsburg Ottó közbelépése nélkül ilyen akció nem lehetséges. A Marosy-iratok i. m. 123.

⁶⁷ Uo. 122.

⁶⁸ A teljes eredeti szöveget és annak magyar fordítását lásd Uo. 124–125.

⁶⁹ HOAL I-2-b-Marosy Ferenc (Madrid, 1956. nov. 4.)

⁷⁰ *Zalai Anitá*: Franco és az 1956-os magyar forradalom. *Belvedere Meridionale* 29. (2017) 1. sz. 109.

⁷¹ *Anderle Á.*: 1956 i. m. 59.

⁷² A Magyar Harcosok Bajtársi Közössége hivatalosan 1949-ben Ausztriában megalakult jobboldali magyar emigráns szervezet. A tagjai túlnyomó többségét egykori magyar katonák, csendőrök, vasutasok alkották. A szervezet együttműködött hosszabb-rövidebb ideig több nyugati hírszerző szervvel. Az MHBK világszerte 22 országban működött. 1968-ig, haláláig Zákó András vezette. Napjainkban már csak hagyományörző, kulturális szervezetként van jelen néhány országban.

⁷³ Zákó Andrásról részletesen lásd *Ungváry Krisztián*: A magyar katonai elhárító szolgálatok vezetői. Életek – sorsok – csoportok. In: *Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről*. Szerk. Drusza Tamás. Bp. 2019. 41–47.

tudjuk, hogy a spanyol kormány november végén már nem igazán lelkesedett a politikailag tőlük távolálló magyar felkelők mozgalmának támogatása iránt.⁷⁴

Erőfeszítések november 4-e után

Habsburg Ottó november 4-e után már nem sok reményt fűzött Magyarország keleti blokkból történő kiszakításához, miközben a helyzetet azért még napokig nagyon bizonytalannak tartotta. A szovjet offenzíva napján, a vasárnapi ebéd helyett rózsafüzéért imádkozott Magyarorszáért.⁷⁵ Másnap Magyary Gyula prelátusnak levelet írt Rómába, amelyben bizalmasan kérte, hogy kezdje előkészíteni Mindszenty bíborosnak a budapesti amerikai követségről a Vatikánba való átköltözését. Ottó azon a véleményen volt, hogy a hercegprímást az amerikaiak nem fogják hosszan megtűrni a külképviselet épületében, azt viszont kifejezetten károsnak tartotta volna a magyar kommunizmussal szembeni ellenállás szempontjából, ha egy ilyen „szimbolikus személyiséget” a hazájától távolra, az Egyesült Államokba szállítanának, ahol ráadásul – meglátása szerint – a magyar politikai emigráció különösen megosztott volt.⁷⁶ Arra kérte Magyaryt, hogy továbbítson egy levelet Angelo Dell’Acquanak, az egyházi ügyek pápai államtitkárának, amelyben a Szentatyának hálálkodik, amiért imádkozik a magyarokért.⁷⁷

November 6-án azt írta naplójába, hogy van még néhány szigete az ellenállásnak, de még ugyanezen a napon ezt azzal egészítette ki: „már megint kapitulál a nyugat”.⁷⁸ Ottó tett még egy kísérletet, és a magyarországi forradalommal kapcsolatos véleményét megpróbálta eljuttatni az amerikai elnöknek és környezetének. Eisenhower újraválasztásának másnapján, november 7-én levelet írt az államfő öccsének,⁷⁹ akivel már korábban is szoros kapcsolatban állt. Egyebek közt röviden elemezte a magyar események következményeit. Három pontban foglalta össze fő észrevételeit: 1. A Szovjetunió belpolitikai válságban van, amit a Kreml nemzetközi konfliktusokkal próbál palástolni. Ebből a helyzetből kifolyólag a háborús veszély igen nagy. 2. A keleti blokkban a helyzet nagyon feszült, s nem kizárt, hogy Lengyelországban, illetve a Német Demokratikus Köztársaságban a magyarhoz hasonló felkelések törhetnek ki. Ha a szabad világ erre nem reagál, akkor a szabadságszerető népek el fogják veszíteni mindenütt a hitüket az Egyesült Államok által képviselt világrendben.

⁷⁴ *Pallagi Mária*: Az 1956-os magyar forradalom és az Ibér világ az osztrák diplomaták jelentéseiben. In: *A Magyar Forradalom és a hispán világ 1956*. Szerk. Anderle Ádám. Szeged 2007. 55.

⁷⁵ *Baier S. – Demmerle É.*: Habsburg Ottó i. m. 253.

⁷⁶ HOAL I-2-b-Magyary Gyula (Pöcking, 1956. nov. 5.)

⁷⁷ HOAL I-2-b-Dell’Acqua Angelo (Pöcking, 1956. nov. 5.)

⁷⁸ *Baier S. – Demmerle É.*: Habsburg Ottó i. m. 253.

⁷⁹ A levél teljes szövege megjelent nyomtatásban is. *A Marosy-iratok* i. m. 126–127.

3. Be kell ismerni, hogy az ENSZ működésképtelen. Ezek után egy konkrét javaslattal állt elő. Szerinte a magyar forradalom bebizonyította, hogy sok olyan fiatal van, aki kész a kommunizmus ellen harcolni, és ezt az erőt nem szabad veszni hagyni, ezért azt javasolta, hogy állítsanak fel egy önkéntes kommandót, amelynek Spanyolországban lehetne a székhelye. Egy ilyen „nemzetközi brigád” jól felfegyverzve bevethető lenne bármilyen vasfüggöny mögötti felkelés esetén. Elismerte, hogy egy ilyen kommandó felállítására és fenntartására súlyos összegekbe kerülne, de úgy vélte, a nyugati világ ilyen irányú befektetése nem lenne hiábavaló. Arra kérte Milton S. Eisenhower, hogy gondolja át az általa leírtakat, és jelezte, hogy 1957 januárjában az Egyesült Államokba utazik, amikor remélhetőleg lesz alkalmuk a kérdéstről beszélni.

Az amerikai út előkészítése még a magyar forradalom előtt megkezdődött,⁸⁰ de az utazás különleges súlyt kapott az események következtében. Ottó az Amerikai Magyar Katolikus Liga szervezésében New Yorkba tervezett jótékonyági estet kiemelkedően fontos rendezvénynek tartotta, s erre egy, a magyarországi eseményeket összefoglaló előadással készült. Az 1957. január 23-ára kitűzött rendezvény előkészületeit Tarnóczy Ádám, az Amerikai Magyar Katolikus Liga tagja fogta össze, akivel már korábban is több levelet váltott. Habsburg Ottó arra kérte a szervezőket, hogy a magyarországi szovjet beavatkozás miatt a rendezvény legyen visszafogott, ennek megfelelően például „senki se hordjon fehér nyakkendőt”.⁸¹

Az amerikai út előtt még Spanyolországban is tett egy előadó körutat november 19. és 26. között.⁸² Sánchez Bellát 1956. november 7-én értesítette, hogy a magyar események miatt kénytelen lerövidíteni a spanyolországi látogatását.⁸³ Madridban találkozott Francóval, majd Cordobában tárgyalt Artajo külügyminiszterrel is. Mindkét helyen szóba került a spanyol katonai jellegű támogatás kérdése is. A madridi vezetés egyértelműen támogatott minden kommunista-ellenes fegyveres fellépést, amennyiben azokban az Egyesült Államok is közreműködik. Éppen Habsburg Ottó spanyolországi tartózkodása idején értesült azonban Franco arról, hogy Washington mereven elzárkózik minden ilyen ötlettől.⁸⁴ Az egykori trónörökös beszámolt a spanyol államfőnek arról, hogy Eisenhower elnök testvérén keresztül megpróbálta a magyar kérdésben véleményét és javaslatait eljuttatni az amerikai elnökhöz, és reményét fejezte ki, hogy meglátásait

⁸⁰ Többek között Bakách-Besseney György is beszámol az előkészületekről Habsburg Ottónak, 1956. október 22-én. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 2066-1.d-25-t. 36.

⁸¹ HOAL I-2-b-Tarnóczy Ádám (Pöcking, 1956. nov. 13.)

⁸² Habsburg Ottó véletlenül ugyanakkor tartózkodott Spanyolországban, mint Zákó András, aki november 22. és 27. között volt Madridban. Nem találkoztak egymással, de mindketten elővezették tervüket a fegyveres magyarországi beavatkozással kapcsolatban.

⁸³ HOAL I-2-b-Sánchez Bella, Alfredo (Pöcking, 1956. nov. 7.)

⁸⁴ Gyuricza K. – Gyuricza P.: Marosy Ferenc i. m. 106.

az 1957 év elejére tervezett tengerentúli útja során személyesen is kifejtheti majd befolyásos körökben.

Ottó spanyolországi látogatása során tartózkodott minden sajtómegnyilvánulástól, egyedül a helyi magyar rádióban szólalt meg. Marosy Ferenc visszaemlékezése szerint „megrendítő szöveget intézett otthoni szenvedő honfitársainkhoz, melyben megrázóan búcsúztatta a magyar becsületet égbe emelő vértanúkat”. A követ szerint azt aényt, hogy Ottó 1956 novemberében elhangzott rádióbeszédében magyarnak vallotta magát, kihasználta ellene Ausztriában, ahol 1954 óta nagy vita bontakozott ki osztrák állampolgársága körül.⁸⁵ Az egykori trónörökös persze tudatában volt annak, hogy Ausztriából árgus szemekkel figyelik minden lépését. 1956. november 15-én – még a spanyolországi útja előtt – Franz von Hartig grófnak írt levelében jelezte, információkat kapott arról, hogy a szovjet hadsereg egyes helyeken a magyar lakosság deportálásába kezdett. Kijelentette, ha ez a hír igaz, vagy ha fény derül az orosz túlkapásokra, akkor kénytelen lesz korábbi tartózkodó magatartását feladni. „Ebben az esetben nemcsak arra leszek kénytelen, hogy nyilvános nyilatkozatokban kérjek segítséget [...] hanem azt is kénytelen leszek hangsúlyozni, hogy a barbárság miatt a Nyugatnak kötelessége lenne katonai eszközök alkalmazásával is megállítani az orosz tombolást. Nagyon jól tudom, hogy egy ilyen kijelentés rossz benyomást keltene Ausztriában. [...] De itt szeretném aláhúzni, hogy vannak olyan pillanatok, amelyekben véleményem szerint az ember már nem hallgathat anélkül, hogy bűnrészes ne lenne a gyávaságban.”⁸⁶ A levelet ausztriai ügyeit intéző megbízottjának és titkári feladatokat is ellátó munkatársának, August Lovreknek is elküldte. Később, november 29-én kelt levelében Ottó megjegyezte, hogy közben úgy értesült, a deportálások nem általánosak. Lovrekkel őszintén közölte: „A magyar ügy kapcsán attól tartok, hogy [...] Amerika nem akar tenni semmit Magyarorszáért, vagy legalábbis egyelőre nem.” Ilyen körülmények között pedig szerinte nem volt értelme az ENSZ-ben túlságosan erőltetni a magyar kérdést, mert megvolt a kockázata annak, hogy önmagát járhatja le a kezdeményező.⁸⁷

A Lovreknek küldött levél előtt néhány nappal, spanyolországi útján kínoisan ügyelt arra is, hogy ne szolgáltasson ürügyet arra, hogy a forradalmat úgy lehessen beállítani, mintha az egy monarchista puccs lett volna. Marosy szerint „előadásai teljesen általános absztrakt jellegűek voltak, és rosszakarat esetén sem voltak összekombinálhatók a hazai eseményekkel.”⁸⁸

Magary Gyula 1956. november 28-án kelt levelében beszámolt Ottónak arról, hogy Olaszországban is nagy sajtóvisszhangra talált az Eisenhower-level ügye.

⁸⁵ *Marosy F.*: A madridi m. kir. követség története i. m. 77.

⁸⁶ HOAL I-2-b-Hartig von, Franz (Pöcking, 1956. nov. 15.) (Német eredetiből a szerző fordítása.)

⁸⁷ HOAL I-2-b-Lovrek, August (Pöcking, 1956. nov. 29.) (Német eredetiből a szerző fordítása.)

⁸⁸ *Gyuricza K – Gyuricza P.*: Marosy Ferenc i. m. 105.

A prelátus hosszan írt a Szent Korona kérdéséről és tájékoztatta, hogy decemberre tervezett római látogatása alkalmával lehetősége lesz tárgyalni Dominico Tardinival, a későbbi befolyásos bíborossal, aki ekkor a különleges egyházi ügyek helyettes államtitkára volt.⁸⁹ Az utolsó magyar király fia válaszában kérte, hogy a Centro di Studi per la Riconciliazione Internazionale (Nemzetközi Kiengesztelődésért Tanulmányi Központ) néven működő szervezet alapító-főtítkárával, Tommaso Sillanival is találkozhasson.⁹⁰ Az egyesületben Ottó 1956. december 13-án *A Duna-medence és Európa védelme* címmel tartott előadást, amelyben kifejtette: „Ami Magyarországon történt, szörnyű, de semmi sem túl drága, ha népem, ha Európa szabadságáról van szó [...]. Én mindig Európa egységét és szabadságát kívántam. Ezért a gondolatért dolgoztam éveken át lelkesedéssel és odaadással. [...] Ami Magyarországon történt, rávilágított arra, hogy amiről azt gondoltuk, elveszett, mégis él [értsd: a szabadságra és egységre való vágy – F. G.] [...]. Amit Európa Szarajevónál elvesztett, azt Budapesten újra megtalálta.” Az *Il Tempo* olasz napilapban megjelent beszámoló szerint Habsburg Ottó beszédében hangsúlyozta, hogy „a magyar forradalom egy olyan fejlődés kezdetét jelenti, amely lavinaként fog nőni, amíg a kommunizmus el nem pusztul”. Előadása végén pedig – utalva az őt ért kritikákra – kijelentette: „sajnálja, hogy a szabadságharcban való részvétele csak »külső« lehet, de vége már azoknak a napoknak, amikor az uralkodók lóháton átvették a vezetést”.⁹¹

Habsburg Ottó valóban nem állt, és nem is állhatott a mozgalom élére, de szívében viselte a forradalom ügyét. November 4-e után különösen nagy hangsúlyt fektetett a menekültek segítésére, az eseményekkel kapcsolatos pontos tájékozódásra, és annak folyamatos hangsúlyozására, hogy a magyarországi vérbefojtott kísérlet nem volt hiábavaló. Kiterjedt kapcsolati hálóján keresztül – többek között – az osztrák hírszerzés munkatársának, Theodor von Albertnek⁹² a jelentései is eljutottak hozzá.⁹³ Az egyik ilyen dokumentumban például a helyszínen (Győrben és Budapesten) járt ügynök benyomásai olvashatóak, többek között az oroszok magatartásáról, a menekültek helyzetéről, illetve arról, hogy magyar körökben pozitív benyomást tettek a „Habsburg Ottó-segélyként” kiosztott konkrét adományok.⁹⁴ Rendszeresen informálta őt Kóródi-Katona János, volt országgyűlési képviselő is, aki Svájcból 1956.

⁸⁹ HOAL I-2-b-Magyary Gyula (Vatikán, 1956. nov. 28.)

⁹⁰ HOAL I-2-b-Magyary Gyula (Pöcking, 1956. dec. 1.)

⁹¹ Habsburg Ottónak küldött „Presseschau 1/57”, az *Il Tempo* olasz lapban 1956. december 14-én megjelent összefoglaló alapján. HOAL – rendezés alatt. (Az eredeti német nyelvű dokumentumot a szerző fordította magyarra).

⁹² A CIA iratai szerint Theodor von Albert (1922–) az osztrák hírszerzés munkatársa. (<https://bit.ly/3v9ft3>, letöltés 2021. febr. 5.)

⁹³ HOAL I-2-b-Albert von, Theodor (Salzburg-Aigen, 1956. nov. 16.)

⁹⁴ Habsburg Ottó nevében több, hozzá hű osztrák, magyar személy osztott ruhát, élelmet, esetenként pénzt Ausztriába érkezőknek általában az osztrák táborokban, később németországi táborokban is. A pénz elsősorban Spanyolországból jött, de esetenként ismeretlenek is küldtek pénzt Ottónak, hogy

november 9-én érkezett Bécsbe, és többször is megkísérelte, hogy a Vöröskereszt segítségével beutazzon Magyarországra annak érdekében, hogy saját szemével mérhesse fel a helyzetet. Ottónak küldött beszámolója szerint minden határátlépési próbálkozása kudarcba fulladt, így Bécsben maradt, ahol bekapcsolódott a menekültek fogadásába, illetve részt vett az egykori trónörökös születésnapján, november 20-án tartott szentmisén, ahol több százan jelentek meg. Kóródi-Katona kérte Ottót, járjon közben az osztrák hatóságoknál, hogy javítsanak a magyarokat kvázi fogságban tartó menekülttáborokban lévő körülményeken, illetve kérje meg a Német Szövetségi Köztársaság kancellárját: egységesen fogadja be a magyarokat, ne engedje szétszéledni őket, és ne tegye lehetővé, hogy a tengerentúlra távozzanak.⁹⁵ Ottó válaszában jelezte, nem lát arra lehetőséget, hogy a kancellár teljesítse ez utóbbi kérését, de a magyar menekültek ausztriai helyzetének javításán maga is személyesen dolgozik.⁹⁶

Az egykori trónörökös ausztriai kapcsolatain keresztül tájékozódott és segített a legtöbbet a menekülteknek. Mindenekelőtt meg kell említeni Batthyány Lászlót, akinek a segítségével többek között a Marosy által összegyűjtött spanyolországi adományokat próbálta eljuttatni a magyar rászorulóknak.⁹⁷ Későbbi beszámolókból tudjuk, hogy Esterházy László is bekapcsolódott az egykori trónörököshöz kötődő, menekültekkel kapcsolatos segélyezési feladatokba.⁹⁸ Ottó állandó kapcsolatban volt az ausztriai Magyar Menekült Irodával (pontosabban Magyar Menekültügyi Szolgálattal [Ungarischer Hilfsdienst]) is. Ez a szervezet bécsi központtal, de az ország több pontján működött, és a New York-i székhelyű Magyar Nemzeti Bizottmány ellenőrzése alatt állt. 1956 őszén kapott új vezetőt, Taubinger László személyében, akit maga Habsburg Ottó is javasolt.⁹⁹ Taubinger 1956. október 28-án vette át Bécsben az Iroda irányítását, munkájáról pedig rendszeresen tájékoztatta az egykori trónörökösöt. Az első ilyen beszámolót magyarul küldte 1956. november 11-én,¹⁰⁰ ezt kisebb módosításokkal németül szintén eljuttatta hozzá november 12-én.¹⁰¹ Egy minden részletre kiterő, német nyelvű jelentést is küldött november 17-én Pöckingbe. Ezek a „bizalmas” megjelöléssel készült jelentések később is rendszeresen eljutottak Ottóhoz. Taubinger megköszönt minden adományt, amely az egykori trónörökös révén jutott el Bécsbe, illetve minden egyéb segítséget (például az egyedül érkező gyermekek

---

segítse vele a magyar menekülteket vagy a magyar ügyet. 1956. október végén kezdte el küldeni ezeket az összegeket és a helyben lévő személyekre, például Taubingerre bízta, hogy mire fordítják.

⁹⁵ HOAL I-2-b-Kóródi-Katona János (Bécs, 1956. nov. 25.)

⁹⁶ HOAL I-2-b-Kóródi-Katona János (Pöcking, 1956. dec. 4.)

⁹⁷ HOAL I-2-b-Batthyány László (Pöcking, 1956. nov. 6.)

⁹⁸ Ismét lelepleződtek az ellenforradalmat szervező imperialisták. A Nyugatról hazatért Szabó Miklós egykori kisgazdapárti képviselő nyilatkozata. Hajdú-Bihari Napló, 1957. október 4. 2.

⁹⁹ MNL OL P 2066-1.d-25-t. 39. Bakách-Besseney György levele Habsburg Ottónak. New York, 1956. szept. 30.

¹⁰⁰ HOAL I-2-b-Taubinger László (Bécs, 1956. nov. 11.)

¹⁰¹ HOAL I-2-b-Taubinger László (Bécs, 1956. nov. 12.)

elhelyezésének kérdésében felajánlott megoldásokat). Taubinger a lehető legnagyobb alapossággal számolt be munkájáról s minden észlelt problémáról. Többek között azt is jelezte, hogy „a francia idegenlégió ügynökei illegálisan toboroznak légiósokat a menekültek között. Azonnal megtettem a szükséges lépéseket az illetékes osztrák hatóságoknál, hogy véget vessék ennek a gátlástalan fellépésnek. Az osztrák fél azonnal kiadta a legszigorúbb szabályokat ezzel kapcsolatban.”¹⁰²

Taubinger december 31-én tízoldalas, személyesen Ottónak küldött jelentésében arról adott hírt, hogy Ausztriában különösen kínos számára, hogy a Magyar Nemzeti Bizottmányon keresztül áttételesen a Free Europe Committee támogatja az általa vezetett irodát. Szerinte ugyanis a CIA-hoz kapcsolódó szervezet emberei, akik ott szintén jelen vannak, nem értik a valós helyzetet, Ausztria pedig semlegességre hivatkozva meg akar szabadulni tőlük. A jelentés azt is hangsúlyozza, hogy a „Free Europe pecsétje” miatt még a segélyszervezet hivatalos elismertetése is problémát jelent. Taubinger ezért segítséget kért Ottótól, hogy a szervezet spanyol támogatással működhessen tovább az amerikai pénzek helyett.¹⁰³ A jelentés bizalmas információkat is tartalmazott a határon átlépőkről, illetve az ausztriai diplomáciai képviselőkkel folytatott megbeszélésekről. Ez utóbbiak kapcsán különösen a bécsi indiai nagykövetség és azon keresztül Dzsaváharlál Nehru államfő fokozott érdeklődését emelte ki magyar ügy iránt. A jelentésben külön aláhúzta Ausztria segítőkészségét, annak ellenére, hogy semlegessége okán kínos helyzetet teremtett számára a forradalom és az azt követő menekültáradat.¹⁰⁴

Habsburg Ottó a legkülönbözőbb módokon segítette a magyar menekülteket. Mindenekelőtt Taubinger és Batthyány jelentéseit alapul véve megpróbálta megszervezni, hogy a befogadó táborokban észlelt hiánycikkek beszerezzék. 1956. november 30-án Marosy Ferencnek küldött levelében felvetette annak lehetőségét, hogy régi ismerőse, egy spanyol monarchista textilgyáros, José Biosca Torres segítségével legyártassák azokat a férfi ruhaneműket és női táskákat, amelyeket különösen hiányoltak a magyar menekültek.¹⁰⁵ Szintén a madridi királyi követség által összegyűjtött jelentős adományokból nyújtott segítséget a Soproni Erdőmérnöki Főiskola hallgatóiból és tanáraiból álló többszáz fős csoportnak is, amely november 4-én menekült Ausztriába.¹⁰⁶ A rendkívül szerteágazó segélyakciók között az egykori trónörökös a vasfüggönyt átlépő magyarok számára magyar nyelvű könyveket is

¹⁰² HOAL I-2-b-Taubinger László (Bécs, 1956. nov. 17.) (Német eredetiből a szerző fordítása.)

¹⁰³ Minden erőfeszítés ellenére a szervezet ismereteink szerint félhivatalosan működött tovább, de a spanyol támogatás sem volt járható út 1957 után.

¹⁰⁴ HOAL I-2-b-Taubinger László (Bécs, 1956. dec. 31.)

¹⁰⁵ HOAL I-2-b-Marosy Ferenc (Pöcking, 1956. nov. 30.)

¹⁰⁶ HOAL I-2-b-Marosy Ferenc (Pöcking, 1956. dec. 1.) Lásd továbbá *Marosy F.*: A madridi m. kir. követség. i. m. 80–81. A Soproni Erdőmérnöki Főiskola tanár- és diákcsoportjának jelentős hányada végül Kanadába távozott. Történetükről lásd *Gosztonyi Miklós*: Soproni fakultás Vancouverben.

szerezett.¹⁰⁷ A személyesen hozzá eljuttatott pénzadományokat azonnal Bécsbe küldte, hogy azokat a menekültek szükségleteinek fedezésére fordítsák.¹⁰⁸

1956 novemberében nem egyszer közvetítő szerepet is vállalt, így például ajánló leveleket írt a portugál kormány „informális küldöttjének”, José de Saldanha da Gamának, az Aranygyapjas Rend tagjának ausztriai látogatásához.¹⁰⁹ Portugália ugyanis létszámkorlát nélkül engedélyezte a magyar menekültek bevándorlását, előtte azonban tájékozódni kívánt kilétükről, valós helyzetükről.

Nemzetközi politikai téren azonban Ottó már nem látott számottevő mozgásteret. Megerősödött benne az a meggyőződés, amelyről Havasy Gyulának írt még 1956. november 5-én: „Sajnos mindmáig a nyugat nem ismert rá az egyszeri alkalomra, és nem jött hazánk segítségére.”¹¹⁰ Az idő múlásával egyre kevésbé tűnt számára lehetségesnek, hogy rövid távon változást lehessen előidézni a magyarországi status quóban, különösen azután, hogy az 1956. október 29. és november 7. között lezajlott szuezi konfliktus (és annak következményei) sokkal inkább foglalkoztatták a nagyhatalmakat. Ottó évtizedekkel később adott interjúiban is azt hangsúlyozta: „Már kezdettől fogva éreztem, hogy számunkra ez [a szuezi válság – F. G.] veszélyes, mert akkor az emberek máshova tekintenek majd.” Meg volt róla győződve, hogy a szuezi válságnak jelentős szerepe volt abban, hogy a forradalom vereséget szenvedett, és nem ismerték el Magyarországot semleges státuszát.¹¹¹ Abban azonban mindvégig biztos volt, hogy az 1956. októberi események nem voltak hiábavalók. Többször hangsúlyozta, így például Kóródi-Katona János egykori országgyűlési képviselőnek is: „Ne hagyja magát lehangoltatni, mert akármennyire szörnyű, ami most történik Magyarországon, nem lesz az hiába.”¹¹² Később ehhez magyarázatként hozzáfűzte: „’56 előtt a kommunista vezetők Nyugaton, tehát a demokratikus világban, még biztosak voltak abban, hogy övék lesz a győzelem. Hogy legyőzhetetlenek, hogy övék a jövő. És ez óriási dinamikát adott nekik. Budapest azonban megmutatta, hogy ez nem igaz. Mert elsöpörték a kommunista kormányt, és csak azért tudták a kommunizmust helyreállítani még egy rövid restaurációs időre, mert külföldi csapatot hoztak be.”¹¹³

Kisalföld, 2010. augusztus 4. Lásd még *Várallyay Gyula*: „Tanulmányúton”. Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után. Bp. 1992. 57.

¹⁰⁷ Lásd például HOAL I-2-b-Degenfeld-Schonburg, Heinrich (Pöcking, 1957. márc. 25.)

¹⁰⁸ HOAL I-2-b-Merán Fülöpné (Pöcking, 1957. jan. 2.)

¹⁰⁹ Habsburg Ottó külön írt a bécsi spanyol nagykövetnek, Taubinger Lászlónak, Batthyány Lászlónak, a tiroli Alfred Demelmayernek (az ausztriai Brown-Boveri cég vezérigazgatójának) ebben a kérdésben. Például HOAL I-2-a-Demelmayer, Alfred (Pöcking, 1956. nov. 15.)

¹¹⁰ HOAL I-2-b-Havasy Gyula (Pöcking, 1956. nov. 5.)

¹¹¹ *Habsburg O.*: „Történik valami Magyarországon, mert az emberek már nem félnek” idézett interjú.

¹¹² HOAL I-2-b-Kóródi-Katona János (Pöcking, 1956. nov. 11.)

¹¹³ Egy év Habsburg Ottóval. Szemben az árral. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 1999. 83. Ezt a gondolatot erősítik meg életrajzírói is: *Baier S. – Demmerle É.*: Habsburg Ottó i. m. 254.

Mindezeket szem előtt tartva 1957 januárjától leginkább a politikai emigráció ügye foglalkoztatta a magyarországi forradalom következményei közül. Aggódott amiatt, hogy egyes hatalmak saját céljaikra használják majd fel a forradalom után Nyugaton élő magyar menekült személyiségeket. Varga Bélának írt levelében a francia–brit és amerikai támogatással működő emigrációs csoportok kialakulásának veszélyeire figyelmeztette a Magyar Nemzeti Bizottmány elnökét.¹¹⁴ Habsburg Ottó úgy vélte, hogy a Free Europe Committee által képviselt „keresztshadjárat” jellegű politika kudarcot vallott, különösen a William E. Griffith, a Szabad Európa Rádió politikai főtanácsadója által képviselt irány. Úgy látta, hogy új alapokon, egymást meghallgatva kellene újjászervezni a régi és az új emigrációt.¹¹⁵ Ez az elképzelése azonban egyre inkább illúzióvá vált, mert a forradalom után a korábbi törésvonalak egyre jobban elmélyültek, és a nyugatra menekült magyarság csoportjai még inkább szét húztak. Ilyen körülmények között 1957 nyarán üdvözölte az Eckhardt Tibor által felállított Amerikai–Magyar Honvédelmi Bizottság létrehozását, amit támogatásáról biztosított. Arra biztatta azonban az alapítókat, hogy próbáljanak lehetőség szerint a már meglévő csoportokkal is kapcsolatokat kiépíteni.¹¹⁶ Ottó mindvégig arra törekedett, hogy megpróbálja legalább a vele korrekt viszonyban lévő magyar politikai emigrációt egy irányba terelni. Meggyőződése volt, hogy a magyar forradalom olyan eróziót indított el, amely idővel (akár már középtávon is) lehetővé teszi a kommunista hatalom összeomlását. Mindezek alapján fontosnak tartotta, hogy a magyar politikai emigráció készen álljon majd a szovjet birodalomból kiszakadó Magyarország újjáépítésének segítésére.

1957 decemberében Kóródi-Katona közvetítésével és fordításában válaszolta meg a magyar menekültek csokorba gyűjtött kérdéseit a forradalomról. Ebben az írásban, amelyet szigorúan csak magyarul kívánt terjeszteni, többek között olyan kérdésekre válaszolt, mint hogy mit tart az emigránsok legfontosabb feladatának; kész-e az emigráció élére állni; miként lehetne a magyar szabadságharc hatását erősíteni stb. Az egykori trónörökös egyebek mellett a következőt hangsúlyozta: „Mint már több alkalommal kifejtettem, én nem látok különbséget a régebbi és az új emigráció között. Mi mindnyájan ugyanannak az oszthatatlan Nemzetnek részei vagyunk és nem lehetünk szétválasztó kategóriákba osztva.” Később pedig így folytatta: „Nincs szándékomban a magyar jövő belpolitikai kérdéseiről az emigrációban vitatkozni, illetve bármely irányban propagandát kifejteni. Mert azt hiszem, hogy a magyar államforma, törvényalkotás, gazdasági és szociális rend ügye abban a pillanatban vetődik fel, amikor a Nemzet a haza felszabadult földjén saját jövője fölött maga határozhat. Bízom abban, hogy a

¹¹⁴ HOAL I-2-b-Varga Béla (Pöcking, 1957. jan. 10.)

¹¹⁵ HOAL I-2-b-Marosy Ferenc (Pöcking, 1957. ápr. 25.)

¹¹⁶ HOAL I-2-b-Eckhardt Tibor (Pöcking 1957. aug. 15.)

Nemzet elég okos és tárgyilagos és megérti, hogy ma a magyarság egészét kell szolgálni, függetlenül attól, mi lesz majd később belső kormányformája.”¹¹⁷

Összegzésként

A 44. születésnapját 1956. november 20-án ünneplő Habsburg Ottót nem érte teljesen váratlanul a magyar forradalom. Kiterjedt kapcsolati hálóján, újságírói és hírgyűnökségi munkáján¹¹⁸ keresztül egyike volt kora legjobban informált személyiségeinek. A magyarországi eseményeket már a forradalom kirobbanása előtt is fokozódó intenzitással követte.

Jóllehet az 1956-os történések kapcsán a hazai és a nemzetközi szakirodalom keveset vagy egyáltalán nem foglalkozott személyével, a Habsburg Ottó Alapítvány által kezelt, jelenleg feldolgozás alatt lévő eddig előkerült iratok rámutatnak arra, hogy az egykori trónörökös, bár nem volt döntéshozó, mégsem volt tétlen szemlélője a korabeli történéseknek. Nagymértékben neki köszönhető, hogy a magyar ügy az ENSZ elé került, és egyike volt azoknak, akik a nyugati katonai támogatás megszervezésére is kísérletet tettek. Megpróbálta a kereszténydemokrata politikai tábort újjáéleszteni a remélt szabad országgyűlési választások perspektívájában.

Már november 2-án hírt kapott a szovjet inváziós készülődésről, és a szuezi válság kirobbanása kapcsán hamar ráébredt arra, hogy nem várható rövid távon Magyarország keleti blokkból történő kiválása. November 4-e után aktívan bekapcsolódott a menekültek segítségébe, és lehetőségeihez mérten megpróbálta összekötni az új és a régi emigrációt. Nagy óvatossággal törekedett arra, hogy személye ne okozzon zavart, ne váltson ki negatív hatást, így – egyetlen, a Szent Korona tárgyában küldött táviratot leszámítva – került a nyilvánosságot, egészen 1956. november végéig. Ottó mindvégig magyarként, honfitársaival együtt érezve követte az eseményeket, és ezt egyes osztrák körök fel is rótták neki.

Az egykori trónörökösnek az 1956-os magyar forradalom alatti tevékenységét és hatását vizsgálva a jelen tanulmány csak egy figyelemfelkeltő munka, amely további kutatások előtt nyithatja meg a kaput, illetve a 20. századi magyar emigráció történetének feldolgozásához nyújthat segítséget. Számos kérdésben – mint például Habsburg Ottó konkrét menekültsegélyező tevékenysége, Franco tábornokkal fennálló viszonya, magyar és osztrák kapcsolati hálója, illetve annak valódi szerepe az eseményekben – további, még átfogóbb magyarországi és külföldi levéltári

¹¹⁷ HOAL I-2-b-Kóródi-Katona János (Luzern, 1957. dec. 21. Melléklet)

¹¹⁸ Többek között a Kenneth de Courcy szerkesztésében megjelent Intelligence Digest, magán hírgyűnökségi kiadvány munkatársaként is dolgozott.

kutatásra van szükség. Mindazonáltal már e tanulmány alapján is jól értékelhető Habsburg Ottó szerepe és viszont: a történések rá gyakorolt hatása.

A forradalom eltiprása ellenére meggyőződése volt, hogy a magyar felkelés valójában a „kommunizmus Sztálingrádjá” volt. Hitt abban, hogy ami 1956-ban történt, végzetes csapás lesz a kommunista világra keleten épp úgy, mint nyugaton. Habsburg Ottó meg volt győződve arról, hogy akár már középtávon is összedőlhet a szovjet birodalom és megszűnhet a hidegháború. Interjúiban az 1956-os forradalom következményeit illetően gyakran a történelmi logikára hivatkozott. 1998-ban például így fogalmazott: „Én akkor már azt mondtam, hogy egy csatát veszítünk, de a háborút megnyertük, és az tényleg így volt. Tényleg, Magyarország megnyerte ezt a háborút. [...] a történelemben van óriási logika, hogy annak a ténynek, hogy '56-ban ez történt, a következménye volt az a bizonyos páneurópai piknik Sopronban, amely megdöntötte a kis zsarnokokat. Mert maga a német diktátor akkor később beismerte, hogy ott dőlt meg a hatalma, a magyar földön. És Kohl annak idején a berlini ünneplések alkalmából azt mondta, hogy ne felejtjük el azt, hogy a [...] Brandenburgi kapu alatti föld magyar föld.”¹¹⁹

OTTO VON HABSBURG AND THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION

By Gergely Fejérdy

SUMMARY

Based on the documents of his legacy managed by the Foundation bearing his name, this paper explores the reactions of Otto von Habsburg to the events of the 1956 Hungarian Revolution. The sources revealed by the ongoing arrangement of the documentation allow for the reconstruction of the contemporary activities of the former heir to the throne. Thanks to his wide network of acquaintances, Otto von Habsburg was one of the most informed persons of his time. He followed the Hungarian events with increasing attention already before the onset of the Revolution. The documents show that Otto was a far from negligible actor during the contemporary events. It was partly thanks to him that the Hungarian issue was brought before the United Nations, and he was one of the few people who made efforts at organising western military assistance. He also tried to reorganise the Christian Democratic political camp in the hope of future parliamentary elections. In the wake of the eruption of the Suez crisis he quickly came to the conclusion that Hungary's exit from the Eastern Block was improbable in the short term, since the international power interests regarded this as an unacceptable risk. Yet even after 4 November he kept emphasising that the Revolution dealt a lethal blow to communism, and the result was not at all fruitless.

¹¹⁹ MMMA, 0451_47_HO_981208, Bokor Péter és Hanák Gábor interjúja Habsburg Ottóval. Pöcking, 1998. dec. 8. A felvétel pontos helye: 01.09.10.

Bácsatyai Dániel

BOLGÁR–MAGYAR HÁBORÚK
AZ 1250–1260-AS ÉVEKBEN*

Az Árpádok *intitulatió*jában feltűnő területi igénycímek nagyszabású ambíciók tanúi. A magyar királyok a Kárpát-medencét keletről és délről körülölelő országokat érdekszférájuk részének tekintették és a dinasztikus politika kedvező fordulatait kihasználva, ideig-óráig ténylegesen is ki tudták terjeszteni hatalmukat a szomszédos területekre. A befolyási övezet kiszélesítésére tett erőfeszítéseket II. András orosz hadjáratai esetében történetírásunk korábban irreális¹ és káros² kalandnak minősítette, ám a tatárjárás tapasztalata világosan megmutatta, hogy a Kárpátok északkeleti-keleti előterének és az Al-Duna vidékének ellenőrzése, de legalábbis az Árpádoktól függő ütközőállamok fennállása valójában a Magyar Királyság létkérdése volt.³ IV. Béla és legidősebb fia, István herceg Bulgária földjére indított hadjáratai – mint az Árpád-házi uralkodók balkáni terjeszkedése általában – több megértesre tarthattak számot az utókor részéről,⁴ jóllehet, céljuk részben azonos volt: egy olyan kliensállam létrehozása a Kárpátok közvetlen szomszédságában, amely – ha gazdagsága nem is vetélkedhetett a mongol hódítás előtt virágzó orosz fejedelemségével – hathatósan javítani tudja a Magyar Királyság védelmi képességét.

* A kutatást a PD 138985 számú NKFIH-pályázat támogatása tette lehetővé.

¹ *Hóman Bálint – Székfű Gyula: Magyar történet I–IV. 2. kiadás. 1935–1936. I. 443.* (A vonatkozó rész Hóman Bálint munkája.)

² Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 1–2. Főszerk. Székely György, szerk. Bartha Antal. Bp. 1984. I/2. 1307. (A vonatkozó rész Kristó Gyula munkája.)

³ *Szücs Jenő: Az utolsó Árpádok. 2. kiadás. Bp. 2002. 109–119.* IV. Béla a pápához címzett híres „tatárlevelében” foglalta össze a tatárjárást követő külpolitikai célkitűzéseit. *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I–II.* Szerk. Augustinus Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. 230–232. A dokumentum – ha Senga Toru meggyőző érvelését elfogadjuk – minden valószínűség szerint 1247. november 11-én kelt. *Senga Toru: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”.* Századok 121. (1987) 606–609.

⁴ A II. András uralkodását talán legsötétebb színekkel lefestő modern történetírónál, Marczali Henriknél például a következőt olvassuk az akkor még ifjabb királyi címet viselő Béla herceg bulgáriai vállalkozásáról: „A későbbi Kis-Oláhsország, vagyis a Vaskaputól az Oltig terülő vidék, akkor vált, mint külön bánóság, vagyis végvidék, Szörény neve alatt, magyar birtokká. Béla egész Viddinig (Bodon) hatolt előre, melynek falai alatt a székelyek derekasan viaskodtak a bolgárokkal. Kár, hogy e nagy jövőre jogosító vállalatnál ismét a szerencsétlen halicsi ügyek felé fordította Endre az ország erejét.” *Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301).* A Magyar Nemzet Története II. Bp. 1896. 419–420. Ugyanő a három évtizeddel későbbi balkáni hadjáratokról: „Ezek a délkeleti hódítások és harcok nem valami lényegesen emelték Magyarország hatalmát. Sokkal fejletlenebb volt ott minden, sokkal szegényebb a nép, sokkal megbízhatatlanabb a zsupán, semhogy egyes kerületek vagy bánóságok meghódítása akár pénzügyi, akár politikai tekintetben sokat nyomott volna a mérlegben. De István és Béla hadakozásainak megvolt az az érdeme, hogy ott előkészítették a magyar uralmat, lehetetlenné tettek minden azzal ellenséges államalkotást mindaddig, míg hazánk elég erős lesz ténylegessé tenni a névleges függést.” Uo. 541.

A halicsi próbálkozásokhoz hasonlóan a gyors sikert hozó bulgáriai vállalkozások sem vezettek tartós eredményre, amire elsősorban a Bulgária királya címet felvevő V. István korai halála és a kormányzat ezt követő bénultsága ad magyarázatot. A magyar hadak azonban két lélektanilag fontos évtizedben, az 1250-es és az 1260-as években indultak útnak az Al-Duna felé, amikor Kelet-Európára ismét a mongol fenyegetés vetett árnyékot.

Az időszak magyar–bolgár érintkezései a magyarországi oklevelek szórványos tudósításaiból és az egykorú görög történetírók utalásai alapján ismerhetők meg. A 13. századi bolgár–magyar kapcsolatok forráskorpusza már a 19. században ismert volt. A maroknyi korunkra maradt, Bulgária területén keletkezett oklevél – amelyeknek egyébiránt közvetlen magyar vonatkozása nincsen – 1870-ben magyar fordításban is elérhetővé vált.⁵ A fordításokat közreadó Wenzel Gusztáv azonban hiába fejezte ki azt a reményét, hogy a Bulgária történetét érintő forrásfeltárás területén „a történelmi kutatás a jövőben az eddiginél szerencsésebb eredménnyel fog fáradozni”,⁶ a csekély számú belső keletkezésű bulgáriai források továbbra sem járulnak hozzá érdemben a 13. századi bolgár–magyar kapcsolatok megismeréséhez.

Témánk elsődleges forrásbázisát tehát a magyarországi diplomatikai források jelentik. Két bulgáriai hadjárat kronológiája esetében azonban egy másik, hazai oklevelekből megismerhető eseménysor is fontos szerepet kap: az Árpád-ház férfitagjai közt lezajlott súlyos belháború, amely – mint közismert – az isaszegi csatában csúcsosodott ki. Amikor Pauler Gyula 1891-ben új javaslattal állt elő az isaszegi ütközet időpontját illetően, az állásfoglalásra valójában nem a IV. Béla és István ifjabb király közt dúló családi viszály, hanem István bolgár földön viselt harcai szolgáltattak ürügyet.⁷ Mivel az évtized bolgár–magyar érintkezéseinek szinte egyedüli forrásaiban, V. István adományleveleinek *narratióiban* az említett vállalkozások hol az ütközet előtt, hol pedig utána tűnnek fel, így a bolgár hadjáratok időrendjének meghatározásához elengedhetetlen a magyarországi belháború kronológiájával kapcsolatos tisztánlátás is. A bolgár–magyar háborúk Pauler Gyula által kimunkált időrendjét a bolgár történetírás is elfogadta, a hazai és nemzetközi kutatás pedig azóta is kiindulási pontnak tekinti a korszak bolgár–magyar kapcsolatainak értékelésekor.⁸

⁵ Árpádkori új okmánytár I–XII. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) VIII. 422–479.

⁶ Uo. 479.

⁷ *Pauler Gyula*: V. István bolgár hadjáratai. In: Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői. Bp. 1891. 165–174. Korábban jóval óvatosabban foglalt állást az egyes oklevelekben feltűnő hadjáratok datálását illetően Pesty Frigyes. *Pesty Frigyes: A Szőrényi Bánság és Szőrény Vármegye története I–III*. Bp. 1877–1878. I. 23–26.

⁸ Pauler eredményei Petár Nikov tanulmányán keresztül épültek be előbb a bolgár, majd a nemzetközi történelmi irodalomba. *Petár Nikov*: Balgáro-ungarszki odnosenija ot 1257 do 1277. Szbornik na Balgarskata Akademija na Naukite 11. (1920) 146.; *Vaszil Zlatarszki*: Isztorija na balgarszkata darzsava prez srednite vekove III. 2. kiadás. Szofija 1940. 512–513.; *John V. A. Fine*: The Late Medieval Balkans. A Critical

A közelmúltban a *Századok* hasábjain fogalmaztam meg azt az álláspontomat, amely szerint az isaszegi csata kelezésekor vissza kell térni a Pauler Gyula előtti datálásához, azaz 1265 márciusa helyett az 1267-es esztendőhöz.⁹ Világos, hogy ha az arkhimédészi pontnak tekintett ütközet időpontját 1265 márciusa helyett 1267-re helyezzük, akkor a korábbtól részben eltérő kép bontakozik ki a bolgár kapcsolatok kronológiájára vonatkozóan is. Az alábbiakban tehát az 1250–1260-as évek bolgár–magyar kapcsolatairól hírt adó forrásokat vonjuk vizsgálat alá, és látni fogjuk, hogy az eredmények újabb érvet szolgáltatnak majd emellett, hogy az isaszegi csatával záruló belháború nem történhetett a Zsoldos Attila által utóbb 1264–1265 telére szűkített időszakban.¹⁰

Mindenekelőtt azonban azokra az oklevelekre kívánunk friss pillantást vetni, amelyek IV. Bélát Bulgária királyának (*rex Bulgarie*) címzik. A titulus felvételét – s így Bulgária magyar függőség alá kerülését – a magyar történetírás 1255-re helyezi, mivel ekkor kelt az első olyan megbízhatónak ítélt dokumentum, amelyben megjelenik a kérdéses formula.¹¹ Ezután az ifjabb király bolgár hadjáratainak datálásában szerepet játszó okleveleket és Pauler következtetéseit veszem sorra, majd azt vizsgálom, hogy hogyan befolyásolják a bolgár–magyar viszony kronológiáját azok a külföldi elbeszélő források – elsősorban Geórgiosz Pakhümerész híradásai –, amelyek az 1260-as évek balkáni politikatörténetét tárgyalják. Végül pedig kísérletet teszek rá, hogy a magyarországi oklevél*narratiók* és a külhoni elbeszélő források együttes elemzésével rekonstruáljam az időszak bolgár–magyar kapcsolatainak változásait, szem előtt tartva azt a megállapítást, hogy a belháború nem 1264–1265 telén, hanem 1267-ben zajlott le.

Előhang: mikor vette fel IV. Béla a *rex Bulgarie* címet?

Szentpétery Imre a nevével összeforrt regesztagyűjtemény munkálatainak melléktermékeként adta közre a középkori magyar királyok címének változásaira

---

Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor 1987. 174–179.; *Alexandru Madgearu*: The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280). Leiden–Boston. 2017. 251–255. Itt kell szót ejteni Hriszto Dimitrov középkori magyar–bolgár kapcsolatoknak szentelt monográfiájáról is, amelyet – mint látni fogjuk – a jelen téma szempontjából némi fenntartással kell kezelni. *Hriszto Dimitrov*: Balgáro-ungarszki otnosenija prez srednoviekovieto. Szofija 1998. 159. Vö. Niederhauser Emilnek a kötetéről készült recenziójával. *Világtörténet* (1999) ősz–tél 98–101.

⁹ *Bácsatyai Dániel*: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje. *Századok* 154. (2020) 1047–1082. A régi-új kelezés helyességét Zsoldos Attila nem fogadta el, a vonatkozó vitát lásd *Zsoldos Attila*: Néhány kritikai megjegyzés az 1264–1265. évi belháború újrakelezésének kísérletéhez. *Századok* 154. (2020) 1331–1344.; *Bácsatyai Dániel*: Válasz Zsoldos Attila kritikai észrevételeire. Uo. 1345–1353.

¹⁰ *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Bp. 2007. 42–46.

¹¹ *Szentpétery Imre*: Bolgárország IV. Béla királyi címében. In: Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1925. 235–236.

vonatkozó megfigyeléseit.¹² Az Árpád-kor végére rögzülő cím utolsó eleme Bulgária (*rex Bulgarie*) volt, amely V. István uralkodásától kezdve állandó szereplője a királyi oklevelek *intitulatió*jának. Már korábban is zavart támasztott azonban történeti irodalmunkban, hogy a *rex Bulgarie* titulus időről időre, ám mindenféle rendszerességet nélkülözve IV. Béla okleveleiben is feltűnik. Hogy a rejtélyes kérdés végére járhasson, Szentpétery összegyűjtötte IV. Béla szóban forgó kiadványait, majd elhagyta közülük azokat, amelyek nyilvánvalóan hamisak. Nem foglalkozott azokkal sem, amelyek átírásban maradtak fenn, hiszen ezeknél nem zárható ki, hogy az V. Istvántól szokványossá váló *rex Bulgarie* cím az átíró oklevél írnoka által vétett önkéntelen hiba révén került be a dokumentumba. A hat eredeti irat közül kettőt Szentpétery hamisítványnak minősített, így rostáján mindössze négy oklevél akadt fenn: egy 1255-re, egy 1260-ra, egy 1261-re és egy 1263-ra datált dokumentum. Az eredmény nagy jelentőségű kronológiai következtetések alapjává vált. Az 1255. évi oklevelet Szentpétery Imre azzal a frigglyel kötötte össze, amely II. (Aszen) Mihály bolgár cár és IV. Béla veje, Rosztiszláv herceg leánya között létesült – ismeretlen időpontban. A fennmaradó három oklevél pedig szépen illeszkedett ahhoz az időrendhez, amelyet Pauler Gyula állapított meg IV. Béla és legidősebb fia bulgáriai hadjáratait illetően.¹³

A Szentpétery által kiemelt négy oklevél sem mentes azonban a problémáktól. Igaz ez már az első, 1255. augusztus 16-án kelt kiadvány esetében is.¹⁴ A dokumentum az első megbízhatónak ítélt oklevél, amely egy király által kihirdetett, számos nemes részvételével megtartott „közös gyűlésről” (*communis congregatio*) ad hírt.¹⁵ IV. Béla uralkodása idejéből nem is ismerünk több efféle összejevetelt – leszámítva az 1267. évi dekrétum kibocsátását megelőző nevezetes esztergomi gyűlést, amelyet azonban nem a király hívott össze, hanem közismerten maguk a nemesek kényszerítettek ki.¹⁶ Az elsőség és az utóbbi körülmény természetesen nem lehet érv az oklevél hitelessége ellen, hiszen István ifjabb király nem sokkal később, már 1263-ban tartott közgyűlést, 1270. évi koronázása után pedig egyre többször bukkannak fel forrásainkban a *communis*, majd *generalis congregatio*ók.¹⁷

¹² Szentpétery Imre: V. István ifjabb királysága. Századok 55. (1921–1922) 77–87.; Uő: Bolgárország i. m. 225–240.

¹³ Uo, 235–240.

¹⁴ 1255. augusztus 16.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Ed. Ferdinandus Knauz et alii. Strigonii 1874–1999. (a továbbiakban: MES) I. 422–424. Az eredeti oklevélről készült fényképmásolat lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 248179.

¹⁵ S. Kiss Erzsébet: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Acta Historica 39. (1971) 13–15.

¹⁶ 1267: „cum universi nobiles regni nostri seu servientes regales apud Strigonium comunem fecissent congregationem”. Hazai Okmánytár I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Vég hely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VIII. 109.

¹⁷ S. Kiss E.: A királyi generális kongregáció i. m. 18–19.

Nagyobb a jelentősége az oklevél formai hibáinak (az uralkodási év eltévesztése, a *datum per manus* formula után Smaragdus helyett Smagrardus olvasható, s a név után hiányzik a máskor mindig szereplő alkancellári cím), amelyek azonban csak azt teszik kétségtelenné, hogy az oklevelet nem IV. Béla kancelláriáján állították ki, ugyanakkor talán nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy a kortársnak tűnő, ám az egykorú privilegialis oklevelekkel ellentétben kurzívba hajló írással lejegyzett dokumentum nem a királyi írószerv kötelékének valamely tagjától, hanem egy *ad hoc* írnok kezéből származik. A fentiekhez járul hozzá azonban a címzésben szereplő Bulgária, ami azért különösen érthetetlen, mert az egy nappal korábban (augusztus 15.) és három nappal később (augusztus 19.) kelt eredeti királyi oklevelekből – miként az összes augusztusi diplomából – a szóban forgó igénycím hiányzik.¹⁸ Vajon mi magyarázhatja e maximálisan három nap erejéig tartó változást IV. Béla *intitulatió*jában? Szentpétery Imre egy bizonyíthatatlan feltevessel felelt a kérdésre: mivel a napi dátum a megszokottól eltérően az uralkodási év után következik, ezért az bizonyára csak a megpecsételés időpontjára vonatkozhat, s így a dokumentum lejegyzésére akár az előző hónapokban is sor kerülhetett,¹⁹ vélhetően március és június között, amely időből elenyésző mennyiségű napi dátummal rendelkező királyi kiadvánnyal rendelkezünk. Ha bele is nyugodnánk a fenti érvbe, azt a következtetést már aligha fogadhatjuk el, hogy „1255 közepén vagy első felében IV. Béla csakugyan felvette a »Bulgária királya« címet, azonban valami okból, bizonyára a viszonyok módosulása folytán, hamarosan el is hagyta ennek használatát”.²⁰ A gyakorlat ugyanis éppen azt mutatja, hogy akárhogy is módosulnak a viszonyok, a már egyszer felvett igénycímek nem tűnnek el többé – elég csak a magyar királyi cím olyan elemeire gondolni, mint Szerbia, Halics, Lodóméria és Kunország, amelyek mögött csak rövid ideig állt valós tartalom. A sorakozó kérdőjelek miatt oklevelünk alkalmatlannak látszik arra, hogy tanúsága alapján Rosztiszláv és Anna hercegnő lányának bolgár esküvőjét – és egyben a bulgáriai magyar befolyás nyitányát – 1255-re helyezzük.

Gond van a második, 1260. évi oklevéllel is.²¹ Írásképe alapján ez sem IV. Béla kancelláriájában készült, ami önmagában persze nem zárja ki az irat hitelességét, ám mivel Farkas fehérvári prépostot jelöli meg alkancellárként, Szentpétery Imre

¹⁸ 1255. aug. 1.: ÁÚO VII. 383., 1255. aug. 10.: ÁÚO XI. 405–406.; 1255. aug. 19.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IV/2. 295–296.; 1255. aug. 30.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) I/2. 328.

¹⁹ *Szentpétery I.*: Bolgárország i. m. 235–236.

²⁰ Uo. 236.

²¹ 1260(?): ÁÚO XI. 479–481. Az eredeti oklevél lelőhelye: MNL OL, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 502.

arra a következtetésre jutott, hogy az oklevél legalábbis hibás keletű.²² Farkas ugyanis 1262 és 1268 között töltötte be az alkancellári hivatalt, utoljára 1266. május 9-én tűnik fel választott (*electus*) prépostként. Szentpétery mégis 1263-ra keltezte az oklevelet, mivel Pauler Gyula szerint ekkor valóban sor került egy Bulgária – valójában Bizánc – elleni hadjáratra,²³ s ebből az évből származik a harmadik olyan eredeti oklevél is, amelyben a királyi igéncímek között Bulgária is szerepel.²⁴ Farkas prépost *electus* jelzője ez utóbbi esetben is hiányzik, és az írásképp itt is idegen IV. Béla kancelláriájának stílusától, ám ennél többet – ha nem számítjuk ide a *rex Bulgarie* címet – nem tudunk az oklevél hitele ellen felhozni.

A negyedik és egyben utolsó dokumentum dátuma 1261.²⁵ Már Szentpétery Imre is felhívta a figyelmet az adománylevél gyanús elemeire, így az írásképp szokatlan voltára és arra a tényre, hogy írnoka fehérvári prépostnak nevezi Pál alkancellárt, aki pályafutását pápai megerősítés nélkül, választott prépostként fejezte be. Ebben az esetben azonban a tartalmi elemek is gyanúra adnak okot. Az adomány tárgya egy Oroszkáp²⁶ nevű nyitrai várföld volt, amelyet a *narratio* szerint a közeli Vásárdon birtokló Csuda fia Ipoly az első morvamezei csatában tanúsított bátorságával érdemelt ki IV. Bélától. Az oklevél Oroszkáp szomszédait is megnevezi: keletről Dániel fia Péter birtoka határolta, amely minden bizonynyal Vicsappal azonos,²⁷ délről Hálóskáp (a királyi hálósok földje), nyugatról egy Lőrinc nevű birtokos – Ludány nembeli Cseh Lőrinc – ugyancsak Káp nevű faluja s végül északról a nyitrai káptalan földje.

Csuda fia Ipoly kápi birtoklásáról a következő évtizedből is maradt fenn adat: IV. László 1277-ből származó okleveléből megtudhatjuk, hogy Ipoly Oroszkáp déli szomszédját, Hálóskápot is elnyerte V. Istvántól. A furcsaság éppen az azonban, hogy Oroszkápról ezúttal szó sem esik, pedig e második diplomában a királyi hálósok egykori földjének részletes határjárása is olvasható.²⁸ Joggal várhatnánk, hogy Hálóskáp északi szomszédja 1261-hez hasonlóan 1277-ben is Csuda fia Ipoly Oroszkáp nevű birtoka legyen, azonban nem ez a helyzet: a királyi hálósok eladományozott földjét északról most a nyitrai vár Káp nevű földje határolta, mintha az 1261. évi adomány sohasem történt volna meg. Nem kétséges, hogy

²² *Szentpétery I.*: Bolgárország i. m. 236–237.

²³ *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 173.

²⁴ 1263: ÁÚO VIII. 63–64. Az eredeti oklevél lelőhelye: DL 553.

²⁵ 1261: ÁÚO VIII. 4–5. Az eredeti oklevélről készült fényképmásolat lelőhelye: DF 248864.

²⁶ A település neve bizonyosan Oroszkáp – ezt a későbbi, alább idézett birtoklástörténeti adatok igazolják –, és nem Orvoskáp, miként Györffy György feltételezte. *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–IV. Bp. 1987–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) IV. 402–403.

²⁷ Árpád-kori oklevelek (1095–1301). Az eredetiek után közlésezi ifj. Kubinyi Ferenc. Pest 1867. 24–25., 32–33. Vicsapra lásd ÁMTF IV. 487.

²⁸ 1277. máj. 22.: RA II/4. 56–57.

a két nyitrai várföld, az 1261-ben feltűnő Oroszkáp és az 1277. évi oklevélben felbukkanó Káp egy és ugyanaz a birtok volt. Ha Oroszkáp 1261-ben IV. Béla jóvoltából magánkézre került volna, aligha tűnhetne fel V. István és IV. László idejében újra nyitrai várbirtokként, különösen úgy, hogy mindkét oklevél kedvezményezettje ugyanaz a személy volt. Valószínű tehát, hogy az Oroszkáp adományozásáról szóló 1261. évi oklevél hamis; annál is inkább, mivel a birtokot a következő évszázad derekán I. (Nagy) Lajos király édesanyja, Erzsébet anyakirályné kezén találjuk. Csuda fia Ipoly leánya, Ilona 1352-ben sikerrel formált igényt a szóban forgó földre, azt állítva, hogy az atyja által 91 évvel korábban szerzett Oroszkáp leánynegyed címén illeti őt meg. Az Ilona által bemutatott 1261. évi oklevél elérte a kívánt hatást: az addig királynéi birtokban lévő földet attól fogva Ipoly leányági leszármazottai bírták.²⁹

Láthattuk tehát, hogy IV. Béla négy eredeti oklevelének hitelessége három esetben sem igazolható megnyugtató módon, sőt egyikük – az 1261. évi – bizonyosan hamisítványnak minősíthető. Csak az 1263. évi oklevelén nem találunk komoly fogást, ám a többihez hasonlóan erre is igaz, hogy írásképe nem a királyi kancellária kiadványainál megszokott gyakorlatot tükrözi. A fenti körülményekből az következik, hogy a IV. Béla uralkodói címében feltűnő *rex Bulgarie* kitétel nem tanácsos nyomós érvek tekinteni a korszak bolgár–magyar kapcsolatainak vizsgálatakor; a titulus jelenléte ugyanis már önmagában is IV. Béla említett diplomáinak hitelessége ellen szól. Mindezt azzal a már fentebb megfogalmazott észrevétellel egészíthetjük ki, hogy a *rex Bulgarie* cím ötletszerűen ismétlődő felbukkanása és gyors eltűnése ellentmond az igénycímek természetének: a politikai realitások változása valójában jobbra nem szabott komoly gátat használatuknak. Az alcímben feltett kérdésre tehát azt a választ adhatjuk, hogy IV. Béla valószínűleg sohasem vette fel a Bulgária királya címet.

Rosztiszláv herceg Bulgáriában

Rosztiszláv herceg, a halicsi fejedelmek Magyarországra menekült utóda a tájárást követően kitüntetett szerepet kapott annak a védőhálóknak a fenntartásában, amelyet IV. Béla előrelátó dinasztikus politikája font a Kárpát-medence köré.³⁰ Bár az orosz herceg rövid ideig Szlavónia bánja volt (1247),³¹ majd a

²⁹ 1352: *Miloš Marek*: Archivum Familiae Motešický. Fontes Rerum Slovacarum II. Kraków–Trnava 2010. 85. (DF 62576.); Anjou-kori Oklevéltár I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLII., XLVI–XLVIII. Szerk. Kristó Gyula et al. Szeged–Bp. 1990–2019. XXXVI. 714. sz. Oroszkápot utóbb Alsókápként emlegették: 1525: DF 62663.

³⁰ *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 109–119.

³¹ VMHH I. 210.

II. Ottokár elleni nyugati háborúban is részt vett, a legfontosabb feladatok mégis délen, IV. Béla balkáni terveinek megvalósításában vártak rá.³² 1247 végén minden bizonnyal részt vett Bosznia meghódításában,³³ amely Rosztiszláv halála után az általa örökül hagyott területek egyikeként tűnik fel. Legkésőbb 1254. június 28-án már a déli határtartomány, a Száván túli Macsó ura volt,³⁴ amelyet korábban ugyancsak egy menekült rokon, IV. Béla unokatestvére, a görög Kaloján herceg birtokolt. A magyar királynak a krakkói udvarban nevelkedő Jolántán kívül³⁵ nem maradt kiházásítható leánya, így most az unokák, Rosztiszláv herceg és Anna hercegnő gyermekei léptek a dinasztikus politika porondjára. E politikát továbbra a tatárjárás emléke határozta meg, amely fájdalmasan nyilvánvalóvá tette, hogy a Magyar Királyság határán olyan ütközőállamokra van szükség, amelyekben az Árpádok befolyása messzemenően érvényesülni tud.

A mongol Aranyhordával és a Magyar Királysággal egyaránt határos Bolgár Császársággal ápolt viszony a legkevésbé sem lehetett közömbös IV. Béla számára. A jó kapcsolatot már korábban is családi összeköttetés szavatolta: miután a kun-vlach hátterű bolgár Aszenida állam legsikeresebb uralkodója, II. (Aszen) Iván 1241-ben meghalt, trónját II. András magyar király leányától, Máriától született fia, Kálmán örökölte. Kálmán korai halála (1246) után féltestvére, az ugyancsak kiskorú II. (Aszen) Mihály lett Bulgária cárja.³⁶ A bulgáriai magyar befolyás folyamatosságát jelzi, hogy Mihályt Rosztiszláv ismeretlen nevű leányával jegyezték el, ám hogy pontosan mikor, az rejtély. Fentebb láthattuk, hogy az 1255. esztendő mellett felhozott érvek nem tekinthetők szilárd alapnak; valójában annyi bizonyos csak, hogy a házassági kötelék 1256-ban már fennállt. Az említett esztendő nyarán ugyanis Rosztiszláv ifjú veje védnökeként lépett fel a bolgárokra vereséget mérő II. (Laszkarisz) Theodórosz nikaiai császárral folytatott béketárgyaláson.³⁷ Theodórosz császár egyik leveléből az is kiderül, hogy a halicsi herceg közbenjárása nem maradt teljesen hatástalan: Rosztiszláv sikerrel mérsékelte a nikaiaiak követeléseit, mielőtt a békét 1256. június 29-én

³² A tatárjárás utáni restaurációban betöltött szerepére *Wenzel Gusztáv*: Rosztiszláv galicziai herceg, IV. Béla magyar királynak veje. *Értekezések a történelmi tudományok köréből* 13. (1887) 8. sz. 13–17. Halicsi trónigényének sikertelen érvényesítéséről lásd *Font Márta*: Rosztiszláv herceg IV. Béla udvarában. In: *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon*. Konferencia Székesfehérváron, 2014. szeptember 20. Szerk. Zsoldos Attila. Székesfehérvár 2016. 59–70.

³³ (1247.) nov. 11.: VMHH I. 230. Vö. *Senga T.*: IV. Béla külpolitikája i. m. 607. 108. jegyz.

³⁴ CD IV/2. 218.

³⁵ Ioannis Dlugossi *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae I–XII. Varsaviae 1964–2005*. IV. 108.

³⁶ Egy hamis királyi oklevél (RA II/2. 843. sz.) miatt a bulgáriai történelmi irodalomban Petár Nikov óta él az a téves nézet, amely szerint IV. Béla már ekkor, 1246-ban felvette a *rex Bulgariae* címet, következképp ettől a dátumtól számítják a magyar–bolgár fegyveres konfliktusokat. *Nikov, P.*: *Balgároungarszki otnoszenija* i. m. 15., 57. Vö. *Senga T.*: IV. Béla külpolitikája i. m. 606–607. 104. jegyz.

³⁷ *George Akropolites*: *The History*. Ed., transl. Ruth Macrides. Oxford 2007. 303–304. (cap. 62.)

megkötötték volna a Regina (Ergene) folyó partján. A császár hajlott a háborúskodás mielőbbi lezárására,³⁸ azt azonban még IV. Béla veje sem tudta megakadályozni, hogy az egykor II. (Aszen) Iván országához tartozó, majd 1254 végén ismét bolgár kézre került Tzepaina és Sztenimakhosz nikaiai fennhatóság alá kerüljenek vissza, s a két ország közti határ ismét a Marica folyónál húzódjon.³⁹ Lehetséges, hogy területi kérdésekben Rosztiszláv nem is igen akarta latba vetni befolyását: Georgiosz Akropolitész szerint ajándékok sokaságával, így lovakkal és textíliákkal megrakodva tért haza a tárgyalásokról, ami felveti a lehetőséget, hogy a császár lefizette az ellenségből lett békeközvetítőt.⁴⁰

Rosztiszláv hamarosan ismét kénytelen volt beavatkozni Bulgária belügyeibe, ezúttal kifejezetten leánya, a cárné érdekében.⁴¹ Miután vejét, II. (Aszen) Mihály cárt – mint látni fogjuk: 1257–1258 folyamán – megölték, a gyilkossággal vádolt unokatestvér, II. Kálmán erőszakkal elragadta az özvegyet is.⁴² Mindez jó ürügyet szolgáltatott arra, hogy a Magyar Királyság közvetlenül érvényesítse érdekeit Bulgáriában: Geörgiosz Akropolitész arról tudósít, hogy Rosztiszláv egészen a bolgár fővárosig, Tirnovóig vonult, hogy leányát kiszabadítsa. Időközben Kálmán is gyilkosság áldozata lett, és az Aszen-dinasztia férfiága kihalt;⁴³ Rosztiszláv így

³⁸ Zlatarszki, V.: *Isztorija na balgarszkata darzsava* i. m. III. 459–460.

³⁹ George Akropolites: *The History* i. m. 231. (cap. 44.), 281. (cap. 54.), 286. (cap. 57.); Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII. Ed. Nicola Festa. Firenze 1898. 280–282.

⁴⁰ Zlatarszki, V.: *Isztorija na balgarszkata darzsava* i. m. III. 462–463. II. Theodórosz császár levele az ellene fellépő koalíciót a három legvérszomjasabb fenevad, a kutya, az oroslán és a medve szövetségéért írja le. A kutyát, amely vélhetően a kunokkal azonosítható, lefejezték, az oroslán – II. Mihály bolgár cár – elmenekült, a medve pedig, amely bizonyosan Rosztiszlávval azonos, a császár legnagyobb meglepetésére közvetítőként lépett fel: a császári pálya erejével arra kényszerítette a másik két fenevadat, hogy az elnyelt zsákmányt visszaöklendezzék. Theodori Ducae Lascaris Epistulae i. m. 282., idézi Zlatarszki, V.: *Isztorija na balgarszkata darzsava* i. m. III. 462–463. Akropolitészhez hasonlóan II. Theodórosz sem mondja ki nyíltan, hogy Rosztiszláv elárulta volna a bolgárokat, ám a levél megfogalmazása alapján jó okkal gondolhatjuk, hogy valóban ez történt.

⁴¹ A középkori magyar–bolgár kapcsolatoknak monográfiát szentelő Hriszto Dimitrov a Magyar Királyság balkáni politikájának fő célkitűzését a Latin Császárság megvédésében, illetve helyreállításában véli felfedezni, így Rosztiszláv herceg bulgáriai beavatkozását is e keretek között interpretálja. Így áll elő az a finoman szólva is kétséges következtetése, hogy a magyar király képében fellépő Rosztiszláv valójában nem veje, az Aszen-dinasztia bizánci orientációjú ágából származó II. (Aszen) Mihály erőszakos halálát akarta megbosszulni, hanem a gyilkossággal vádolt unokatestvért, a latin irányultságú II. (Aszen) Kálmánt kívánta támogatni. Dimitrov, H.: *Balgaro-ungarszki otnosenija* i. m. 159.

⁴² A közelmúltban Gojko Subotić próbálta megfejteni Rosztiszláv szóban forgó leányának személyazonosságát. A görögországi Kasztoria Szent Mihály templomának 13. századi freskói közt az Aszenida-dinasztia egy Mihály nevű tagja látható feleségével, Annával. Subotić II. (Aszen) Mihály círral azonosította a férfiképmást, akinek Anna nevű neje nem lenne tehát más, mint Rosztiszláv eddig ismeretlen nevű leánya. *Gojko Subotić: Portret nepoznate bugarske carice. Zograf* 27. (1998–1999) 93–102. Subotić elgondolása ellen azonban ikonográfiai érveken alapuló cáfolat született Ian Mljadov tollából, aki szerint a freskók valójában III. (Aszen) Iván cár fiát, Mihályt és Anna nevű nejét ábrázolják. *Ian S. R. Mljadov: The Children of Ivan Asen II and Eirene Komnene: Contribution to the Prosopography of Medieval Bulgaria. Bulgaria Mediaevalis* 3. (2012) 490–500.

⁴³ *George Akropolites: The History* i. m. 334. (cap. 73.)

minden bizonnyal valamikor ekkoriban vette fel az *imperator Bulgarorum* címet, amelyről egyetlen fennmaradt – sajnos datálatlan – oklevele *intitulatio*ja tanúskodik.⁴⁴ A bolgár uralkodócsalád megszakadása után Tirnovóban rövid ideig egy Mützész (vagy Mico) nevű bolgár főember – II. (Aszen) Iván veje – ragadta magához a hatalmat,⁴⁵ majd egy félig szerb – talán a Nemanja-házzal rokonságban álló – bojár, Konstantin Tihet választottak cárrá. Az új cár trónigénye jogosságát hangsúlyozandó és a Nikaiai Császársággal ápolt békés viszony fenntartása érdekében feleségül vette II. (Laszkarisz) Theodórosz Eiréné nevű leányát – a nagy bolgár uralkodó, II. (Aszen) Iván unokáját –, és maga is felvette az Aszen nevet.⁴⁶

Vajon melyik évben zajlottak le a fenti események? Mivel Geórgiosz Akropolitész Mihály cár erőszakos halálát és a bolgár polgárháborút 1257-re és 1258-ra datálható történések között tárgyalja, Rosztiszláv mindkét említett évben Bulgáriába látogathatott.⁴⁷ Aszen Konstantin 1258. május 28-án már bizonyosan Bulgária cárja volt, így Rosztiszláv beavatkozását bizonyosan e dátum elé kell helyeznünk.⁴⁸ A trónharcok kimenetele a Magyar Királyság bulgáriai befolyásának végével

⁴⁴ A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idős ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Iván et al. Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 5–6. Pauler 1258 és 1260 közé tette a dokumentum keltét, azon az alapon, hogy Rosztiszláv *rex primogenitus*nak címzi benne István herceget. *Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II.* 2. kiadás. Bp. 1899. II. 528. Csakhogy IV. Béla legidősebb fia – erdélyi hercegsége mellett – már 1257-ben is így nevezi meg magát (ÁÜO XI. 440.) és az említett címzés egészen 1262-ig szerepel *intitulatio*jában. – Rosztiszláv bulgáriai jogigényéről a *Prágai Évkönyv* 13. századi folytatása is tud, amely *dux Bulgarorum*ként nevezi meg a herceget. MGH SS IX. 178.

⁴⁵ Erről csak Geórgiosz Pakhümerész történeti műve tudósít, amelyről alább még lesz szó. *Georges Pachymérés: Relations historiques I–V.* Édition, introduction et notes par Albert Failler, traduction française par Vitalien Laurent. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Parisiensis XXIV.) Paris 1984–2000. (a továbbiakban: Pakhümerész) II. 448–451. (lib. V. cap. 5.)

⁴⁶ *George Akropolites: The History* i. m. 334. (cap. 73.) Akropolitész és Pakhümerész beszámolója a Konstantin Tih hatalomra jutása előtti bolgár trónviszályról alig hordoznak közös elemeket, lásd *Kiril G. Goszpodinov: Izvesztijata na Akropolit i Pakhimer za Balgarszkata isztorija ot 1256–1257 g.* Analiz i szaposztabka. In: Tangra. Szbornik v cseszt na 70-godisninata na akad. Vaszil Gjuzelev Szofija e 2006. Szofija 2006. 105–124.

⁴⁷ *George Akropolites: The History* i. m. 334. (cap. 73.) Mivel Zlatarszki – és nyomában a bolgár történetírás – II. Mihály cár meggyilkolásának és a bolgár polgárháború kitörésének fő kiváltó okát az általa – nem teljesen alaptalanul – árulással vádolt Rosztiszláv elleni elégedetlenségben látja, ezért a belviszály kezdetét a nikaiai-bolgár békekötés utáni hónapokra, 1256 őszére helyezi. *Zlatarszki, V.: Isztorija na balgarszkata darzava* i. m. III. 465–466.; *Goszpodinov, K. G.: Izvesztijata* i. m. 111–112. Vaszil Gjuzelevnél 1256 decemberéről olvashatunk: *Vasil Gjuzelev: Bulgarien und das Kaiserreich von Nikiaia* (1204–1261). Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 26. (1977) 153. – Az okokat illetően Zlatarszkinak igaza lehet, ám az elégedetlenség gyújtóanyaga nem szükségszerűen robbant be azonnal; nincs komoly okunk tehát, hogy Akropolitész kronológiáját elvessük.

⁴⁸ A cárválasztás felső időhatárának ismeretét egy tirnovói örmény papnak köszönhetjük, aki egy kódex margóján felszentelése dátuma mellett a közelmúlt dinasztikus leszámolásairól is hírt adott, hozzátéve, hogy az avatás idején már Konstantin Aszen uralkodott. *Ara Margos: Deux sources arméniennes du XIIIe siècle concernant certains évènements historiques du Second Empire Bulgare.* Études balkaniques 2–3. (1965) 295.

fenyegetett, amelyet IV. Béla nem nézhetett tétlenül. Rosztiszláv tirnovói látogatása következképp nem maradt folytatás nélkül; hamarosan megindult IV. Béla és fia, István herceg hadjáratainak sorozata, amely a következő évtized során biztosította a délkeleti szomszéd részleges függését az Árpád-házi uralkodóktól.

Zalai vitézek Bulgáriában: az első bulgáriai hadjárat (1258/1259 késő nyara)

Amint fentebb már utaltunk rá, a bulgáriai hadjáratok legfőbb forrásai a magyarországi oklevelek, amelyeket sajnos csak akkor tudunk elbeszélő források tanúságával is kiegészíteni, amikor a magyar–bolgár viszonyban valamiképpen a Bizánci Császárság is érintetté vált. A Rosztiszláv tirnovói útját követő első magyar hadjárat esetében nem ez a helyzet, az eseményről ugyanis mindössze két hazai diploma ad hírt. Az első 1260-ban kelt, s azt olvassuk benne, hogy egy Győr fia Torda nevű zalai vitéz István herceg parancsára részt vett egy Bulgária elleni hadjáratban, mégpedig Hahót nembéli Csák csapatában, aki az oklevél kiadásának idején – és talán a hadjárat idején is – Zala megye ispánja volt.⁴⁹ A másik oklevél sajnos nem tartalmazza a kiállítás évét, amely egyértelművé tenné a vállalkozás datálását; az archontológiai ismérvek szerint 1254 és 1260 között keletkezett iratból csak annyit tudunk meg, hogy az említett Csák azért nem rendezte egy bizonyos tartozását, mert a fizetésére kijelölt napon, augusztus 27-én a király szolgálatában Bulgáriában tartózkodott.⁵⁰ A dokumentumokból adódó kronológiai tanulságokat összefoglalva tehát a szóban forgó nyárvégi hadjárat akkor történt, amikor a trónörökös már felcserélte erdélyi hercegségét Stájerországgal és a hozzá kapcsolt Zala megyével.

Pauler Gyula, aki a kérdéses bolgár hadjáratot 1259 nyarára keltezte, egy további datálást segítő érveléssel előállt.⁵¹ Pauler először István stájer hercegségének három évét (1258–1260) fogta gyanúba, amelyek közül az elsőben a herceg erőit a stájer lázadás kötötte le, míg az utolsó esztendő egy újabb stájer felkelés és a II. Ottokár elleni háború határozta meg. Mindebből Pauler arra következtetett, hogy a zalai haderőt csakis 1259-ben nélkülözhetette István herceg.

A fenti érv értékét az teszi kérdésessé, hogy az 1259. év szintén nem telt el hadi vállalkozás nélkül, így – amennyiben ezt döntő körülménynek tekintenénk – István nemcsak 1258-ban és 1260-ban, hanem 1259-ben sem nélkülözhetette volna zalai hívei katonai támogatását. A trónörökös 1259-ben a karintiai herceg ellen indított hadjáratot,⁵² vélhetően közvetlenül azután, hogy május 26.

⁴⁹ HO VI. 106.; *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp. 2011. 231.

⁵⁰ (1258/1259): ÁÚO VII. 542–543.

⁵¹ *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 168.

⁵² *Monumenta Germaniae Historica*. (a továbbiakban: MGH) *Scriptores*. (a továbbiakban: SS) IX. 644.

körül – első és minden bizonnyal utolsó alkalommal – Grazban törvénynapot tartott stájer alattvalói számára.⁵³ Sőt, a zalaiak szolgálataira éppenséggel sokkal égetőbb szüksége volt ekkor, mint az előző esztendőben: bár 1258 nyarán apja oldalán kétségtelenül részt vett Pettau ostromában,⁵⁴ az 1259. évi karintiai hadjárat már a trónörökös önálló akciója volt.

Pauler Gyula érve tehát nem állja meg a helyét, de talán nincs is rá szükség, mivel egy másik körülmény az 1259. augusztusi keltezés helyessége mellett szólhat. István csak 1259-től jelenik meg forrásainkban Stájerország közvetlen irányítójaként,⁵⁵ ami kétségtelenül felveti azt a lehetőséget, hogy valóban csak ettől kezdve kormányozta a nyugati melléktartományt és a hozzá kapcsolt Zala megyét; következésképpen a zalai hadakozókat is csak 1259-től lehetett módja Bulgária ellen küldeni. Mindazonáltal nem zárhatjuk ki az 1258. év augusztusát sem, hiszen az utolsó diploma, amelyben IV. Béla legidősebb fia Erdély hercegeként nevezi meg magát, 1258. február 24-én kelt,⁵⁶ miközben stájer hercegi titulusa csak 1259-ben, valamikor május 17. előtt tűnik fel;⁵⁷ István tehát e két időpont között lett Stájerország hercegévé és Zala megye urává.

Sajnos az 1258 vagy 1259 késő nyarán lezajlott bulgáriai háborúról jóformán semmi sem tudható. Csak annyit gyaníthatunk, hogy e harcokat is a bolgár trónigénye érvényesítésére törekvő Rosztiszláv vezette, míg a IV. Béla és István herceg által küldött segédcsoportok élén Csák zalai ispán állt. A hadjárat eredményei nem ismertek; ha a vállalkozás célja az volt, hogy Aszen Konstantint megfosszák trónjától, akkor a résztvevők nem sok sikert könyvelhettek el. Nem tudni, hogy Hahót nembéli Csák fegyvereseinek sikerült-e területi engedményeket kicsikarni a bolgár félből. Az azonban feltehető, hogy az 1250-es évek végén lezajlott két Bulgária elleni hadjárat eredményeként területgyarapodás történt; emellett szól a Rosztiszláv által viselt cári (*imperator*) cím, valamint az is, hogy egy-két évvel később, a morvamezei ütközetben immár bolgárok is harcoltak IV. Béla seregében.⁵⁸

⁵³ Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I–IV. Hrsg. Joseph von Zahn – Gerhard Pferschy. Graz 1875–1975. III. 356–358., 358–359.

⁵⁴ Ottokars Österreichische Reimchronik. MGH Deutsche Chroniken V/1–2. Hrsg. Joseph Seemüller. Hannover 1890–1893. V/1. 74–78.

⁵⁵ HO II. 5.

⁵⁶ HO VIII. 73.

⁵⁷ HO II. 5. Keltéhez RA II/1. 1754. sz.

⁵⁸ MGH SS IX. 185.

A király és fia Bulgáriában: a második bulgáriai hadjárat (1261/1262)

1260 nyarán – kihasználva a magyar uralkodó és a cseh II. Ottokár Stájerországért folytatott párharcát – Aszen Konstantin betört a Szörényi Bánságba. Kemény fia Lőrinc bán azonban sikeresen megvédte a rábízott határvidéket, miként IV. Béla 1264-ben kelt oklevele megemlékezik róla, s elrettentésül számos bolgár foglyot akasztatott fel a dunai határ mellett.⁵⁹ A sikeres szörénységi védekezés nem változtatott azonban azon a tényen, hogy az Árpádok bulgáriai befolyása megrendült, s ez éppen azokban az években történt, amikor a mongol fenyegetés egyre súlyosabban nehezedett IV. Béla vállára. Nem késlekedhetett tehát sokáig, hogy helyreállítsa tekintélyét a Duna alsó szakaszán: rövidesen hadjáratot vezetett Bulgária földjére.

IV. Béla személyes jelenlétét egy 1262 utolsó hónapjaiban kelt oklevél bizonyítja, amely szerint az öreg király bulgáriai csatájában Benedek fia Merse, a Szinyei Mersék őse is kitüntette magát.⁶⁰ Mivel az egyetlen IV. Béla király részvételével lezajlott bulgáriai vállalkozásnak a Szörénység 1260. évi megvédése után és Merse oklevelének kiadása előtt kellett történnie, a hadjáratra valamikor 1260 és 1262 között kerülhetett sor. Pauler Gyula a szóban forgó hadjáratot 1261-re datálta.⁶¹ Az 1262. évet azért zárta ki, mivel ennek az esztendőnek a végén már IV. Béla és az ifjabb királyi címet felvevő trónörökös, István herceg szembenállásáról hallunk, márpedig a bolgár hadjáratra talán még a dinasztian belüli kenyértörés előtt került sor; igen valószínű ugyanis, hogy IV. Béla társaságában maga István is jelen volt Bulgáriában.

Ennek bizonyítására Pauler két oklevél tanúságát hozta fel. Elsőként rendelkezésünkre áll az ifjabb király egy 1263-ban kelt kiadványa, amely szerint az adománynyerő István jelenlétében, a bulgáriai Vidin városa körüli küzdelmekben szerzett érdemeket.⁶² Mivel 1263 felettébb közel esik a hagyományosan 1261-re keltezett hadjárat időpontjához, ezért valóban megengedhető a feltételezés, hogy az utóbbiban apa és fia egyaránt részt vettek. A közös részvételt azonban Pauler egy másik diploma szövegére alapozta. Egy 1286-ból származó oklevél szerint István herceg Iszker folyó mellett lezajlott csatája után IV. Béla küldötte, Hilarius fia Marcell a trónörökös környezetében tartózkodott. Visszatérése után közölte az öreg királlyal, hogy a herceg épségben van.⁶³ E sorok

⁵⁹ CD IV/3. 196.

⁶⁰ Uo. 61.

⁶¹ Pauler Gy.: V. István bolgár hadjáratai i. m. 170.

⁶² ÁÚO VIII. 66–67. – Az oklevél a rá függesztett pecsét korszerűtlensége miatt vélhetően hamisítvány, azonban egy hiteles előkép nyomán íródhatott. *Bácsatyai Dániel*: Az uralkodói nagy- és kettős-pecsétek kronológiája a 13. században. Megjelenés előtt.

⁶³ ÁÚO IV. 282.

alapján Pauler azt feltételezte, hogy „valami nagy távolságból, Magyarországból küldött követségre, oda vitt válaszra nem gondolhatunk”, így az ütközet idején IV. Bélának a közelben kellett tartózkodnia.⁶⁴ Bár az utóbbi következtetés korántsem szükségszerű, az említett 1262. és 1263. évi oklevelek elbeszélései mégis kétségtelenné teszik, hogy a Pauler által 1261-re keltezett bulgáriai hadjáratot IV. Béla király vezette, és egyúttal megengedik, hogy azon vállalkozások egyikéről van szó, amelyekben a trónörökös személyesen is részt vett.

Annyi bizonyos, hogy az 1260 és 1263 közötti években IV. Béla és István herceg is haddal vonult Bulgária földjére, s nagyon valószínű, hogy apa és fia valójában egy és ugyanazon hadjáratban vettek részt. Ami a vállalkozás időpontját illeti, kétségtelenül kézenfekvő az 1261. évi keltezés, ám nem ítélnéjük perdöntőnek Pauler fenntartásait az 1262. évvel szemben sem. Nem tudjuk, hogy mennyi ideig tartott az a fegyveres szembenállás, amely a király és a herceg között létrejött 1262. őszi békét megelőzte; a szóban forgó ellentét lehetett hónapokig elhúzódó konfliktus éppúgy, mint gyorsan lezáruló belvillongás. Indokoltnak tűnik tehát, ha a IV. Béla által személyesen vezetett bulgáriai hadjárat idejének meghatározásakor 1261 mellett 1262 első felét is számításba vesszük.⁶⁵ Ebben az esetben a vállalkozás alsó időhatára az év áprilisa, mivel e hónap elején IV. Bélát még Szlavóniában találjuk.⁶⁶

De vajon miért vállalkozott arra az idősödő, katonai talentumokat fájdalmasan nélkülöző uralkodó, hogy személyesen vezessen sereget Bulgáriába? Könnyen lehet, hogy Szűcs Jenőnek van igaza, aki IV. Béla rugalmatlan és hiú természetét teszi felelőssé azért, hogy a király általában nem engedte ki a kezéből a hadvezéri pálcát.⁶⁷ Érdemes azonban egy másik lehetőséget is megfontolni. IV. Béla döntéséhez az is hozzájárulhatott, hogy a bolgár cári címet viselő Rosztiszláv, a király balkáni politikájának letéteményese, már nem élt. Macsó ura 1257-ben tűnik el a forrásokból, utoljára Tirnovónál, lánya kiszabadításakor találkozunk vele. 1264 nyarán már bizonyosan nem volt életben, mivel IV. Orbán pápa július 15-én már özvegynek címzi feleségét, Anna macsói hercegnőt.⁶⁸ Jogosan merült fel, hogy Rosztiszláv már a IV. Béla és István ifjabb király által 1262 őszen kötött pozsonyi béke kiegészítésekor, december 5-én sem volt az élők között, mivel korábban az

⁶⁴ Pauler Gy.: V. István bolgár hadjáratai i. m. 170. 2. jegyz.

⁶⁵ Ha a hadjárat 1261-ben történt, április 24-e után vehette kezdetét. *Zsoldos Attila*: Családi ügy i. m. 17–18. 50. jegyz. Ebben az esetben viszont a bulgáriai vállalkozás – ha valóban közös volt – hamar véget érhetett, mivel István herceg 1261. július 4-én már Szalacson tartózkodott. Lásd Zichy I. 11.

⁶⁶ 1262. ápr. 9.: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae* I–III. Ed. Gombos F. Albin. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: CFH) III. 2253. István herceg április elején még pataki rezidenciáján tartózkodott (1262. ápr. 4.: DF 265526.), a hónap végén pedig egy bizonyos Ruchard hídjánál adott ki oklevelet (1262. ápr. 28.: ÁÜO III. 24.).

⁶⁷ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 128.

⁶⁸ 1264. júl. 15.: VMHH I. 273.

általá kormányzott valamelyik tartomány – minden bizonnyal Bosznia – élén imár nem ő, hanem egyik fia, Mihály állt.⁶⁹ Feltételezhetjük tehát: IV. Béla ezúttal azért nem Rosztiszlávra, uralma korábbi támaszára bízta a Magyar Királyság érdekeinek balkáni érvényesítését, mivel orosz veje már nem élt.⁷⁰

Minden okunk megvan arra, hogy azt gondoljuk: IV. Béla és István herceg közös hadjárata sikeresen zárult. Az 1263. évi oklevélből tudjuk, hogy a trónörökös Vidin alatt harcolt,⁷¹ míg a 14. századi krónikaszerkesztés megemlékezik arról is, hogy István be is vette az északnyugat-bulgáriai várost.⁷² A krónika híradásához azonban sajnos nem társul dátum, így Vidin elfoglalását csak némi fenntartással tudjuk az 1261-ben vagy 1262-ben lezajlott bulgáriai hadjáratához kapcsolni.⁷³ A bulgáriai hídfőállás elfoglalása mindenestre érthetővé tenné, hogy István herceg és serege hogyan hatolhatott be a Duna mentén a cárság belső területeire, hogy aztán az Iszker folyónál – ismeretlen kimenetelű – csatába bocsátkozzon az ellenséggel. Aszen Konstantint bizonyosan nem sikerült térdre kényszeríteni, az azonban lehetséges, hogy Bulgária északnyugati része a hadjárat eredményeként valóban magyar fennhatóság alá került. IV. Béla és István herceg azonban nem maradhatott soká a déli határon, miközben természetesen friss szerzeményüket

⁶⁹ Pauler Gyula úgy vélte, hogy apja halála után Mihály herceg Boszniát örökölte. Ezt arra alapozta, hogy a pozsonyi béke 1262. december 5-ei poroszlói megerősítésében István ifjabb király ígéretet tett arra, hogy ha sereget akarna küldeni Mihály segítségére, hadai nem vonulhatnak át IV. Béla országrészén. 1262. dec. 5.: MES I. 480. Joggal feltételezhető tehát, hogy a Mihály tartományába vezető legrövidebb út egy IV. Béla által uralt területen haladt át; a szöveg értelméből azonban az is következik, hogy István más úton is eljuthatott volna unokaöccse territóriumába. Rosztiszláv örökségét két hercegség, Bosznia és Macsó, és – bár erre semmi bizonyíték – talán némi Bulgáriától elhódított terület alkotta. Mivel Macsó és Bulgária megközelítéséhez Istvánnak nem kellett apja országrészét kereszteznie, Mihály csak Boszniát uralhatta: Bosznia megközelítéséhez ugyanis István seregének át kellett volna vágnia Valkó megyén. *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 171. 1. jegyz. A kérdést bonyolítja, hogy az ifjabb király a jelek szerint Valkót is birtokba vette, hiszen egyes 1263-ban és 1264-ben kelt rendelkezései e megyéhez kötődnek. Ha azonban Valkó az öreg király beleegyezésével lett Istváné, akkor megszűnne az a kényszerítő körülmény, amely miatt Bosznia hercegének kellene tekintenünk Mihályt. Helyesen oldotta fel az ellentmondást Pauler Gyula, amikor azt feltételezte, hogy Valkó megye IV. Béla és fia 1262. évi megállapodása szerint az öreg király országrészéhez tartozott, s így István valkói rendelkezései visszaélésnek tekinthetők. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. II. 534. 202. jegyz. Zsoldos Attila ezzel szemben azzal érvelt, hogy a megegyezés értelmében István hadai egyáltalán nem juthattak volna el Boszniába, ha Valkó nem tartozott volna jogszerűen István territóriumához. *Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 28–29. Erre azonban mégiscsak lett volna módja az ifjabb királynak, mégpedig a macsó hercegség területén keresztül, amely nem tartozott közvetlenül IV. Béla irányítása alá.

⁷⁰ Bár gyakran felmerül, hogy a „macsó király” ott volt apósa mellett a II. Ottokárral kötött béke 1261. március/áprilisi aláírásakor, az állítás alapjául szolgáló forrás, a Stájer Rímes Krónika tudósítása az 1261. év feltűnése ellenére sem erre az eseményre, hanem Rosztiszláv fia, Béla herceg 1264. október 5-ei esküvőjére vonatkozik. MGH Deutsche Chroniken V/1. 106.

⁷¹ ÁÚO VIII. 66.

⁷² *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II.* Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. (Reprint kiadás Szovák Kornél és Veszprémy László jegyzeteivel: Bp. 1999) (a továbbiakban: SRH) I. 470–471.

⁷³ Mint látni fogjuk, Vidin bevételét korábban inkább 1266-hoz kapcsolta a kutatók.

sem hagyhatták a sorsára. Ekkor mutatkozott meg igazán fájón Rosztiszláv hiánya. Hamarosan – de talán már ekkoriban is – egy ugyancsak orosz származású bolgár bojár, Szventeszláv Jakab vált a magyar érdekek képviselőjévé; ő azonban csak a következő balkáni magyar hadjárat idején jutott komolyabb szerephez.

Mongol szövetségben Bizánc ellen (1264/1265 tele)

A magyar hadsereg következő balkáni szereplését Pauler Gyula 1263-ra helyezte. A hazai oklevél*narratiók* 1266-tól kezdve ugyanis egy olyan hadjáratról is beszámolnak, amelyet István ifjabb király bárói görög földre vezettek, mégpedig az ifjabb király megbízásából, VIII. (Palaiologosz) Mihály bizánci császár ellen. A szövegekből az is kiderül, hogy az akció célja a bulgáriai tartományúr, Szventeszláv Jakab megsegítése volt, akiről a szakirodalom azt feltételezi, hogy a magyar fegyverek támogatása emelte Aszen Konstantin riválisává. Mivel okleveleink a görögök elleni harcokat minden esetben az isaszegi csata előtt említik,⁷⁴ így Paulernek előbb a belháború kronológiáját kellett tisztáznia. Mint láttuk, ő 1265 márciusára helyezte az isaszegi csata időpontját, s úgy vélte, hogy mivel „1264 elején már a polgárháborúra készültek a felek”, a VIII. Mihály elleni hadjárat „csakis 1263-ban történhetett”.⁷⁵

Pauler ezúttal csak részben hasznosította a korszakra vonatkozó elbeszélő források híradásait, amelyeket azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni az eseménytörténet felvázolása során. Az 1260-as évek balkáni eseményeinek egyik legfőbb forrása Geórgiosz Pakhümerész történeti műve, amely

⁷⁴ 1268: ÁÚO VIII. 196.; 1270: ÁÚO XII. 12.; 1270: HO VI. 166.

⁷⁵ Pauler Gy.: V. István bolgár hadjáratai i. m. 173. Pauler Gyula kronológiáját követte Darkó Jenő is. *Jenő Darkó: Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts.* Weimar 1933. 26–35. A magyar bizantinológus néhány téves érvelésen alapuló korábbi nézetet is felelevenített. Ezek közé tartozott az 1262-ben Bizáncban letelepedő bolgár trónkövetelő, Müztész és Rosztiszláv fia, Mihály boszniai herceg személyének azonosítása is. Ez a később is feltűnő (*Szilágyi László: Rasztiszláv családja Bulgáriában.* Turul 61–64. [1947–1950] 14–15.) hibás kiindulási pont határozza meg a görögországi magyar–bolgár vállalkozás okát firtató kérdésre adott választ is. Darkó szerint tehát István ifjabb király nem unokaöccsét, az állítólagosan IV. Béla táborához húzó Mihály–Müztészt, hanem Szventeszláv Jakabot tette meg bulgáriai érdekei képviselőjének, mire a kismiszett Árpád-házi rokon bizánci segítségért folyamodott, hogy birtokba vehesse apja, Rosztiszláv bulgáriai örökségét. Az elmélet szerint István ifjabb király, Szventeszláv Jakab és Aszen Konstantin cár egy térfelre kerültek, és amikor a Müztész–Mihály érdekében (is) fellépő VIII. Mihály bizánci császár 1262-ben elfoglalta Bulgária déli részét, az ifjabb király magyarjai és bolgár szövetségeseik bosszúhadjáratot indítottak Bizánc ellen. – Müztész és Mihály boszniai herceg azonosítása nem csak azért tarthatatlan, mert Pakhümerész nem hagy kétséget afelől, hogy Müztész bolgár volt. Pakhümerész II. 448–449. (lib. V. cap. 5.). E tény és a kronológiai ellentmondások mellett Darkó Jenő rekonstrukciója azért sem hihető, mivel Mihály 1266-ig a magyar politika részeseként tűnik fel. *Zsoldos A.: Családi ügy* i. m. 122. 85. jegyz. Az a feltételezés, hogy Mihály nem Boszniát, hanem Bulgária Rosztiszláv által állítólagosan meghódított részét örökölte volna, összeegyeztethetetlen a pozsonyi béke 1262. december 5-ei porosz-lói megerősítésének szövegével. MES I. 480. Lásd 69. jegyz.

az első Palaiologosz császárok, VIII. Mihály és II. Andronikosz uralkodását (1260–1308) beszéli el. Az 1242-ben született szerző fiatal emberként költözött Nikaiából Konstantinápolyba, amelyet VIII. Mihály 1261-ben foglalt vissza a latinoktól. Magas hivatalokat viselő egyházi férfiúként különös hangsúlyt fektetett a dogmatikai viták megörökítésére, ám műve a politikatörténet számára is elsőrendű kútforrás, amelyben Pakhümerész a szemtanú hitelességével számol be a feljegyzett eseményekről. A munka használatának azonban van egy nehézsége: mivel évszámok a lehető legritkábban szerepelnek benne, kronológiája sokáig komoly fejfájást okozott a korszak kutatóinak. Ezen a helyzeten változtatott a görög mű modern kiadója, Albert Failler, aki két hosszú tanulmányban módszeresen tisztázta a Pakhümerész története által felvetett időrendi kérdéseket.⁷⁶

A bizánci történetíró csak két olyan bolgár–bizánci konfliktusról számol be, amely az 1260-as években történt, így indokolt a VIII. (Palailogosz) Mihály császár ellen Szventeszláv Jakabnak nyújtott magyar segítséget az említett két alkalom egyikéhez kötni – a kérdés csupán az, hogy melyikhez. Ennek eldöntése érdekében vegyük szemügyre Pakhümerész híradásait.

Pakhümerész első, számunkra érdekes közlése Szventeszláv Jakab házasságára vonatkozik. Amikor VIII. Mihály 1261. július 25-én bevonult Konstantinápolyba, egyik első dolga az volt, hogy elődje, II. (Laszkarisz) Theodórosz még férjezetlen leányait, Eudokiát és Theodórárt távoli nyugati arisztokratákkal házasságra köti. Mihály így akarta elejét venni annak, hogy az általa félreállított régi dinasztia, a Laszkariszok törzséből olyan utód támadjon, aki a Palailogoszok uralmát a jövőben fenyegethetné. Pakhümerész szerint ugyancsak VIII. Mihály volt az, aki Theodórosz császár egy harmadik, ismeretlen nevű leányának jövőjét elrendezte, amikor férjhez adta az orosz származású bolgár nagyúrhoz, a Balkán-hegységben birtokló Szventeszláv Jakabhoz.⁷⁷ A leányok nővére, Eiréné, mint láthattuk, 1257–1258-ban Aszen Konstantin bolgár cár felesége lett, ám e házasság még az apa, II. (Laszkarisz) Theodórosz idején létesült és az ő politikai szándékait tükrözte.

Azt, hogy Szventeszláv görög házassága valóban ekkor és nem később kötött, nem csak az teszi valószínűvé, hogy Pakhümerész egyszerre, Konstantinápoly viszhódításának kontextusában említi a férjezetlen nikaiai hercegnek kiházasítását. A másik körülmény a következő: amikor Szventeszláv 1262 első felében levelet írt Kirill kijevi metropolitának, nemcsak azt árulta el magáról, hogy orosz származású, hanem azt is, hogy Bulgária despotája;⁷⁸ a címet pedig, amely rendszerint a bizánci császári családba beházasodó előkelőket illette meg, nem kaphatta mástól, mint

⁷⁶ *Albert Failler*: Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère I–II. *Revue des études byzantines* 38. (1980) 5–103. és 39. (1981) 145–249.

⁷⁷ Pakhümerész I. 242–243. (lib. III. cap. 6.)

⁷⁸ *Zlatarszki, V.*: *Istoriija na balgarszkata darzava* i. m. III. 501–502.

VIII. Mihálytól.⁷⁹ Szventeszláv Jakab felemelkedésének hátterében így aligha csak a magyarok játszottak szerepet; a jelek szerint Bizánc is megkísérelte, hogy befolyása alá vonja a területiális magánhatalmat kiépítő orosz bojárt.

A Rosztiszláv közreműködésével létrejött 1256. évi szerződés óta békekesség honolt Bulgária és Nikaia között. A béke kötőanyagának, mint láthattuk, Aszen Konstantin és Eiréné Laszkarina házasságát szánták, ám a barátságos viszony nem állt fenn túl sokáig. VIII. Mihály hamarosan olyan lépésre szánta el magát uralma megszilárdítása érdekében, amely lehetetlenné tette a jó viszony fennmaradását. A bitorlóként fellépő Palailogosz Mihály, aki hivatalosan csak társcsászárnak számított a Nikaiában hátrahagyott kiskorú IV. (Laszkarisz) János mellett, 1261 decemberében megvakította és ezzel az uralkodásra alkalmatlanná tette a törvényes császárt. János nővére, Eiréné és férje, Konstantin bolgár cár ettől fogva esküd ellenségként tekintettek VIII. Mihályra.⁸⁰ Az immár egyeduralkodó Mihály császár rövidesen hadjáratot indított Bulgária ellen, amelyet Pakhümerész a bolgár uralkodópár ellenséges magatartására adott feleletként értékel, arra azonban nem veszteget szót, hogy olvasóit beavassa a bolgár provokáció részleteibe – már ha valóban történt ilyesmi. Ami a görög–bolgár háború kronológiáját illeti, Pakhümerész – Albert Failler megállapítása szerint – az 1262. év eseményeinek összefüggésében tárgyalja a bizánci akciót,⁸¹ és minthogy a IV. Béla által vezetett büntetőhadjárat nemcsak 1261-ben, hanem 1262 nyarán is történhetett, indokoltan számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy valójában a Bulgáriát érő magyar támadás volt az a körülmény, amely felbátorította a Bizánci Birodalom területi integritásának helyreállításán fáradozó VIII. Mihályt az északi vállalkozásra. A hadjárat elsöprő bizánci sikerrel zárult: Mihály császár elfoglalta a cár országának déli határvidékén fekvő Philippopoliszt (Plovdiv) és Sztenimakhoszt (Aszenovgrad), valamint kiterjesztette uralmát a Fekete-tengeri Ankhialoszra és Meszembriára is.

Sztenimakhosz említése mellett nem mehetünk el szó nélkül. Mivel a város fél évtizeddel korábban, a Rosztiszláv herceg által közvetített 1256. évi bolgár–nikaiai béke értelmében görög kézre került, így felvetődik a kérdés, hogy VIII. (Palailogosz) Mihály most miért kényszerült mégis arra, hogy újra elfoglalja. Forrásaink, a görög–bolgár viszonyról részletesen beszámoló Akropolitész és Pakhümerész hallgatnak arról, hogy 1256 és VIII. Mihály 1262. évi támadása között háborúság tört volna ki a két ország között, amely alkalmat adhatott volna arra, hogy a vár gazdát cseréljen. John V. A. Fine a rejtély megoldását abban a felvetésben látta, amely szerint Sztenimakhosz a kiskorú IV. János császár

⁷⁹ *Ivan Biliarsky: Word and Power in Medieval Bulgaria.* Leiden–Boston 2011. 282.

⁸⁰ Pakhümerész I. 278–279. (lib. III. cap. 18.)

⁸¹ *Failler, A.: Chronologie i. m. I. 103.*

1261. év végi megvakítása után, egy bolgár offenzíva nyomán kerülhetett Aszen Konstantin kezére, s ez szolgáltatott ürügyet a bizánci ellencsapásra.⁸² Ez valóban lehetséges, ám mégis furcsa, hogy VIII. Mihály hadjáratának leírásakor Pakhümerész nem említi ezeket az előzményeket, noha nyilván nem mulasztotta volna el, ha a háború kirobbantásával a bolgár felet vádolja meg. Sőt, egyenesen arról tudósít, hogy a bizánciak korábban alig merészkedtek Hadrianopolisztól (Orestiada) északra, mert ami azon túl van, mint írja, az a bolgároké.⁸³

Arra nézve, hogy Sztenimakhosz hogyan került bolgár fennhatóság alá 1256 és 1262 között, egy számunkra valószínűbbnek tűnő hipotézis is megfogalmazható. A katonai és diplomáciai feladatokkal is megbízott történétíró, Geórgiosz Akropolitész 1260–1261 telén személyesen látogatott el Tirnovóba. Akropolitész elárulja, hogy Aszen Konstantin vendégeként fényes ünnepek tanúja volt, azt azonban nem, hogy miféle megbízás kedvéért vállalkozott a bulgáriai utazásra.⁸⁴ Diszkréciójára az a feltevés szolgálthat magyarázatot, hogy VIII. Mihály titokban területi engedményeket tett a bolgár cárnak, amelynek tárgya a Marica folyó és a Rodope-hegység közti bolgár lakosságú,⁸⁵ ám görög fennhatóság alatt álló – Sztenimakhoszt is magában foglaló – határvidék lehetett. A lépés kétségtelenül alkalmas lett volna arra, hogy szavatolja a bolgárok semlegességét a császár latinok ellen folytatott háborúja során. Hangsúlyozom, hogy hipotézisről van szó, de felvetésem előnye a Fine által megfogalmazott lehetőséggel szemben az, hogy arra is magyarázatot kínál, miért hallgatták el a görög történétírók Sztenimakhosz bolgár kézre kerülését.

Akárhogy történt is, VIII. Mihály 1262. évi hadjárata – és a talán azonos időben indított magyar hadjárat – sarokba szorította Aszen Konstantin Bulgáriáját: míg azonban IV. Béla és István herceg talán megelégedtek Vidin elfoglalásával – és esetleg a bizánci császárral is szoros kapcsolatot ápoló Szventeszláv Jakab pozíciójának megerősítésével –, addig a cárnak VIII. Mihálytól érzékeny területi veszteségeket

⁸² *Fine, J. V. A.: The Late Medieval Balkans* i. m. 175. Korábban Vaszil Zlatarszki fogalmazott meg érveket arra nézve, hogy VIII. Mihály támadását egy Bizánc elleni bolgár offenzíva előzhette meg, valamikor 1261 és 1262 fordulóján. Zlatarszki egy datálatlan oklevélből indult ki, amelyben Aszen Konstantin bolgár cár egy Szkopje közelében fekvő monostort adományozott meg. A bolgár történész szerint az 1256. évi bolgár–nikaiai békeszerződés értelmében görög kézre került Szkopje csakis röviddel az 1262. évi bolgár–bizánci háború előtt kerülhetett vissza Bulgária fennhatósága alá. *Zlatarszki, V.: Isztorija na balgarszkata darzava* i. m. III. 503. A korai bolgár diplomatikai forrásokot a magyar történétírárs számára közvetítő Wenzel Gusztáv a kérdéses oklevelet magyar fordításban is közölte, lásd *ÁÜO VIII.* 453–463. A keltezetlen oklevélre épülő kétséges kombinációval szemben Ian Mljadov rámutatott, hogy II. (Laszkarisz) Theodórosz nikaiai császár valójában sosem tudta birtokba venni Szkopje környékét, ami egészen 1282-ig folyamatosan bolgár uralom alatt maradt. *Ian S. R. Mljadov: Some Observations on the Upper Vardar and Upper Struma Valleys in the Late Middle Ages. Bulgaria Mediaevalis* 1. (2010) 140–144.

⁸³ Pakhümerész I. 278–279. (lib. III. cap. 18.)

⁸⁴ *George Akropolites: The History* i. m. 369. (cap. 84.)

⁸⁵ Uo. 281. (cap. 54.)

kellett elszenvednie. Hamarosan azonban eljött az idő, hogy a bolgár uralkodó némi elégtételt vegyen a császár okozta sérelemért. A bosszúra az adott lehetőséget, hogy a félelmetes Arany Hordának is elszámolni valója akadt a balkáni erőviszonyokat Konstantinápoly visszahódításával markánsan átrendező VIII. Mihálllyal.

Bár Batu kán Magyarországról elvonuló hadserege 1242-ben a tatárok adófizetőjévé tette Bulgáriát, a Balkán nem különösebben keltette fel a kánok érdeklődését – egészen a Bizánci Császárság helyreállításáig. Bizánc abban a vetélkedésben vált fontos szereplővé, amely az egymástól függetlenedő mongol birodalomrészek fejei, az Iránt elfoglaló Hülegü ilkán és unokatestvére, az Aranyhorda élén álló Berke kán között indult meg az 1250-es évek derekán. A rivalizáló unokatestvérek ellentéte odáig fajult, hogy a muzulmán hitre térő Berke 1262–1263 körül szövetséget kötött Hülegü esküdt ellenségével, Bajbarsz mamluk szultánnal. A Fekete-tenger északi partvidékéről származó egykori rabszolga, a kun Bajbarsz 1260-ban – közvetlenül hatalomra jutása előtt – részt vett az Abbászida Kalifátust megdöntő Hülegü mongoljainak megállításában.⁸⁶ Berke és a mamluk szultán Hülegü elleni szövetségéhez VIII. Mihály is csatlakozott,⁸⁷ amely tengeri utat nyitott a Fekete-tenger északi partvidéke és a mediterránum keleti medencéje közt, megkönnyítve a két régió kereskedelmét, elsősorban a rabszolgák adásvételét.⁸⁸ A bizánci császárnak azonban volt veszténivalója, hiszen keleti szomszédja, a Bizánc határait kétszáz éve fenyegető ikoniumi szeldzsuk szultánság a rettegett Hülegü ilkán ellenőrzése alatt állt. És valóban nem kellett sokáig várni, hogy Mihály súlyos dilemmával kényszerüljön szembenézni.

Pakhümerész mellett más görög és arab források is beszámolnak arról, hogy a Hülegü ellen fellázadt Izz al-Din szeldzsuk szultán Konstantinápolyban keresett menedéket.⁸⁹ Bár a bizánci császár eleinte barátságával tüntette ki vendégét, hamarosan mégis a letartóztatása mellett döntött. A szultán a vádak szerint

⁸⁶ Bajbarsz és Berke kapcsolatfelvételéről lásd *Marius Canard: Un traité entre Byzance et l’Égypte au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les sultans mamluks Baibars et Qalá’un.* In: *Uő: Byzance et les musulmans du Proche Orient.* (Variorum) London 1973. IV. 209–213. (A tanulmány eredeti megjelenése: Cairo 1937. 197–224.); *Reuven Amitai-Preiss: Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War, 1260–1281.* Cambridge 1995. 79–84.

⁸⁷ Amikor Berke követei 1263 májusában Egyiptomba érkeztek, velük tartottak VIII. Mihály és Genova megbízottjai is. Júliusban Bajbarsz küldöttsége Bizáncban járt, ám váratlanul találkoztak Hülegü követével. A császár nem engedte tovább a Berkéhez tartó egyiptomiakat, mivel megjed, hogy az Arany Hordához és a mamlukokhoz való közeledése az ilkán fülébe juthat. *Canard, M.: Un traité entre Byzance et l’Égypte* i. m. 212–213.

⁸⁸ *Virgil Ciociltan: The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries.* Leiden–Boston 2012. 91–93.

⁸⁹ A keleti források tanúsága szerint 1262 nyarán érkezhetett Bizáncba. *Rustam Shukurov: Sultan ‘Izz al-Din Kaykawus II in Byzantium (1262–1264/1265).* In: *Der Doppeladler. Byzanz und die Seldschuken in Anatolien vom späten 11. bis zum 13. Jahrhundert.* Hrsg. Neslihan Asutay-Effenberger – Falco Daim. Mainz 2014. 40–41.

összeesküvést szőtt VIII. Mihály ellen, ám a császárban könnyen ott munkálhatott az ilkán bosszújától való félelem is. Akárhogy is, Pakhümerész Mihály császár Hülegü kegyeit kereső döntésének tulajdonítja, hogy az ilkánnal rivalizáló Aranyhorda és Konstantin bolgár cár serege rövidesen megszállta Trákiát.⁹⁰ Izz al-Din ugyanis értesítette szorult helyzetéről nagyhatalmú mongol nagybátyját – perzsa nyelvű anatóliai szeldzsuk forrás szerint nagynénje Berke kán egyik felesége volt⁹¹ –, aki a mongolok mellett a bolgárokat is támadásra ösztökölte. Aszen Konstantint és a cárnét az elmúlt évek megaláztatásai után akkor sem kellett volna sokáig gyözködni a Bizánc elleni vállalkozásról, ha módjukban állt volna ellenállni az Arany Horda nyomásának. A szeldzsuk szultán kiszabadítását célzó hadjárat mindenestre meglepetésként érte VIII. Mihályt, akinek csak hajszál híján sikerült elmenekülni a szorongatott helyzetből. A tatárok célja megvalósult, hiszen Izz al-Dint kiszabadították, ám arról nincs hír, hogy Aszen Konstantin bármit is visszahódított volna abból, amit 1262-ben elveszített.

Az évtized második bolgár–görög konfliktusa tehát tatár közreműködéssel zajlott le. Az eseményre vonatkozó számos híradás miatt szerencsére lehetséges Trákia feldúlásának datálása. Pakhümerésznél azt olvassuk, hogy a császárra leselkedő veszélyt üstökös jelezte előre, amely tavasztól őszig volt látható a nyugati horizonton.⁹² Mivel számos egykorú forrás ad hírt arról, hogy 1264 nyarán üstökös tűnt fel az égbolton,⁹³ így az Arany Horda és a bolgárok közös vállalkozására valamikor ezután kerülhetett sor. A kortárs szír keresztény történetíró, Abulpharagius a Szeleukida-időszámítás 1576. évére, azaz az 1264. október és 1265. szeptember között eltelet időszakra keltezi Izz al-Din kiszabadítását, amelyre a történet e verziójában maga Berke adott parancsot. Abulpharagius időrendje szerint a bolgár–tatár hadjárat közel esett Hülegü ilkán 1265. februári halálához, míg az egykorú szeldzsuk szerzőnél, a perzsa nyelven alkotó Ibn Bibinél az olvasható, hogy Berke seregének előrejutását a Duna befagyása gyorsította meg. A fenti adatok alapján Albert Failler 1264–1265 telére datálta a bolgár–tatár megtorlóakciót.⁹⁴

A kérdés már csak az, hogy a fent bemutatott két bolgár–görög összecsapás, az 1262. évi és az 1264–1265 téli háborúk közül melyik volt az, amelyben a magyarok részt vehettek a bolgárok oldalán. Nem tartom kétségesnek, hogy a

⁹⁰ Pakhümerész I. 302–303. (lib. III. cap. 25.)

⁹¹ *István Vásáry*: Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge 2005. 74.

⁹² Pakhümerész I. 294–295. (lib. III. cap. 23.)

⁹³ *Failler, A.*: Chronologie i. m. II. 148. 8. jegyz. Az itt idézett keleti és nyugati kútfők mellett a csillagászati jelenségről osztrák évkönyvek is hírt adnak. MGH SS IX. 646., 649.

⁹⁴ *Failler, A.*: Chronologie i. m. II. 151. Más datálással (1263/1264) egyedül Vásáry István monográfiájában találkoztam a modern irodalomban, aki a 15. századi Oguznáme keltezését tekintette irányadónak, ám azt csak a mamluk források adataival szembesítette. *Vásáry, I.*: Cumans and Tatars i. m. 76.

másodikról van szó. A magyar oklevelek egyértelműen nyilatkoznak arról, hogy az ifjabb király által VIII. Mihály császár ellen (*contra Paleologum imperatorem Grecorum*) küldött sereg⁹⁵ megtámadta és pusztította Görögországot (*in ipso insultu seu devastatione regni Grecie*),⁹⁶ és ott Sándor szörényi bán vezetésével az áhított győzelmet is kivívta (*victoriam habuit nobis adoptatam*).⁹⁷ Ilyen siker aligha képzelhető el 1262-ben, amikor a bolgárok hiábavaló védekező háborút vívtak a bizánciak ellen. Elvileg feltételezhetnénk, hogy az utóbbi konfliktust mégiscsak Aszen Konstantin kezdeményezte a bolgár lakosságú Sztenimakhosz megszállásával – bár forrásaink erről hallgatnak –, a hazai oklevelek által említett görögországi helyszín és a vállalkozás sikere kétségtelenné teszi, hogy a magyarországi diplomák *narratiói* nem az 1262. évi bizánci–bolgár háborúra vonatkoznak. A Szventeszláv Jakabnak nyújtott magyar segítség (*auxilium contra Grecos*)⁹⁸ nem a görögök elleni védekezést szolgálta; sokkal inkább gondolhatunk ezért arra a bolgár támadásra, amely 1264–1265 telén érte a Bizánci Császárságot.

A történeti irodalomban ezzel szemben az a nézet terjedt el, hogy Szventeszláv Jakabnak 1263-ban kellett a magyar fegyverekre támaszkodnia, mégpedig azért, mert Konstantin cár és VIII. Mihály császár szövetséget kötöttek ellene.⁹⁹ Ilyen koalíciónak azonban a forrásokban semmi nyoma. A kútfők ehelyett a bizánci császár és a bolgár cár kibékíthetetlen konfliktusát hangsúlyozzák az 1260-as évek első felében, ami nem hangolható össze az Aszen Konstantinnak nyújtott görög segítség hipotézisével. A két bolgár részfejedelemből, Szventeszláv Jakab és Aszen Konstantin együttműködése ezzel szemben távolról sem lehetetlen. Ugyan elenyészően keveset tudunk az orosz származású despota pályafutásáról, vannak azonban jelek, amelyek arra utalnak, hogy a bolgár cárhoz fűződő viszonya nem volt szükségszerűen ellenséges. 1261 őszén Konstantin székhelyén járt és találkozott a tirnovói pátriárkával, akitől egy egyházi törvénygyűjtemény másolatát kérte;¹⁰⁰ az évtized második felében pedig, mint látni fogjuk, a Magyar Királyság ellen fordult, ami aligha lehetett Konstantin cár ellenére. Azt sem szabad elfelejteni, hogy Szventeszláv és Konstantin sógorságban álltak egymással – II. (Laszkarisz) Theodórosz császár leányait vették feleségül –, s bár a despota esküvőjét maga VIII. Mihály hozta tető alá, a közeli rokonság a kettejük között feltételezhető feszültséget is enyhíthette. Arról nem is beszélve, hogy az erőszakkal félreállított

⁹⁵ 1266: HO VI. 142.

⁹⁶ 1270: ÁÚO XII. 12.

⁹⁷ 1268: ÁÚO VIII. 196.

⁹⁸ 1270: HO VI. 166.

⁹⁹ *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 171.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. 253.

¹⁰⁰ *Zlatarszki, V.*: Isztorija na balgarszkata darzsava i. m. III. 501–502.

IV. (Laszkarisz) János Bulgáriában élő leánytestvérei aligha mulasztották el, hogy férjeiket a bitorlónak tekintett VIII. Mihály császár ellen hangolják.

Fentebb láthattuk, hogy a magyarországi oklevelek szerint a Szventeszláv Jakabnak küldött magyar segédcapatok Görögországot pusztítva vívták ki a győzelmet VIII. Mihály császárral szemben. Mivel a bolgárok egyedül 1264–1265 telén értek el katonai sikert bizánci szomszédjaik földjén, az István ifjabb király által megbízott magyarok minden bizonnyal ekkor csatlakoztak a bolgár haderőhöz. Ennek elfogadása esetén két jelentős következtetéssel kell szembenéznünk. Először is meg kell állapítanunk, hogy a magyar segítségnyújtásra a tatárokkal együttműködésben került sor. Első pillantásra meglepőnek tűnhet, hogy az Árpád-házi uralkodók közös vállalkozásban vettek részt azzal az Arany Hordával, amelynek a Magyar Királyságot egy emberöltővel korábban feldúló Batu öccse, Berke állt az élén. A mongolok és a magyarok kényszerű közeledése valójában azonban már korábban megindult, s a folyamat – ismereteink szerint – éppen 1264 körül ért újabb állomáshoz. Berke kán már 1259 októbere előtt, a magyar királlyal rokoni és szövetségi viszonyban álló Dániel halicsi király alávetését és Lengyelország pusztítását¹⁰¹ megelőzően megüzente IV. Bélának: ha elfogadja szövetségi ajánlatát – amelyet természetesen családi kapcsolat létesítése pecsételt volna meg –, a közösen vezetett hadjáratokban szerzett zsákmány ötödrésze őt fogja illetni.¹⁰² Akár IV. Sándor pápa tiltakozására, akár más okok miatt, a kétségtelenül burkolt fenyegetésnek tekinthető ajánlatot IV. Béla végül elutasította. Talán ennek a visszautasításnak tudható be az is, hogy 1260 második felében vagy 1261 legelején István erdélyi herceg arra kényszerült, hogy az általa kormányzott tartomány határait megvédelmezze a mongoloktól.¹⁰³

1263 nyarán a tatár veszély ismét kézzelfoghatóvá vált, portyázóik át-átcsaptak a magyar határvidéken,¹⁰⁴ 1264 januárjától pedig ismét az Arany Horda és a Magyar Királyság között szőtt házassági tervekről hallunk.¹⁰⁵ Talán a mongol fenyegetés lecsendesítésével és a családi kötelekre vonatkozó elképzelésekkel álltak összefüggésben azok a tárgyalások is, amelyeket az ifjabb király megbízásából

¹⁰¹ A tatár betörés szeptember 30. és november 30. között érte Lengyelországot. MGH SS XXIX. 460.

¹⁰² 1259. okt. 14.: VMHH I. 240. – A tatárok várható támadásának híre már 1259 legelején elterjedhetett, mivel a pünkösdszavánappal (jún. 1.) kezdődő valence-i domonkos rendi káptalanon úgy határoztak, hogy a nyugati rendházak fogadják vendégszeretően azokat a magyarországi rendtagokat, akik egy esetleges mongol betörés elől menekülnének: Fratres de Ungaria, si a Tartarsi fugantur, caritative recipiantur ubique. Acta capitulorum generalium Ordinis Praedicatorum I. Ed. Benedictus Maria Reichert. Romae 1898. 101.

¹⁰³ CFH II. 2014. Az angliai klerushoz 1261. május 8. előtt jutott el a győzelem híre a pápai kúriából. Flores Historiarum II. Ed. Henry Richard Luard. London 1890. 465.

¹⁰⁴ 1263. okt. 14.: VMHH I. 250. A tatár betörés időpontjához lásd *Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 36.

¹⁰⁵ 1264: VMHH I. 264–265.

Miskolc nembeli Panyit irányított, s amiért 1263-ban, majd 1265-ben nyert jutalmat Istvántól.¹⁰⁶ Panyit két ízben is járt a tatároknál – először talán éppen 1259–1260 körül –, s a második követségről azt is tudjuk, hogy a diplomáciai megbízást teljesítő báró valamiképpen elérte a már-már Magyarországra törő mongol kánnál, hogy álljon el háborús szándékától (*manus illorum contra nos iam ad arma incitatas fidelitatis sue studio et innate probitatis ingenio compescuit revocando*).¹⁰⁷ Nem lehetetlen, hogy Panyit az ifjabb király képviselőjében katonai segítséget ajánlott Berkének, aki ekkoriban már aligha akart komoly erőfeszítést tenni a nyugati terjeszkedés érdekében. Bár forrásaink meglehetősen szűkszavúak, talán mégis megkockáztathatjuk, hogy a tatár–magyar kapcsolatfelvétel a Bizánc elleni közös katonai fellépés előkészítése volt. A Szventeszláv Jakabbal Trákiába érkező magyar kontingens azonban nem lehetett nagy: mivel Pakhümerész nem tud magyar közreműködésről, az ifjabb király küldte sereg bizonyára észrevétlen maradt a sztyeppe haderőben. Éppen ezért feltételezhetjük azt is, hogy a Szventeszláv Jakabhoz csatlakozó segédcsoport zöme jobbára az István fennhatósága alatt álló magyarországi kunokból állhatott.

A Görögország elleni hadjárat időpontjából adódó másik jelentős következtetés a magyarországi belháború kronológiájára vonatkozik. Láthattuk, hogy az ifjabb király éppen abban az időszakban küldte el báróit Szventeszláv Jakab megsegítésére, amelyet Pauler nyomán hagyományosan a belháború hónapjainak szoktak tekinteni. Feltételezhetnénk, hogy a fia országgrészébe sereget küldő IV. Béla éppen azért választotta 1264–1265 telét, hogy pontot tegyen a családi viszály végére, mivel fia báróinak egy része ekkoriban a Balkán távoli szegletében hadakozott. Ha azonban végigtekintünk a görög akció ismert résztvevőinek névsorán, rögtön el is vethetjük az említett lehetőséget, hiszen mindegyikük részt vett a belháború harcaiban, alkalmasint már a feketehalmi védekezéstől kezdve, így a két hadi eseménysor között aligha lehet időbeli átfedés. A Szventeszláv Jakabhoz küldött seregek egyik vezére az ifjabb király erdélyi vajdája, Kán nembeli László volt,¹⁰⁸ akinek komoly szerep jutott a belháború első szakaszában: az Istvántól IV. Bélához pártoló vajda és Gyula nevű testvére vezette ugyanis az öreg király országgrészéből kiinduló támadások egyikét.¹⁰⁹ A Kán-fivérek vezette hadsereget az ifjabb király hűségén kitartó Sándor szörényi bán verte vissza,¹¹⁰ aki ugyancsak a görög földre küldött bárók egyike volt, hasonlóan az isaszegi

¹⁰⁶ 1263: Györffy György: Adatok a románok 13. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez I–II. Történelmi Szemle 7. (1962) 7., 1265: HO VIII. 99.

¹⁰⁷ 1270: ÁÚO XII. 7.

¹⁰⁸ 1270: HO VI. 166.

¹⁰⁹ 1267: CD IV/3. 407–408.

¹¹⁰ 1268: ÁÚO VIII. 196.

csatában megsérült Rozgonyi Rénoldhoz és Gerendi Sámson ugyanott hősiiesen küzdő fiaihoz.¹¹¹ A fentiek fényében tehát kimondhatjuk, hogy mindaz, amit a VIII. Mihály bizánci császár elleni hadjáratról tudunk, kizárja azt a lehetőséget, hogy az öreg és az ifjabb király beháborúja 1264–1265 telén zajlott volna.

A balkáni befolyás megóvása: a harmadik bulgáriai hadjárat (1269 körül)

Ha a beháborút valóban 1267-re kell tennünk, akkor módosul az évtized utolsó bolgár–magyar háborújának időpontja is. Egy 1270-ben kelt oklevél egy újabb Szventeszláv Jakabbal kapcsolatos hadi eseményről számol be, ám a Magyar Királyság bolgár kliense ezúttal nem szövetségesként, hanem az ifjabb király ellenségeként tűnik fel. A *narratio* szerint Szventeszláv Jakab megtámadta a Szörénységet, mire István maga vezetett büntetősereget Bulgáriába, ahol az adományos, Miskolc nembeli Panyit vezetésével Plevent is sikerült elfoglalnia.¹¹² Mivel V. István adománylevelében a hű báró bulgáriai hőstette a beháború eseményeinek leírását követi, és az ifjabb király egy 1266. június 23-ai dátumot viselő oklevele *iuxta Budinum*, azaz vélhetően a bulgáriai Vidin mellett kelt,¹¹³ ezért Pauler Gyula 1266 nyarára datálta a hadjáratot, amelynek eredményeként Szventeszláv Jakab visszatért az Árpádok hűségére.¹¹⁴

Láthattuk, hogy a konfliktust a Szörénységbe betörő Szventeszláv Jakab provokálta ki, mégpedig – elfogadva azt, hogy a támadásról hírt adó adománylevelében a hőstettek sorrendje a valós kronológiát tükrözi – valamikor a beháború után.¹¹⁵ A pontos időpontot nem árulják el forrásaink, mégis lehetséges a Szventeszláv Jakab által indított támadás és a Bulgária elleni magyar bosszúhadjárat hozzávetőleges datálása. Bizonyos, hogy a hadjárat 1268-ban vagy utána történt; egy Miskolc nembéli Panyit érdemeit részletesen tárgyaló, 1268-ban kelt oklevél ugyanis még nem ejt szót a bulgáriai hadjáratról.¹¹⁶

A második körülmény, amely a datálásban szerepet játszik, az, hogy az 1260-as évek második felében két kliens, a bolgár Szventeszláv Jakab és a szerb I. Uroš István is a Magyar Királyság ellen fordult. Mindez még nem nyújtana kellő alapot, hogy a magyar határvidék elleni összehangolt támadásról beszéljünk; elgondolkodtató azonban az a tény, hogy VIII. Mihály bizánci császár éppen ezekben

¹¹¹ 1270: ÁÚO XII. 12.; 1270: HO VI. 166.

¹¹² 1270. dec. 1.: CDCr V. 568.

¹¹³ MES I. 536.

¹¹⁴ Pauler Gy.: V. István bolgár hadjáratai i. m. 173–174.

¹¹⁵ 1270. dec. 1.: CDCr V. 569–570.

¹¹⁶ 1268: HO VIII. 110.

az években kezdett el azzal kísérletezni, hogy házassági kapcsolatok létesítése révén szorosabbra fűzze a kapcsolatot Aszen Konstantin Bulgáriájával és I. Uroš István Szerbiájával. Mihálynak sietnie kellett, hiszen új riválisa, a latin császárok örökségét birtokba venni készülő nápoly-szicíliai király, I. (Anjou) Károly is azt a tervet dédelgette, hogy Bizánc északi szomszédait magának nyeri meg.¹¹⁷

Pakhümerész beszámolója szerint a bizánci császár úgy döntött, hogy egyik leányát, Annát összeházasítja Uroš István fiával, Milutinnal.¹¹⁸ A tárgyalások jól haladtak, s a császár valamikor 1270 előtt útnak is indította leányát, még hozzá magas rangú követek, köztük József konstantinápolyi pátriárka társaságában, aki 1266. december 28-tól töltötte be hivatalát.¹¹⁹ A követség azonban a szerb határon nem várt ellenállásba ütközött: a szerb király megüzente, hogy előzetes ígéretével szemben mégsem hajlandó a császár jövődöbéli vejére, Milutinra hagyni trónját – így a házassági terv füstbe ment. I. Uroš István döntésének váratlan megmásítását Konstantin Jireček a szerb király kudarcos, 1268. évi – véleményünk szerint 1269-ben történt – magyarországi hadjáratával magyarázta, minden bizonnyal helyesen.¹²⁰ A harcok során maga Uroš István is magyar fogságba esett, miközben arról is értesülünk, hogy a király másik fia, Dragutin István az ifjabb magyar király egyik leányát, Katalint vette feleségül.¹²¹ A szerb trón örökösül Dragutint jelölték ki, aki – feltehetően magyar mintára – az ifjabb királyság intézményét is meghonosította Szerbiában.¹²² Pakhümerésztől azt is tudjuk, hogy a szerb–magyar házasság már létre is jött, amikor a bizánci követség a szerb határra érkezett.¹²³ Kézenfekvő volt Wertner Mór megállapítása, amely szerint a frigyét a magyar fél kényszerítette rá a vereséget szenvedett szerb uralkodóra,¹²⁴ mint ahogy elfogadható Jireček tézise is, amely összefüggést keres a magyaroktól elszenvedett szerb vereség és a bizánci–szerb házassági terv elejtése között. A kérdés csak az, hogy indokolt-e analógiát keresnünk a szerbiai és a bolgár események közt.

Kétségtelenül feljogosít a párhuzam megállapítására az a tény, hogy a bolgár cár, Aszen Konstantin maga is Bizáncból hozott feleséget ezekben az években. VIII. Mihály császár gazdag hozományt, a bolgároktól 1262-ben elfoglalt

¹¹⁷ *Constantin Jireček: Geschichte der Bulgaren.* Prag 1876. 273–274.

¹¹⁸ Pakhümerész II. 452–453. (lib. V. cap. 6.)

¹¹⁹ *Failler, A.: Chronologie i. m. II.* 178.

¹²⁰ *Constantin Jireček: Geschichte von Serben I.* Gotha 1911. 321. A szerb hadjárat időpontjáról *Bácsatyai D.:* IV. Béla és István ifjabb király i. m. 1078–1079. Szűcs Jenő ugyancsak a hadjárat 1269. évi keltezését vallotta. *Szűcs J.:* Az utolsó Árpádok i. m. 194.

¹²¹ *Wertner Mór: Az Árpádok családi története.* Nagybecskerek 1892. 505–508.

¹²² *Gál Judit: IV. Béla és I. Uroš szerb uralkodó kapcsolata.* Századok 147. (2013) 483–485.

¹²³ Pakhümerész II. 452–453. (lib. V. cap. 6.) Jireček nyomán a szerb irodalom Katalin és Dragutin István házasságának időpontját 1261 elé helyezi. *Gál J.:* IV. Béla és I. Uroš i. m. 491.

¹²⁴ *Wertner M.:* Az Árpádok családi története i. m. 506.

Meszembriát és Ankhialoszt ígerte az új feleség, Mária Kantakuzéna mellé.¹²⁵ Pontos évszám itt sem áll rendelkezésünkre, a kronológia megállapítását pedig megnehezíti, hogy híradást fenntartó Pakhümerész a vonatkozó fejezetekben hol tematikusan csoportosítva, hol az időrendnek megfelelően adja elő az eseményeket, a szövegkörnyezet alapján azonban annyi kétségtelen, hogy a bizánci–bolgár kiegyezés közel esett a szerbekkel folytatott bizánci tárgyalásokhoz.¹²⁶ Megengedhető tehát a feltételezés, hogy VIII. Mihály kihasználta a magyar uralkodócsaládon belüli elmérgesedett viszályt, amely a magyar érdekszférába tartozó balkáni államok függésének meglazulását vetítette előre, és a két házassági ajánlat, valamint a bolgároknak nyújtott nagylelkű területi engedmény révén megkísérelte Szerbiát és Bulgáriát a saját szövetségesevé tenni. A korábbi hűbéreseket, Uroš István és Szventeszláv Jakab magyar határvidéket fenyegető hadjáratai előtt minden bizonnyal Magyarország látszólagos meggyengülése és Bizánc balkáni pozícionyerése nyitotta meg az utat, feltehetően – Uroš István akciójának legvalószínűbb datálása szerint – 1269 első hónapjaiban.

VIII. Mihály számításai nem hozták meg a várt eredményt: a szerb uralkodó magyar fogságba esett, az ifjabb király serege pedig Bulgária közepéig hatolt előre. Miskolc nembeli Panyit az ellenséges terület mélyén fekvő Plevent is bevette,¹²⁷ s valószínűleg erre a hadjáratra esett István tárnokmesterének, Egyednek az akciója is, amely során Aszen Konstantin fővárosát, Tirnovót is megközelítette.¹²⁸ A magyar győzelmek után a szerb trónörökös István ifjabb király veje lett, miközben az Árpádok által favorizált bolgár kiskirály, Szventeszláv Jakab is dinasztikus kapcsolatba lépett a magyar uralkodóházzal. V. István 1270-ben *carissimus generének* címezte Szventeszláv Jakabot,¹²⁹ ami jelenthet sógort és vót egyaránt. Pauler Gyula úgy vélte, hogy a *gener* szó arra a távoli rokonságra vonatkozik, amely Szventeszláv Jakab név szerint nem ismert – s ekkorra már alighanem elhunyt – görög felesége, II. (Laszkarisz) Theodórosz leánya révén létesült V. István és a bolgár kliensuralkodó között.¹³⁰ Karácsonyi, aki teljes joggal túl távolinak tartotta a rokonságot, hogy azt a *gener* kifejezéssel körül lehessen írni, nem elégedett meg Pauler magyarázatával s alkalmasabb jelöltet nem találva V. István kun feleségének egy feltételezett leánytestvérét tette meg Szventeszláv Jakab nejeül.¹³¹ Egyedül Wertner Mór gondolta úgy, hogy

¹²⁵ Pakhümerész II. 440–443. (lib. V. cap. 3.)

¹²⁶ *Failler, A.*: Chronologie i. m. II. 207–214.

¹²⁷ 1270. dec. 1.: CDCr V. 568.

¹²⁸ 1269: CD IV/3. 525.

¹²⁹ 1270. dec. 1.: CDCr V. 570.

¹³⁰ Szventeszláv Jakab V. István másodfokú unokahúgának a férje volt. *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 173.

¹³¹ *Karácsonyi János*: Magyar Sibilla. Turul 37. (1922–1923) 11.

a magyar fél által immár bolgár cárnak (*imperator Bulgarorum*) tekintett¹³² orosz bojár valóban V. István egy ismeretlen nevű leányát jegyezte el.¹³³ Az Árpád-kor három nagy kutatója közül Wertner elgondolását lehet egy további adat segítségével továbbfűzni: a közelmúltban vált ugyanis ismertté egy tartalmi átírásban fennmaradt, Erzsébet özvegy királyné által kibocsátott 1278. évi oklevél, amely szót ejt IV. László egyik nővéréről, egy bizonyos Margitról is.¹³⁴ Ha nem elírásról van szó, akkor van lehetőségünk arra, hogy e Margitot tekintsük Szventeszláv Jakab hitvesének.

Forrásainkon végigtekintve még egy szál maradt elvarratlanul. Az évtized bolgár hadjáratainak datálásában régóta szerepet játszó oklevelek között akad még egy, amelyet nem használtunk fel a fenti rekonstrukció során. Az ifjabb király egy átírásban fennmaradt kiadványáról van szó, amelyet egy bizonyos *Budyn* mellett (*iuxta Budynum*) keltezett, a dokumentum szerint 1266. június 23-án.¹³⁵ A települést Pauler Gyula a bolgár Vidinnel azonosította, és arra a következtetésre jutott, hogy István az év nyarán személyesen vezetett hadjáratot a délkeleti szomszéd ellen. Ha valóban a bulgáriai Vidinről van szó, akkor tényleg fennáll annak a lehetősége, hogy az ifjabb király 1266-ban sereggel indult Bulgáriába. Ez azért is elképzelhető, mert egy Bástély nembéli Rénold hőstetteit felsoroló oklevél*narration*nak köszönhetően tudomásunk van arról, hogy a Bizánci Birodalom pusztítását követően (*postmodum*) még legalább két bulgáriai hadjárat indult az évtizedben. Az adományos az ifjabb király seregében, egy másik alkalommal pedig az István által küldött bárók társaságában vett részt bulgáriai vállalkozásokban, amelyek során öt győztes ütközet részese volt.¹³⁶ Sejthető, hogy az 1261–1262. évi és az 1269 körüli hadjáratok között is sor került tehát Bulgária elleni hadműveletekre, az egyikre talán éppen 1266-ban. Vidin elfoglalása¹³⁷ azonban nem ekkor, hanem sokkal inkább az 1261–1262. évi hadjárat idején történhetett; fentebb láthattuk ugyanis, hogy az ifjabb király – egy 1263-ra keltezett diploma tanúsága szerint – vélhetően ekkor vívott csatát a város közelében.¹³⁸ Csak a dunai erődítmény bevétele tehetné lehetővé, hogy az 1261–1262. évi vállalkozás során a magyar sereg István herceg vezetésével egészen az Iszker folyóig leereszkedjen a Duna mentén.¹³⁹

Végezetül utalnunk kell még egy lehetőségre az ifjabb király Vidin mellett keltezett oklevelével kapcsolatban. Az 1273. évi átírásban ránk maradt

¹³² 1270. dec. 1.: CDCr V. 570.

¹³³ Wertner M.: Az Árpádok családi története i. m. 500.

¹³⁴ 1278: Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2008. 114–115. Vö. Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp. 2005. 109.

¹³⁵ MES I. 536.

¹³⁶ 1270: ÁÚO XII. 12–13.

¹³⁷ SRH I. 470–471.

¹³⁸ 1263: ÁÚO VIII. 66.

¹³⁹ 1286: ÁÚO IV. 282.

dokumentumban István *intitulatio*ja nem tartalmazza a kunok ura címet (*dux Cumanorum*), ami az ifjabb királyi oklevelekben csak 1267-ben és 1268 elején fordul elő.¹⁴⁰ A diploma rendelkezésre álló szövege tehát kétségtelenül hibás, lehetséges azonban, hogy az elírást nem az ifjabb király címében, hanem az átírt oklevél dátumában kell keresnünk, azaz a dokumentum valójában nem 1266-ban, hanem 1267. június 23-án keletkezett. Ez a megoldás jól illeszkedne az 1267. évi belháború utójátékának általunk valószínűsített forgatókönyvéhez. 1267. június 3-án vélhetően már megkezdődött az országot elhagyni készülő kunok visszatérítése érdekében indult hadjárat, az ifjabb király ekkor ugyanis a kői monostor mellett keltezte egy oklevelét.¹⁴¹ Nem lehetetlen, hogy a Duna mellett leereszkedő István a kunokat csak a magyar fennhatóság alatt álló Vidinnél érte utol, és ekkor kerített sort június 23-ai oklevele kiállítására.

***

Mit mondhatunk tehát összefoglalásul a vizsgált évtized bolgár–magyar kapcsolatának fordulópontjairól? IV. Béla királysága és délkeleti szomszédja, az Aszenida bolgár cárság között sokáig barátságos viszony állt fenn. Miután Béla sógora, II. (Aszen) Iván meghalt, a stabilabb kormányzattal rendelkező és így erősebb magyar fél sikeres kísérletet tett a kötelék szorosabbra fűzésére. A kiskorú II. (Aszen) Mihály – valamikor 1256 előtt – feleségül vette IV. Béla unokáját, és előfordult, hogy nemzetközi tárgyalásokon apósa, a Magyar Királyság déli határvidékét ellenőrző Rosztiszláv herceg képviselte a kis cárt. Védence és veje meggyilkolása után Rosztiszláv 1257-ben, de még 1258. május 28. előtt bevonult a bolgár fővárosba, Tirnovóba, hogy kiszabadítsa és hazavigye leányát, az özvegy cárnét, majd maga vette fel az *imperator Bulgarie* címet. 1258 vagy 1259 nyarán egy újabb magyar hadjárat indult Bulgáriába – talán Rosztiszláv cári igényeinek érvényesítése érdekében –, amelyben Hahót nembéli Csák zalai ispán is részt vett. 1260 második felében a cseh–magyar konfliktust kihasználó bolgár uralkodó, Aszen Konstantin megtámadta a Szörényi Bánságot, ám Kemény fia Lőrinc szörényi bán hamar úrrá lett a veszélyen. A szerb származású Konstantinnak három nagyhatalmú szomszédja: a Magyar Királyság, az Arany Horda és az 1261-ben restaurált Bizánci Császárság között kellett lavírozni. VIII. (Palailogosz) Mihály 1262 folyamán szállta meg Bulgária déli határvidékét, valamint két Fekete-tengeri kikötővárost, Meszembriát és Ankhialoszt. Feltételezhetjük, hogy a bizánci császár akciója egybeesett azzal a Bulgária elleni magyar hadjáratával, amelyet Pauler Gyula az 1261. évre keltezett;

¹⁴⁰ *Bácsatyai D.*: IV. Béla és István ifjabb király i. m. 1060.

¹⁴¹ Uo. 1070.

valójában ugyanis nem lehet komoly érveket felsorakoztatni azon lehetőség ellen, hogy IV. Béla és István herceg közös bulgáriai vállalkozását 1262 késő tavaszára, illetve nyarára helyezzük. A korábbi elképzelésekkel szemben a magyar sereg ekkor, az 1261–1262. évi hadárat idején foglalta el Vidin városát.

Pauler Gyula kronológiája a fentieknél komolyabb módosításra szorult annak a segítségnyújtásnak az esetében, amelyre Szventeszláv Jakab despota érdekében, a bizánci császárral szemben került sor. Mint láthattuk, az ifjabb király báróinak akciója valójában nem a görögök elleni védekezés, hanem éppen ellenkezőleg, egy VIII. (Palailogosz) Mihály ellen vezetett bolgár támadóhadjárat keretében zajlott, méghozzá a tatárokkal szoros együttműködésben. Az István által küldött magyar bárók jelenléte az 1264–1265 téli trákiai hadműveletekben nemcsak egy mongolokkal megkötött szövetség lehetőségét veti fel, hanem azon bizonyítékok sorát is gyarapítja, amelyek amellet szólnak, hogy IV. Béla és legidősebb fia beháborúja nem 1264–1265 telén történt. Az évtized utolsó bolgár–magyar konfliktusa 1267 után, a magyar határ elleni 1269. évi szerb támadással közel egy időben zajlott, hátterében pedig valószínűleg mindkét esetben VIII. Mihály bizánci császár arra irányuló törekvését kell sejteni, hogy az Árpádokkal függőségi viszonyban álló balkáni országokat kiszakítsa a Magyar Királyság befolyási övezetéből.

BULGARIAN–HUNGARIAN WARS IN THE 1250s AND 1260s

By Dániel Bácsatyai

SUMMARY

The chronology of the Bulgarian-Hungarian wars that took place in the middle decades of the thirteenth century, as well as the political historical hypotheses built on it, are foremostly based on the information provided by Hungarian charters and Greek narrative texts. The reconstruction of Gyula Pauler, who mostly used the Hungarian sources, was adopted in the early twentieth century by the Bulgarian and international scholarly public, and has remained universally dominant ever since. More than a century after its conception, however, it is clear that Pauler's version of events needs some revision, including the political history of the 1260s. Alongside some minor alterations, this paper formulates the following major statements: 1. It cannot be proved, nor is it probably that King Béla IV ever took the title of king of Bulgaria. 2. Hungarian troops also participated in the Mongol-Bulgarian campaign against Byzantium in the winter of 1264–1265. 3. The unsuccessful attacks launched against Hungary by the Serbs and the Bulgarians in the second half of the decade were likely connected; their common background can probably be seen in the efforts of Emperor Michael VIII to sever the Balkan states from the sphere of influence of the Hungarian Kingdom.

KÖZIGAZGATÁSI HATÁROK ÉS NEMZETISÉGPOLITIKA MAGYARORSZÁGON AZ 1850-ES ÉVEKBEN*

1848–1849-ben a Habsburg Birodalomban a nemzeti mozgalmak jelszavává a nemzeti egyenjogúsítás vált, és ennek jegyében a birodalom tartományainak a nemzeti-etnikai elv alapján történő teljes újjáformálását javasló programok is születtek. A birodalmi parlament úgynevezett kreamsieri alkotmányterve végül a történeti tartományhatárok megtartását irányozta elő, de a tartományokon belül autonóm jogokkal felruházott nemzeti közigazgatási kerületek létrehozását is tartalmazta „a nyelvi vagy nemzeti határok figyelembe vételével”.¹ Az 1848 novemberében megalakult, Felix zu Schwarzenberg herceg vezette kormány programjában fontos elvként szerepelt „minden nemzetiség egyenjogúsága és akadálytalan fejlődése”, amit a parlamenti tanácskozások jegyzőkönyve szerint „általános helyeslés” fogadott.² Franz Stadion gróf belügyminiszter a politikai centralizáció és közigazgatási decentralizáció jelszava jegyében támogatta a nemzeti színezetű közigazgatási kerületek létrehozását, mivel azt remélte, hogy e kerületek idővel gyengíthetik a történeti tartományok iránt a lakosságban élő erős politikai lojalitást, így erősíthetik majd a birodalmi patriotizmust. Számára úgy tűnt, a nemzeti kerületek létrehozása a nagyobb, több nemzetiség által lakott tartományokban (Csehország, Tirol, Galícia) e népcsoportok számára biztosítékot jelent nemzeti-ségi érdekeik érvényesítésére: „A különböző népfajok kerületi elkülönülésükben nemzetiségük alapvető védelmét látják, és azzal kikerülhető néhány egyébként elkerülhetetlen konfliktus.”³ Stadion Magyarországot illetően 1848. november végén – 1848 decemberében szintén terveket dolgoztatott ki az ország több koronatarományra való felosztására, a nemzetiségi szempontokat figyelembe véve.

* A tanulmány 2019. november 8-án, az Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (Tübingen) szervezésben megrendezett, Abgrenzen – Entgrenzen – Überschreiten. Vergleichende Perspektiven zu Grenzen der Habsburgermonarchie im 19. Jahrhundert című konferencián, német nyelven elhangzott előadás (Verwaltungsgrenzen und Nationalitätenpolitik in Ungarn in den 1850er Jahren) írott változata.

¹ *Gerald Stourzh*: Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. III. Die Völker des Reiches. 2. Teil. Wien 1980. 975–998.; *Andreas Gottsmann*: Der Reichstag von Kreamsier und die Regierung Schwarzenberg. Die Verfassungsdiskussion des Jahres 1848 im Spannungsfeld zwischen Reaktion und nationaler Frage. Wien–München 1995.

² A kormány nyilatkozatát (Olmütz, 1849. nov. 21.) lásd Verhandlungen des österreichischen Reichstages nach der stenographischen Aufnahme. Reprint. Bd. 4. Wien 1970. 13.

³ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1849. febr. 11. In: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung: Das Ministerium Schwarzenberg. Bd. 1. Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Klestečka. Wien 2002. (a továbbiakban: Ministerratsprotokolle II/1.) 105.

Ez azonban Alfred zu Windisch-Grätz herceg katonai főparancsnok határozott ellenkezése nyomán lekerült a napirendről.⁴ Az 1849. március 4-én proklamált alkotmány csak annyit tartalmazott, hogy majd külön törvény fogja szabályozni a tartományokon belül a megyei és kerületi hatóságokat. A március 17-én kibocsátott községi törvény a községi autonómia elvére épült. A községek felügyeletét az általuk választott küldöttekből álló járási-megyei választmányok látták volna el (azaz nem kinevezett járási-megyei állami tisztviselők), s ezt a nemzetiségi tagoldást is figyelembe vevő kerületi szinten választott vezető testületei egészítették volna ki. Ilyen módon a nemzetiségi-etnikai szempontból homogén közigazgatási egységek létrehozása biztosíthatta volna a helyi többségi nemzeti csoport nemzeti érdekeinek érvényesítését, illetve a nemzetiségi konfliktusok kizárását ezen választott közigazgatási testületekből.⁵

A kormányra várt a tartományokon belüli közigazgatási szervezet felállítása, ami azután a gyakorlatban megmutatta, mi valósulhat meg a nemzeti közigazgatási kerületek programjából, és a közigazgatás alsóbb szintjein érvényesülhet-e a nemzetiségi elv mint a közigazgatási egységek határát megszabó tényező. A minisztertanács 1849. július 31-én tárgyalta az új belügyminiszter, Alexander Bach előterjesztéséről a nyugati tartományok közigazgatásának alapelveiről, melyek Stájerországban, Morvaországban, Tirolban, valamint Csehországban kerületek felállítását tartalmazták.⁶ 1850 tavaszán Galícia kapcsán újra felmerült a javaslat a koronatarományok számának növelésére is, melyet Bach eredetileg két – egy lengyel és egy ruszin – egységre kívánt felosztani Krakkó, illetve Lemberg központtal, két külön országgyűléssel és elkülönült igazgatással. Minisztertársai közül azonban néhányan ellenvetéseket tettek, s Philipp Krauß báró pénzügyminiszter

⁴ Vö. *Georg Seiderer*: Oesterreichs Neugestaltung. Verfassungspolitik und Verwaltungsreform im österreichischen Neoabsolutismus unter Alexander Bach 1849–1859. Wien 2015. 254–265.; *Sashegyi Oszkár*: Magyarország beolvasztása az ausztriai császárságba. Levéltári Közlemények 39. (1968) 1. sz. 61–104.; *Oskar Sashegyi*: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860. Graz 1979. 9–10.

⁵ *Eduard Bernatzik*: Die österreichischen Verfassungsgesetze. Leipzig 1906. 109.; A törvény rendelkezéseit összefoglalja: *Seiderer, G.*: Oesterreichs Neugestaltung i. m. 266–271. Vö. *Sashegyi Oszkár*: Bevezetés. In: *Uő: Az abszolutizmus kori levéltár*. Bp. 1965. 31.; *Jiří Klabouch*: Die Lokalverwaltung in Cisleithanien. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. II. Verwaltung und Rechtswesen. Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch. Wien 1975. 270–305.; *Peter Urbanitsch*: Intellectual Elites and the Franchise for Representative Bodies on Local, Regional and State Levels in Cisleithania 1848–1914. In: *Elites and Politics in Central and Eastern Europe (1848–1918)*. Eds. Judit Pál – Vlad Popovici. Frankfurt am Main 2014. 23–38. Stadion tervei között szerepelt a törvény hatályának kiterjesztése Magyarországra is, de ez hamar lekerült a napirendről, bár Bach belügyminiszter még 1850 augusztusában is felvetette ezt. *Sashegyi, O.*: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach i. m. 49–50., 77–82.

⁶ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1849. júl. 31. Ministerratsprotokolle II/1. 542. A nemzeti kerületekről Stájerországban lásd *Sergij Vilfan*: Sprachgrenzen und Kreisgrenzen nach 1848, besonders in der Steiermark. In: *Recht und Geschichte*. Festschrift Hermann Baltl zum 70. Geburtstag. Hrsg. Helfried Valentinitich. Graz 1988. 593–609.

a vita során kijelentette, szerinte „a nemzetiséget nem kellene a tagolás kritériumának tekinteni”, ami azt mutatta, hogy ekkoriban a kérdésben már nem volt egyetértés a birodalom vezetői között a Magyarországon kívüli tartományokra nézve sem. A miniszterek végül Galícia politikai egységének megtartása, de három közigazgatási kerületre (egy lengyel, egy ruszin, egy vegyes) osztása mellett döntöttek.⁷

Ez a vita világosan jelezte a kormányzat vezetői körében már 1849 nyaratól elinduló folyamatot, amely az 1849 májusában súlyos betegségbe eső s a politikai vezetésből kiváló Stadion gróf felfogásával szemben azt a véleményt juttatta majd túlsúlyra, hogy a nemzetiségi közigazgatási elkülönülés nem a birodalom politikai egysége megteremtésének segédeszköze, hanem épp ellenkezőleg, annak egyik legveszélyesebb hátráltatója. A Stadion miniszteri posztját átvevő Bach sem volt elvi elkötelezettje a nemzetiségi elkülönülési igények kielégítésének. Inkább taktikai, mint stratégiai tényezőnek tekintette a nemzetiségi mozgalmak követeléseinek részbeni kielégítést – ott (és kizárólag csak ott), ahol az a birodalmi vezetés politikai céljait támogatta.

A formálódó új kormányzati elveket jól tükrözte a magyarországi szerb nemzeti mozgalom számára 1848 végén megígért, a márciusi alkotmányba is belefoglalt Szerb Vajdaság létrehozásáról készült minisztertanácsi előterjesztés 1849 őszén: a szerbek által igényelt területen négy nemzetiség, legnagyobb számban románok, azután németek, harmadik legnépesebb csoportként szerbek és a legkisebb számban magyarok éltek, sok esetben az egyes településeken belül is keverten. „Az alakítandó kormányzati területet pusztán lakóinak nemzetisége szerint lehatárolni gyakorlatilag teljesen kivitelezhetetlennek tűnik. Annak lehetetlensége, hogy nyelvet és származást ismerjünk el a politikai szervezet legfontosabb tényezőjének, és népeket, melyek eddig békében és rendezetten éltek egymás mellett és egymással keverten, százféle szellemi és materiális vérárammal összekötve, különböző intézmények és kölcsönös kizárások elválasztó falával egymástól elkülönítsünk és lezárjunk, többé vagy kevésbé a birodalom szinte egészére megállapítható.” Eszerint a nemzeti egyenjogúsítás nem követeli meg feltétlenül a területi elhatárolódást, saját közigazgatási egység birtoklását, sőt e népek egymástól való elkülönítése egyébként sem egyenjogúságot eredményezne, hanem „egyedüli jogosultságot” a nekik ítélt területen, és „az ausztriai monarchia fennállása, ha nem szervezünk szabályos népvándorlásokat, kétségessé válik”.

⁷ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1850. máj. 4. Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung: Das Ministerium Schwarzenberg. Bd. 3. Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Klestečka – Anatol Schmied-Kowarzik. Wien 2006. (a továbbiakban: Ministerratsprotokolle II/3.) 14–15. Vö. A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1850. máj. 25., júl. 1., aug. 2., szept. 2. Uo. 38., 116., 207., 236.

A területi elhatárolás helyett a nemzetiségi egyenjogúsítás programja az egyház, az iskolák, a hivatalok, a községek körében érvényesítendő – tartalmazta az előterjesztés. A Vajdaság területének kijelölésekor így többféle elvet tartottak szem előtt: etnikai elvet, illetve ahhoz kapcsolatosan a felekezeti tagoltságot (a Szerémség egy részének Horvátországtól a Vajdasághoz való csatolásánál), földrajzi elvet (a Dráva, Duna, Tisza, Maros folyók természetes határ voltának figyelembe vételét), történeti érveket (a Bánát egy egységes történeti–kulturális régió, felosztása nem kívánatos), közigazgatási érveket (a korábbi megyéket, ha lehet, egyben kell megtartani), „az egymással összefonódott érdekeket. a szükségletek azonosságait és az összállam javát szolgáló magasabb politikai szempontokat”.⁸ Mint látni fogjuk, a magyarországi közigazgatási beosztás későbbi meghatározásánál is ezek érvényesülnek majd. Így lett az előterjesztésben a nemzeti tartományok programjából táplálkozó tervből a soknemzetiségű, kevert egységek apoteózisa: „egyetlen népfaj sincs többségben a második legnagyobb nemzetiséggel szemben, így egyiknek sincs oka félni attól, hogy kiszolgáltatott kisebbségi létben életét és fejlődését elnyomják. A népeiséget alkotó különböző népfajok csaknem teljesen egyensúlyban tartják egymást”.⁹ „Egyenjogúság” helyett „egyensúly”.

Mindennek ellenére nem tűnt el teljesen a nemzeti alapú közigazgatási elkülönülés programja a kormányzati jelszavak tárából, csak a tartományokon belüli kerületi szintre korlátozódott. A Vajdaságon belül a kisebb-nagyobb közigazgatási egységek és bírósági körzetek kialakítását ugyanis még mindig „lehetőség szerint” a nemzetiségi tagoltságra ígérték alapozni: „ne csak a nagyobb körzetek vagy kerületek reprezentálják a lakosság fő népfajait, nevezetesen a szerbeket, a románokat és a németeket, hanem az alacsonyabb szinteken is az etnográfiai viszonyokra való lehető legnagyobb figyelemmel határozzák meg a felosztást”.¹⁰

Hogy továbbra is létezett kormányzati szándék a nemzeti szempont figyelembe vételére a magyar korona országainak területén, az mutatja, hogy a kormányzat a lakosok „nemzetiség”-ét is felmérő népeiség-összeírást rendelt el itt 1850-ben. Ennek kapcsán kellett a kormányzatnak szembesülnie azzal, hogy az egyes személyek esetében egy nemzeti csoporthoz való tartozás meghatározása

⁸ A minisztertanács előterjesztése, 1849. nov. 17. (német nyelvű) Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Kabinettskanzlei, Vorträge MRZ 4216/1849. A levéltári források nyelvét csak abban az esetben jelzem, ha azokból idézek. A német nyelvű szövegeket saját fordításomban közlöm. Vö. A minisztertanács jegyzőkönyve, 1849. nov. 8., 9., 12., 14. Die Ministerratsprotokolle II/ 1. 815–818., 825., 831.

⁹ A minisztertanács előterjesztése, 1849. nov. 17. HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge MRZ 4216/1849. Magyarul idézi: *Deák Ágnes*: „Nemzeti egyenjogúsítás.” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Bp. 2000. 85.

¹⁰ A minisztertanács előterjesztése, 1849. nov. 17. HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge MRZ 4216/1849. Magyarul idézi: *Deák Á.*: „Nemzeti egyenjogúsítás” i. m. 90.

nem is olyan egyszerű. A nemzeti identitás lehetséges összetevőinek (anyanyelv, társadalmi státus, kultúra, felekezet, politikai lojalitás) bonyolultsága csak a népesség-összeírás nyomán tárult fel a kormányzati politikusok szeme előtt.¹¹

Kerületek, megyék és járások kialakítása, 1849–1851

Magyarországon az előre nyomuló császári csapatok hadvezetése által meghatározott öt katonai kerület jelentette a közigazgatás újjászervezésének kiindulópontját. A Julius von Haynau báró tábornagy magyarországi hadparancsnok mellé a polgári ügyek intézésére kinevezett császári biztos, Karl Geringer báró számára Bach 1849. augusztus végén küldte meg véleményezésre az ideiglenes közigazgatási szervezet alapelveinek a belügyminisztériumban kidolgozott tervezetét. Eszerint a katonai kerületek elhatárolásánál „egyelőre” a fennálló megyehatárok az irányadók, kivéve azokat az eseteket, ahol túlnyomó igazgatási érdekek, területi beszögellések mellőzése a cél, illetve egyéb politikai és katonai indokok „túlnyomó tekintetet érdemelnek”. A katonai kerületeket két-három polgári kerületre osztották fel még nyáron kinevezett, főként a magyar konzervatívok soraiból kiválasztott kerületi főbíztosok vezetésével. A főbíztosoknak kellett javaslatot tenniük a megyei, járási tagozódásra, az irányelv szerint „a községek, az egyházkerületek, az eddigi tagolódás lehető figyelembevételével, továbbá a földrajzi és helyi viszonyokra, a lakosság szükségleteire, a közszolgálat követelményeire tekintettel”.¹² A javaslat azután a katonai kerületi parancsnokok mellé rendelt, jobbára a birodalom más tartományaiból érkező, 1849 őszén kinevezendő miniszteri biztosok, a katonai kerületi parancsnokok, valamint Geringer állásfoglalása után került a belügyminiszter asztalára, akinek előterjesztésére végül az uralkodó döntött. A tervezet a közigazgatási vezetők köteletségévé tette, hogy valamennyi népcsoport jogait egyenlően védelmezzék, az országos nyelvek egyenlő jogállását ültessék át a gyakorlatba, a hatóságok érintkezésében, belső és külső nyelvhasználatában vezessék be a helyi többségi nyelveket. Geringer kiküldte a tervezetet valamennyi polgári kerületi főbíztosnak, s természetesen véleményeztek a katonai kerületi parancsnokok is. Vita csak a nyelvhasználat szabályozása körül bontakozott ki, a területi beosztásra vonatkozó passzusok lényeges változtatások nélkül jelentek meg az uralkodó jóváhagyása után 1849. október végén

¹¹ Vö. *Dányi Dezső*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Bp. 1993. 14–15.; *Deák Á.*: „Nemzeti egyenlőségűség” i. m. 59–79.

¹² Bach leírata Geringerhez. Bécs, 1849. aug. 22. (német nyelvű) Melléklet: „Grundzüge über die provisorische Organisation der politischen Administration in Ungarn”. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) D 55 Abszolutizmus kori levéltár, K.k. Statthaltereii Ungarns, általános iratok (a továbbiakban: D 55) 1849:1313.

a Haynau nevében kibocsátott rendeletben Magyarország ideiglenes közigazgatásáról.¹³ Haynau rendeletében a közigazgatási beosztás kérdése külön hangsúlyt kapott: „Az igazgatási hatóságok behozásával és rendezésével megbízott organumok működéseinek különös figyelemre méltó tárgyát teendi a' járások felosztását nemcsak általánosan az illető országrész természeti viszonyaihoz és a' lakosság valódi érdekeihez és szükségéhez alkalmazni; hanem ebben különösen annak módját is feltalálni, miszerint a' nagyobb igazgatási kerületekben kissebbségen lévő nemzetiségek igényei is, a' leghetőbb gyakorlati egyenjogúsításra és nemzeties kimivelésre nézve megóvassanak.”¹⁴ Ezen a ponton a szabályozás nem ejtett szót a korábbi megyei-járási határok figyelembe vételéről, azaz ez tűnhetett már ekkor is leginkább alkalmas terepnek a nemzetiségi elkülönülési igények teljesítésére. A bírósági rendszer kialakításának szempontjai között szintén szerepeltek a „népességviszonyok” a népesség száma és a településviszonyok társaságában.¹⁵

Magyarországon – ahogy a többi tartományban is – a kormányzat a kerületek hivatalos megnevezésében került bármiféle utalást nemzetiségi jellegre, mégis a belső használatra készült kormányzati iratokban az évtized folyamán végig a kassai és pozsonyi kerületet német–szlovák, a sopronit német–magyar, a nagyváradi és a pest-budait magyar kerületnek nevezték és tekintették. A kerületi lakosság összetétele azonban valamennyi kerületben vegyes volt, leginkább a pest-budai tekinthető nemzeti kerületnek a maga közel 80%-nyi magyar lakosságával. A kerületeket mint a hagyományos magyarországi közigazgatástól idegen intézményeket a magyar közvélemény kezdettől gyanakodva figyelte. Létükben annak jelét látták, hogy a kormányzat nem mondott le arról, hogy a kerületeket később önálló koronatarománynak minősítsék, és ezzel Magyarország politikai egységét megszüntessék. S hogy ez nem volt légből kapott félelem, megerősíti az osztrák konzervatív ellenzéki politikus, Victor Andrian-Werburg báró 1850 eleji

¹³ Az uralkodó október 17-ei döntését lásd Bach leirata Geringerhez. Bécs, 1849. okt. 22. Melléklet: „Instruktion für die Durchführung des provisorischen Verwaltungs-Organismus in Ungarn”. MNL OL D 55 1855:2851. Publikált változata Haynau nevében: Magyarország ideiglenes közigazgatási rendezete. Bécs, 1849. okt. 24. Utasítás Magyarország ideiglenes közigazgatási rendezete életbe léptetésére. In: Gyűjteménye a' Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak... 2. füzet. Buda 1849. 181–205. Forgách Antal gróf pozsonyi polgári kerületi főbiztos véleményében kifogásolta, hogy a tervezet szerint a járási, megyei, kerületi hatóságok belső ügykezelési nyelvként a helyi többségi lakosság nyelvét legyenek kötelesek használni. Ez végül a publikált változattól kimaradt. Forgách jelentése Gedeon altábornagy katonai kerületi parancsnokhoz. Szentiván, 1849. szept. 7. MNL OL D 55 1849:2109. A szervezésről lásd *Sashegyi O.*: Bevezetés i. m. 28–39., *Deák Á.*: „Nemzeti egyenjogúsítás” i. m. 103–105.

¹⁴ Magyarország ideiglenes közigazgatási rendezete. Bécs, 1849. okt. 24. In: Gyűjteménye a' Magyarország számára kibocsátott i. m. 184.

¹⁵ A' Magyarországon ideiglenesen behozandó bírósági szerkezetet és per-rendtartást tárgyazó Határozatok. Bécs, 1849. nov. 10. In: Gyűjteménye a' Magyarország számára kibocsátott i. m. 223–231., idézet: 223.

naplófeljegyzése, amely szerint Bach belügyminiszter „nem akar sem meginogni, sem meghátrálni, elképzelései oly messze mutatnak, mint Magyarország 4-5 koronatartományra való felosztása, külön országgyűlésekkel!”¹⁶ S nem Bach volt az egyedüli miniszter, aki a kerületekből egykor önálló koronatartományokat kívánt szervezni, Leo Thun und Hohenstein gróf vallás- és oktatásügyi miniszter is kifejtette 1850 nyarán, hogy a magyarországi kerületek hatáskörének jóval szélesebbnek kell lennie, mint az örökös tartományokban, sőt azt is kétségbe vonta, hogy célszerű-e egy országos helytartóságot fölébük helyezni, mert annak hiánya garanciát jelentene a korábban „elnyomott népfajok” számára, hogy nem fog soha visszatérni a magyar szupremácia, s véleményét Anton Schmerling lovag igazságügy-miniszter is támogatta.¹⁷

A polgári kerületi főbiztosok és az időközben kinevezett miniszteri biztosok mindenhol nekikezdték pontos adatokat gyűjteni az egyes települések nemzetiségi és felekezeti viszonyairól, majd 1849. december és 1850. március között elküldték javaslataikat a közigazgatási beosztásra vonatkozóan a katonai kerületi parancsnokokon keresztül Geringerhez, aki október végén irányelvként három szempontra hívta fel a figyelmüket: 1. a közigazgatás ne töredezzon szét nagyon kis egységekre, azaz ne legyen a járások száma túl sok, így az átszervezés ne rójon aránytalanul nagy terhet az államkincstárra, 2. a közigazgatási és bírósági területi egységeket lehetőleg közelíteni kell egymáshoz, illetve 3. ahol nem szükséges a változtatás, ott maradjon meg a jelenlegi beosztás.¹⁸ November 13-án azonban ezt kiegészítette azzal, hogy lehetőség szerint nemzetiségi összetétel szerint homogén járások kialakítására kell törekedni.¹⁹

Bach belügyminiszter maga is igyekezett irányokat meghatározni. 1849 októberében František Hánrichot (hamarosan nagyszombati ideiglenes államügyész), a szlovák nemzeti mozgalom elkötelezett támogatóját kérte fel egy közigazgatási járási felosztási javaslat előterjesztésére a szlovákok lakta felvidéki megyékre (Árva, Liptó, Turóc, Trencsén, Nyitra, Pozsony, Zólyom, Bars, Hont megyék,

¹⁶ Andrian-Werburg naplóbejegyzése, 1850. febr. 12. In: *Viktor Franz Freiherr von Andrian-Werburg: Österreich wird meine Stimme erkennen lernen wie die Stimme Gottes in der Wüste. Tagebücher 1839-1858.* Bd. 1. Hrsg. Franz Adlgasser. Wien-Köln-Weimar 2011. 336., magyarul idézi: *Deák Á.: „Nemzeti egyenjogúsítás”* i. m. 105.

¹⁷ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1850. jún. 26. Die Ministerratsprotokolle II/3. 107.

¹⁸ Geringer levélfogalmazványa a kerületi főbiztosokhoz. Pest, 1849. okt. 30. (litografált). MNL OL D 55 1852:24 909. A javaslatokat lásd Uo. 1849:3032., 1849:4420., 1849:5132., 1849:5133., 1849:6372., 1849:6633., 1849:140/R.G., 1849:236/R.G., 1850:176., 1850:708., 1850:1648., 1850:3187., 1850:3079., 1850:3357., 1850:3588., 1850:3781., 1850:3895., 1850:4128., 1850:5444., 1850:5513., 1850:5898., 1850:6168., 1850:6261., 1850:8545., 1850:10 664., 1850:11 485., 1850:12 243., 1851:9615., 1852:17 803., 1852:24 909.

¹⁹ *Sasbhegyi, O.:* Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach i. m. 42. (Az utasítást nem sikerült fellelni.)

valamint Esztergom, Komárom és Győr megyéknek a Duna bal partján fekvő területei) vonatkozóan. Javaslatában Hánrich sem tudott persze teljesen homogén egységeket kialakítani. A tervezett 39 járásból 21-et minősített tisztán szlovák, valamint egyet tisztán magyarnak. Emellett szerepelt 7 szlovák–német, 5 szlovák–magyar és 5 szlovák–magyar–német járás. Ez már előre jelezte, nem lesz könnyű dolguk a politikai döntéshozóknak. Javaslatát azután Geringeren keresztül elkerült a három illetékes kerületi főbiztoshoz, Cziráky János grófhhoz (pozsonyi kerület: Pozsony, Moson, Sopron, Vas megye), Andreánszky Sándorhoz (besztercebányai kerület: Nógrád, Hont, Bars, Zólyom megye) és Forgách Antal grófhhoz (pozsonyi polgári kerület: Pozsony, Trenčsén, Nyitra, Turóc, Árva, Liptó megye). Nem tudjuk, hogy a főbiztosok figyelembe vették-e azt saját javaslataik kialakításában – Forgách mindenesetre 1850. március közepén még azt jelentette, hogy Pozsony és Nyitra megyére vonatkozóan három javaslat is forog, egy a magyarországi bírósági szervezet kidolgozásával megbízott Nyáry Antal báróé, egy Hánriché, egy pedig saját tollából, melyeket ki kellene egyenlíteni –, a továbbiakról azonban nincs információnk.²⁰

A polgári kerületi főbiztosok javaslatot kértek a megyék élén álló ideiglenes vezetőktől is. Szirmay Sándor kassai kerületi főbiztos (Abaúj, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa megye) például továbbította a felülről kapott irányelveket (a járasok ne legyenek „szerfelett” nagyok vagy kicsik, az azonos nemzetiséghez tartozók lehetőleg egyesíttessenek, a járasokat ne metsszék át nagyobb folyók vagy hegyek, s ha a jelenlegi határok „okszerűek”, azokat meg lehet tartani, ha nem azok, a változások mind a lakosságra, mind a tisztviselőkre nézve könnyebbé tegyék a helyzetet), azon túl azonban a javaslatokra nézve „megszorítás nélkül szabad tért” nyitott, ami nyilvánvalóan bátorította egyéni koncepciók elővezetését.²¹

Javaslataik mellékleteként a főbiztosok részletes táblázatokat és térképeket készítettek, kimerítő indoklásaikban hangsúlyos szerepet kapott a nemzetiségi összetétel szempontjából homogén közigazgatási egységek kialakításának szándéka. Megyék kettéosztásával, összevonásával, átszabdolásával új megyék (egyelőre „kormánybiztosságok” [Regierungskommissariate] néven, nyilvánvalóan nem dőlt még el, megtartja-e a kormányzat a hagyományos „megye” elnevezést)

²⁰ Bach leirata Geringerhez. Bécs, 1849. okt. 26. Melléklet: Hánrich előterjesztése a belügyminisztérium számára. Bécs, 1849. okt. 21. – csatolva: „Tabellarische Übersicht der neu gebildeten Bezirke für politische und zugleich Justiz-Administration in den Komitaten....” MNL OL D 55 1849:3008.; Forgách jelentése Geringerhez. Nyitra, 1850. márc. 19. Uo. 1850:5161. Hánrich Ján Kollárral és Ján Hlaváčsal együtt szeptemberben nyújtottak be memorandumot a kormányhoz, melyben kérték az elkülönült „Szlovákia” szervezését. Vö. *Deák Á.*: „Nemzeti egyenjogúsítás” i. m. 149.

²¹ Fábry István (Szirmay Sándor kerületi főbiztos irodaigazgatójának) utasítás-fogalmazványa. Abauj, Zemplén, Ung, Bereg megyék vezetőihez. Kassa, 1849. szept. 20. MNL OL D 114 K.k. Districts-Regierung Kaschau, általános iratok (a továbbiakban: D 114) – 1853. 1853:2687.

létrehozása szerepelt jó néhány javaslatban, így például: Zemplén megye felosztása egy déli magyar és egy északi szlovák–rutén egységre; Arad megye felosztása egy román és egy magyar részre; Máramaros felosztása egy déli román és egy északi rutén részre; Ung, Bereg és Ugocsa részeinek új csoportosítása; Bihar megye két részre osztása egy északi magyar és egy déli részre (ez utóbbit is felosztva egy Nagyvárad környéki magyar és egy Belényes környéki román egységre); Szatmár megye felosztása egy túlnyomóan magyar részre Nagykároly központtal és egy vegyes, román–magyar–német részre Nagybánya központtal; Pozsony és Nyitra megyék déli, magyarok által lakott részeinek egyesítése; Gömör és Torna együttes területének három részre osztása; Szepes megye két részre bontása (a szepesi városi kerület megszüntetésével); Liptó, Árva és Turóc megyék összevonása.²² Mások a meglévő megyéken belül a járási tagolódás átalakításában keresték a megoldást. (Természetesen nem minden effajta javaslatnak volt nemzetiségpolitikai motívuma, felvetődött például Szabolcs megye kettéosztása vagy Heves és Pest megye három-három részre tagolása is.²³) Egyetlen olyan jelentés futott be Geringerhez, Hauer István báró, soproni polgári kerületi főbiztostól, mely azt tartalmazta, hogy a fennálló járási beosztás minden tekintetben megfelelő, nincs szükség változtatásra.²⁴ A magyar hivatalnokok megosztottak voltak. Forgách, Cziráky, Szirmay vagy Szent-Ivány Vince (pest-budai kerületi főbiztos) láthatóan nem lelkesedtek a hagyományos közigazgatás átszabdalásáért, állásfoglalásaik sok esetben bíralták a felmerült javaslatokat (Forgách például első előterjesztéseiben a nemzetiségi szempontot egyáltalán meg sem említette!), Andreánszky Sándor ezzel szemben nagy energiákkal vetette bele magát a nemzetiségi homogenizálás programjába, de például Máriássy Ádám Szepes megyei ideiglenes vezető (1848 előtt a megye egyik alispánja) is kijelentette a szepesi városok kerületének Szepes megyébe való beolvasztása kapcsán, hogy „a privilegizált testületek autonómiái csak rákos daganatot képeznek, amely az egész testet örökösen rágja, s a nemesi privilégiumokkal azonosnak kell tekinteni azokat”.²⁵ A katonai kerületi

²² Lásd MNL OL D 55 1850:4099., 1850:4128., 1851:9615., 1850:17 995., 1850:5444., 1850:5661., 1850:11 485.

²³ Vö. Geringer jelentésfogalmazványa Bachhoz. Pest, 1850. márc. 28. („sürgős” jelzéssel). MNL OL D 55 1850:5661.

²⁴ Hauer jelentése Geringerhez. Sopron, 1850. márc. 1. MNL OL D 55 1850:3895. Az általa Vas megyéről küldött kimutatás szerint például a 12 járás közül csupán három volt vegyes jellegű (a kőszegi, nagyszentmihályi és a szentgotthárdi). Hauer jelentése Geringerhez. Sopron, 1850. jún. 4. Uo. 1850:10 664.

²⁵ Máriássy Ádám jelentése Geringerhez. Lőcse, 1850. jan. 20. (német nyelvű) MNL OL D 55 1850:3781. Született olyan terv is, amely a megyei szerveződés teljes megszüntetésére épült: „községi társulások”-ra, kantonokra, kerületekre (Gemeinden-Vereine, Cantone, Districte) bontva az igazgatást. Ábrányi Alajos beadványa Geringerhez. Szentgyörgyvábrány, 1849. okt. 10. MNL OL D 51 Absolutizmus kori levéltár, Der bevollmächtigte kais. Commissär für die Civilangelegenheiten Ungarns

parancsnokok mellé rendelt miniszteri biztosok – akik, ahogy azt már említettük, nagyobb részét a birodalom más tartományaiból érkeztek Magyarországra – ezzel szemben mind a Bécsből elrendelt program készsége végrehajtóiként léptek fel, ahogy természetesen a katonai parancsnokok is.

A nemzetiségi homogenizáció melletti érvek alkalmanként háttérbe szorították a legnyilvánvalóbb praktikus ellenérveket is. Például azon javaslat tárgyalásánál, hogy Ugocsa északi részét egyesítsék a máramarosi Huszt környéki területtel, s akkor Ugocsa többi, jórészt magyarok lakta területeit Bereg vagy Ung megye szintén magyarok által lakott területeivel lehetne összeolvasztani, Geringer bevallotta, hogy a nagy hegységek miatt ez földrajzilag nem célszerű, de azonnal hozzátette, hogy „politikai–közigazgatási szempontból” viszont egyértelműen kívánatos. Főként azzal érvelt, hogy mihelyt megszűnik az ostromállapot és a katonai igazgatás, sor kerül az alkotmányban és a községi törvényben foglaltak érvényesítésére Magyarországon is, lezajlik majd a választott járási és megyei képviselőtestületek megalakítása, s célszerű, hogy e testületek ne váljanak nemzetiségi konfliktusok színterévé – azaz mintegy az alkotmányos viszonyok bevezetése előfeltételének tekintette a homogén közigazgatási egységek létrehozását.²⁶ Az is felmerült az érvek között, hogy vegyes lakosságú területeken a közigazgatási vezető „szimpátiáját nehezen tudná egyenlő mértékben megosztani, és nagyon könnyen előnyben részesíthetné az egyik vagy másik nemzetet”.²⁷

A nagy mértékű átszabás ellenében megfogalmazott érvek legtöbbször azt fejtette, hogy a pusztán nemzetiségi számarányok alapján, a terep- és útviszonyok, valamint a járási hivatalok számára felhasználható középületek hiányának figyelembe vétele nélkül teljesen célszerűtlen egységek jönnének létre. (Andreánszky Hont megyei javaslata szerint például a hontnémeti járásközpont a hozzá tartozó Bát községből az útviszonyok miatt csak három további település érintésével volt megközelíthető, ami valójában légvonalbeli távolságuk háromszorosát jelentette.)²⁸ Továbbá az elmaradt 1849. évi adók behajtását nagy mértékben nehezítette a sok település közigazgatási átcsatolása. Néhány hivatalnok próbálkozott azzal, hogy érvelésébe beleszöjje: „a szokások megzavarása és az évszázadok óta fennálló viszonyok és érdekek” megsértése nem célszerű, ezt azonban Geringer és a katonai vezetők azonnal lesöpörték azzal, hogy – ahogy Johann Bordolo von

Karl Freiherr von Geringer, elnöki iratok 1849:73. Ábrányi Alajos (1786–1853) Szabolcs megyei birtokos, 1848 előtt a megye főjegyzője, majd alispánja.

²⁶ Geringer jelentésfogalmazványa Bachhoz. Pest, 1850. márc. 28. („sürgős” jelzéssel). MNL OL D 55 1850:5661.

²⁷ Johann Bordolo von Boreo lovag altábornagy, kassai katonai kerületi parancsnok átíratva Geringerhez. Sziget, 1850. szept. 17. (német nyelvű) MNL OL D 55 1850:17 995.

²⁸ Balogh László, Hont megyei ideiglenes vezető jelentése Geringerhez. Ipolyság, 1850. febr. 17. MNL OL D 55 1850:3079.

Boreo lovag altábornagy, a kassai katonai kerület parancsnoka fogalmazott a szepesi városok kerülete kapcsán – „egész országoknak, rendeknek és testületeknek kellett ugyanúgy évszázadok óta fennálló és privilégiumlevelekben megerősített előjogaikat letenni a haza oltárára a közjó érdekében”.²⁹ Politikai ellenérveket akceptálni kizárólag a lojális jász-kun kerület (és szintén a rendíthetetlen lojalitásukra hivatkozva az erdélyi szászok) esetében láttak csak indokoltnak a döntéshozók.

Geringer 1850. március végén és április elején jelentette Bachnak a befutott és véleményezett átszervezési javaslatokat, a maga részéről pedig határozottan állást foglalt a nemzeti csoportok elkülönítése mellett.³⁰ Ezzel egyidejűleg utasítást adott a kormányzat által támogatott *Magyar Hírlapban* az átszervezések motívumait népszerűsítő cikk megjelentetésére, amihez a híryanagot a szerkesztő, Szilágyi Ferenc számára Geringer hivatala szállította.³¹ E közleményben is kiemelt szerep jutott a „különféle nemzetiségek elkülönítése” szándékának és az alkotmányos viszonyokra való felkészülésnek: „annál nagyobb fontosságot tulajdoníthatni [a nemzetiségek elkülönítésének], minthogy a nemzeti egyenjogúság Magyarországon csak így lehetend válósággá, a nélkül hogy a legsajnosabb surlódásokra szolgáltasson ürügyet a különféle és – legalább egy részt – nem minden külső befolyás nélkül egymás ellen fölzaklatott nemzetiségek közt. Az alkotmányos formák életbeléptével, jelesleg a járásbeli, megyei és országos képviselőlet megválasztásánál annál nagyobb bizonyossággal és annál aggasztóbb modorban jelentkeznének ezen surlódások, minthogy az egy és ugyanazon igazgatási körben meghagyott jelentékenyebb kisebbségek, ez alkalommal önfentartási harcot kezdenének, melynek az általán uralkodó lázas nemzeti féltékenység mellett, szenvedélyes, a közigazgatás menetét akadályozó és csak a rend elleneinek kedvező tusává kellene fajulnia.”³² A közlemény nyilvánosságra hozta a fent említett ambiciózus átszervezési terveket, aminek nyomán a magyarországi sajtó is foglalkozott azokkal.³³

1850 tavaszán–nyarán azonban mintha megakadt volna az átszervező lendület és lelkesedés. Egyrészt néhány felmerült átszervezés ellen tiltakozó irat futott be Geringerhez (román tisztviselők és ügyvédek tiltakoztak Arad megye kettéosztása ellen; Mihályi Gábor [Gavril Mihalyi] és Mán József [Iosif Man]

²⁹ Péchy Imre Szepes kerületi főbiztos jelentése Geringerhez. Lőcse, 1849. nov. 18. (német nyelvű) MNL OL D 55 1849:5133.; Bordolo átirata Geringerhez. Kassa, 1850. febr. 28. (német nyelvű) Uo. 1850:3781.

³⁰ Geringer jelentésfogalmazványai Bachhoz. Pest, 1850. márc. 20., márc. 28. („sürgős” jelzéssel), ápr. 6. MNL OL D 55 1850:4099., 1850:5661., 1850:6261.

³¹ Aktafeljegyzés. Pest, 1850. márc. 28. MNL OL D 55 1850:4099.

³² „Pest, ápril 18.” Belföld c. rovat. Magyar Hírlap 1850. 132. sz. április 19.

³³ Vö. *Deák Á.*: „Nemzeti egyenjogúsítás” i. m. 104.

máramarosi román vezetők Máramaros megye kettéosztását bírálták),³⁴ a katonai vezetők között is akadtak (például Bordolo), akik a gyakorlati megvalósítás nehézségeit látva inkább a földhöz ragadtabb javaslatok mellett kezdtek állást foglalni, módosítva korábbi álláspontjukat.³⁵ Geringer hivatalnokai is kezdtek nagyobb figyelmet fordítani az eredeti irányelvek elemére, miszerint a korábbi közigazgatási határoktól csak nyomós okok esetén térjenek el.³⁶ De a legsúlyosabb érvert feltételezhetően az átszervezés költségei jelentették: Bach 1850. május 1-jén felszólította Geringert, hogy addigi javaslatainak elfogadása vagy elvetése előtt tegyen átfogó előterjesztést az átszervezés hivatalnoki állomány- és fizetésvonzatáról. Bach óvatossága indokoltnak bizonyult. Május 22-én küldte el Geringer a kért kimutatást, egyúttal további indítványokat előterjesztve (arra hivatkozva, hogy 200 000 lakosnál nagyobb ne legyen egy megye sem): Trencsén, Nógrád, Sáros, Vas, Zala, Baranya, Somogy megye kettéosztását, Csongrád megye átszabását, Nyitra megyében pedig további változtatásokat javasolt. Így azután összesen 67 megyével számolt, azokban 264 megyei biztossal, összesen 812 680 forintos költségvetéssel, kiegészítve azt az öt kerületi kormányzatra szánt 98 750 forinttal. Előterjesztése tehát 911 430 forintra tette az átszervezés után a közigazgatási szervezet működtetésének éves költségeit (jelezve, hogy ha a börtönök és más büntetőintézmények felügyelete is a közigazgatáshoz kerül, az további többletköltségekkel jár). Kalkulációjából kiderült, hogy egyetlen megye kettéosztása évente 13 500 forinttal terhelte a költségvetést.³⁷

A minisztertanács 1850. június 26-án és augusztus 2-án tárgyalta a magyarországi közigazgatás alapelveit: Bach előterjesztésében már nyoma sem volt a legtöbb korábban előterjesztett megyei átszabásnak. Terve helytartóságról, 5 kerületről, valamint 48 megyéről beszélt, melyek általában véve megőrzik hagyományos elnevezésüket és nagy vonalakban határaikat, csak az enklávékat szüntetik meg. Vita csak – ahogy arról már szó esett – a helytartóság szükségességéről és a kerületek önállóságának kiterjedéséről folyt, a miniszterek egyébként támogatták az előterjesztést.³⁸ Az uralkodó végül szeptember 8-án hagyta jóvá Magyarország közigazgatási beosztását, amelyről szeptember 13-án jelent meg

³⁴ Vö. MNL OL D 55 1850:6088., 1850:3665. Mán József 1848 előtt szolgabíró, 1848–1849-ben országgyűlési képviselő; Mihályi Gábor 1848–1849-ben országgyűlési képviselő, kormánybiztos, 1849-ben Máramaros megye főispánja.

³⁵ Bordolo 1850 közepén Szepes és Zemplén megye kettéosztása ellen foglalt állást helyi „bizalmi férfakkal” való tárgyalásaira és a lakosság kívánságára hivatkozva. Bordolo átiratai Geringerhez, 1850. júl. 18., 1850. júl. 19. (másolat). MNL OL D 55 1850:13 960., 1850:13 959.

³⁶ Lásd például Aktafeljegyzés. Pest, 1850. júl. 17. MNL OL D 55 1850:11 569.

³⁷ Bach leirata Geringerhez. Bécs, 1850. máj. 1.; Geringer jelentésfoglalmazványa Bachhoz. Pest, 1850. máj. 22. MNL OL D 55 1850:8041.

³⁸ A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1850. jún. 26., aug. 2. Die Ministerratsprotokolle II/3. 105–107., 187.

a rendelet. Változott némileg a kerületek határa, amennyiben Fejér megyét a soproni kerület helyett a pestihez, Csongrád megyét a nagyváradiból szintén a pestibe, Tolna és Baranya megyét viszont a pestiből a soproniba soroltak át, hogy az itt élő németiség a nyugat-magyarországi németiséggel egy közigazgatási egységbe kerüljön, s „a centrális magyar blokk ne legyen túlságosan nagy”. A megyebeosztásban beállott változások inkább igazgatási szempontokat érvényesítettek: kis megyéket összevontak (Torna és Abaúj, Ugocsa és Bereg), nagy megyéket kettéosztottak (Pest, Bihar, Nyitra, Heves-Külsőszolnok). A jász-kun kerületből új megyét szerveztek, bár az nem alkotott egybefüggő területet, ami élesen ellentmondott az általános elveknek, de a különleges elbírálást a kerület 1848–1849-ben tanúsított lojális magatartásának elismerésével indokolták. Esztergom és Komárom megyének a Duna balpartján fekvő területeiből szintén külön megyét szerveztek, a két megye többi területét pedig egy megyébe vonták össze, a hajdú kerületet beolvastották Szabolcsba, Fiumét és a buccari kerületet Horvátország-Szlavónországhoz csatolták, továbbá kisebb megyehatár-módosításokat hajtottak végre.³⁹ Láthatólag az ambiciózus átszervezési tervek költségesek voltak, valamint a kormányzati elvekben történt változás együttesen eredményezte, hogy a hagyományos megyei tagozódás alapvetően nem változott. Az elhatározott módosítások közül Bihar és Nyitra megye kettéosztásában, illetve Esztergom és Komárom megyék átszervezésében ismerhetjük fel a nemzetiségpolitikai indoklással korábban felvetett javaslatokat. A járások szintjén viszont a végrehajtott változtatások nemzetiségi szempontból valóban homogénebb egységeket eredményeztek. Az Árva, Turóc, Bars, Liptó, Pozsony, Alsó- és Felső-Nyitra, valamint Nógrád megye népszámlálási adatait összegző kimutatások szerint például az 53 járás közül összesen kilencben nem érte el a többségben levő nemzeti csoport részesedése a kétharmadot, de csak egy olyan volt, az ürményi járás (Alsó-Nyitra megye), melyben az 50% alatt maradt (48,64%).⁴⁰

Bach utasítására alakult ezután egy országos szervező bizottmány Geringer vezetésével az új hatóságok felállításának levezénylésére, amelyben kulcsfontosságú szerep jutott a november elején kinevezett öt új kerületi főispánnak, akik a korábbi miniszteri biztosok teendőit vették át. Természetesen ezzel nem tűntek el a

³⁹ *Edelényi-Szabó Dénes*: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Magyar Statisztikai Szemle 6. (1928) 647–714., itt: 655.; *Sashegyi O.*: Bevezetés i. m. 39–41.; *Sashegyi O.*: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach i. m. 59–60.; Hauer véleményét a pesti kerület kívánatos méretéről lásd uo. 59.

⁴⁰ A táblázatos adatsorokat 1850. ősz – 1851. eleji keltezésekkel lásd MNL OL D 110 Abszolutizmus kori levéltár, K. k. Districts-Regierung Pressburg, általános iratok 1852-1853. IX-X. Kútfő: Népszéleírás 116. cs.

panaszok és az elkülönítést célzó eseti kérvények,⁴¹ de a nemzetiségi igények kielégítésének fő terepévé a megyéken és járásokon belüli hivatali nyelvhasználat vált. De megindultak a panaszok az alig bevezetett közigazgatási változások ellenében is. Forgách Antal gróf például, aki már novemberben megelőzően is a kassai kerületbe került át, majd novemberből kerületi főispánként állt ott az ügyek élén, október végén kimerítő jelentést tett a két elődje (Andreánszky Sándor és Villecz Ignác főbiztosok) által kezdeményezett járási beosztásról, egy-egy rendelkezésről pedig egyenesen úgy nyilatkozott, hogy keresve se lehetett volna egy kevésbé praktikus rendezést kitalálni, s máris számos változtatásra is javaslatot tett. A bécsi kormány válasza azonban az volt, hogy ez a közigazgatási rendezés csak provizorikusnak tekintendő, a korrekciós javaslatokat hagyják majd a definitív rendezésre idejére.⁴²

Közigazgatási határok az úgynevezett definitív közigazgatási rendszerben

1851. december 31-én Ferenc József visszavonta az olmützi alkotmányt, és deklarálta a „tisztá monarchia”, azaz az abszolutizmus kormányzati rendszerének életbe léptetését. A döntést követően szükségessé vált az államszervezeti elvek és gyakorlatok felülvizsgálata. A definitív közigazgatási szervezés birodalmi alapelveinek kidolgozására hivatott birodalmi szervező bizottmány, Karl Friedrich Kübeck báró, a birodalmi tanács (Reichsrat) elnöke vezetésével 1852. november végén tárgyalta a magyarországi szervezés alapelveit, és december végén terjesztették azokat az uralkodó elé.⁴³ Ezt megelőzően 1852 januárjától működött az időközben kinevezett magyarországi katonai és polgári kormányzó, Albrecht főherceg elnökletével egy külön magyarországi bizottmány, annak javaslatait azonban a birodalmi egység jegyében a bizottmány átvizsgálta és átdolgozta. A végleges javaslat nem irányzott elő lényeges területi változtatásokat (bár arról vita folyt, hogy a meglévő öt kerület helyett vajon elegendő lenne-e négy – de ennek kapcsán nem merültek fel nemzetiségi vonatkozások), Kübeck egyébként is „annak az alapelvnek hódolt, hogy az egyszer már fennállón a lehetséges legkevesebbet

⁴¹ 1851 elején például a Zala megyei „vendtót” községek lakosai kérték, hogy a Mura melléki „vendtót ajkú” községeket olvasszák egy közigazgatási egységbe Belica mezőváros székhellyel. Az uralkodó iránti lojalitásukon túl arra hivatkoztak, hogy felettes tisztviselőik nem tudják a nyelvüket, kizárólag magyar nyelvű hirdményeket kapnak. Geringer levélfogalmazványa Hauerhez. Buda, 1851. febr. 10. Melléklet: „Zala megyei vendtót helysegbeli lakosai közönségesen” aláírással magyar nyelvű beadvány Geringerhez, keltezés nélkül. MNL OL D 55 1850:23 724.

⁴² Forgách gróf jelentése Geringerhez. Kassa, 1850. okt. 31. MNL OL D 114 1853:2687.

⁴³ Kübeck előterjesztése az uralkodó számára, 1852. dec. 24. HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge MCZ 114/1853. Vö. *Sashegyi, O.*: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach i. m. 87–101.

változtassanak”.⁴⁴ A javaslatot Ferenc József 1853. január 10-én hagyta jóvá, majd január 19-ei keltezéssel jelent meg a bel-, az igazság- és a pénzügyminiszter közös rendeleteként: „[A kerületek elhatárolásában] a’ mennyiben tulnyomó közigazgatási tekintetekből valamelly részletes módosítás czélszerűnek vagy szükségesnek nem mutatkozik, a’ jelenleg létező kerületek kiterjedése szerint határozandó meg”. Két további megyeösszevonást (Árva és Turóc, illetve Csanád és Békés) rendelt el az uralkodó, „egyébiránt a’ megyék terjedelmére nézve a’ most létező fölosztás vétessék alapul, azon változtatások föntartásával, mellyek netalán a’ szervezet foganatosításánál czélszerűeknek ismertetnek”. A járási tagolásra nézve nem tartalmazott irányelvet a rendelet, tehát továbbra is itt nyílt leginkább lehetőség korrekciókra a nemzeti szempontok érvényesítése jegyében.⁴⁵

A magyarországi kormányzóság felvetette néhány megye áthelyezési lehetőségét, javaslatai kifejezetten a nemzeti elv érvényesülésének gyengítését célozták: Tolna és Baranya megyét a közlekedési viszonyokra és a zökkenőmentes igazgatás érdekeire hivatkozva inkább a pest-budai kerülethez javasolták visszacsatolni; másrészt hasonló érveléssel felvetették Borsod megyének a pest-budai kerületből a kassai kerülethez való átcsatolását, mivel ahhoz közelebb fekszik. Az nem akadály, fejtegeti a kormányzóság javaslata, hogy a lakosság nagy része magyar, hiszen „a nemzetiségek merev elkülönítése Magyarországon nem lehetséges, és egyáltalán nem is kívánatos”. A birodalmi szervező bizottmány azonban, bár nem vitatta a javaslatok lehetséges praktikus előnyeit, úgy látta, hogy az adott pillanatban a politikai érdek inkább az, hogy a nemzetiségi motívumokból már végrehajtott közigazgatási változtatásokat változatlanul hagyják, és csak akkor módosítsanak rajta esetleg, „amikor a nemzetiségi törekvések már megszeliődtek és egybeforrtak”, másrészt – mint kifejtették – a kerületi rendszerben történő esetleges változtatások csak táptalajt adnának a Magyarországon „a berendezkedés tarthatatlanságáról és a kormány ingadozásáról” amúgy is elterjedt nézeteknek, ezért tanácsos ezeket a javaslatokat „kedvezőbb időre” elnapolni. Az uralkodó ezután nem hagyta jóvá a kormányzóság indítványát, így maradt a megyék korábbi kerületi besorolása.⁴⁶ Ugyanakkor

⁴⁴ Kübeck előterjesztése az uralkodó számára, 1852. dec. 24. (német nyelvű) HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge MCZ 114/1853.; Kübeck előterjesztése az uralkodó számára a pest-budai kerületi szervező bizottmány javaslatairól. Bécs, 1853. aug. 12. MNL OL Filmtár, X 9567 W 3004 tekercs, Organisierungskommission 180/1853.

⁴⁵ Ferenc József 1853. január 10-ei rendelete alapján Bach, Krauß, Baumgartner rendelete, 1853. jan. 19. Magyarországot illető Országos Kormánylap, 1853. Első rész 24. sz. Buda 1853. 75–122., idézetek: 75–76.

⁴⁶ Kübeck előterjesztése az uralkodó számára, 1853. márc. 9. (német nyelvű) MNL OL Filmtár X 9567 W 3006 tekercs, Organisierungskommission 64/1853.; *Sashegyi, O.*: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach i. m. 92.

korábban maga a bécsi szervező bizottmány mérlegelte azt, hogy például Győr és Moson megye összevonása azért nem célszerű, mert az egyik inkább magyar, a másik német jellegű, ezért „nem lenne tanácsos Moson jó politikai elemeit Győr megye kevésbé jó elemeivel kapcsolatba hozni”.⁴⁷ A kerületi tagozódást illetően tehát a magyarországi kormányzóság igyekezett volna a nemzeti elv súlyát a közigazgatási tagoltságban csökkenteni, a birodalmi vezetés viszont inkább a status quo fenntartása mellett határozott. A kerületi tagoltság így azután lényeges változások nem történtek az évtized folyamán.⁴⁸

1853 elején kerületenként hoztak létre szervező bizottmányokat. Az összeállítási szempontok között ugyan nem szerepelt a különféle nemzeti csoportok képvisellete, de a bizottságok névsorait áttanulmányozva megállapítható, hogy azokba bekerült az adott kerületben élő különböző nemzeti csoportokból egy-egy fő.⁴⁹ E kerületi bizottmányok egymástól függetlenül működtek, de az általában figyelembe vett érvek hasonlóak voltak: természetföldrajzi adottságok (folyók, hegységek), közlekedési viszonyok, arányos népességre törekvés, népsűrűség, az egyházközségeket együtt tartani a filiákkal, katonai érdekek, a rendőrségi megfigyelés szempontjai, gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok, sőt „történeti fejlődés” és esetenként a lakosság „kívánsága” is.⁵⁰ Egyes hivatalnokok népességkarakterológiai szempontokat is felvetettek.⁵¹ A nemzetiségi tényezők figyelembe vételét tekintve azonban lényeges különbségek mutathatók ki az egyes bizottmányok között.

A kassai kerületi bizottmány láthatólag nagy súlyt fektetett a nemzetiségi megoszlásra mint fontos szempontra: „Ha ezen határok meghúzásánál a nemzetiségi és felekezeti különbségeket nem is lehet abszolút mércének tekinteni, de ott, ahol az a cs. kir. szolgálat külön hátránya nélkül megtörténhet, mindenképpen méltányos tekintettel kell lenni azokra, s lehetőség szerint arra törekedni, hogy ahol a viszonyok könnyen megengedhetővé teszik, kerüljük a lakosság eredeti elemének, az alsó néposztályoknak a nemzetiségét tekintve

⁴⁷ Norbert Purkhart birodalmi tanácsos véleménye a magyarországi szervező bizottmány javaslatairól, keltezés nélkül [1852. november] (másolat, német nyelvű). MNL OL Filmtár X 9567 W 3006 tekercs, Organisierungskommission 49/1852.

⁴⁸ Vö. *Edelényi-Szabó D.*: Magyarország közigazgatási alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai i. m. 648–714.; *Némethy Artur*: Magyarországi törvényhatóságok közigazgatási beosztásának változásai 1526 után. *Történeti Statisztikai Közlemények* 2. (1958) 3–4. sz. 107–120.

⁴⁹ Bach és Krauß előterjesztése az uralkodó számára, 1853. jan. 23. HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge MCZ 595/1853.

⁵⁰ Vö. Szklensky község kérte visszacsatolását Turóc megyéhez, ahonnan 1849-ben Bars megyéhez csatolták. Heinrich Attems gróf, a pozsonyi szervezőbizottmány elnöke jelentése a kormányzósághoz. Pozsony, 1853. ápr. 30. MNL OL D 46 K.k. Militär- und Civilgouvernement für Ungarn, Civil Section (a továbbiakban: D 46) 126. doboz Organisirungs-Acten Pressburg 7638/2281.G/1853.

⁵¹ Attems gróf például azzal érvelt Felső-Nyitra megyében kisebb bírósági körzetek kijelölése mellett, hogy ott a lakosság nagyon szeret pereskedni. Attems jelentése a kormányzósághoz. Pozsony, 1853. ápr. 30. MNL OL D 46 126. doboz Organisirungs-Acten Pressburg 7638/2281.G/1853.

vegyes járásokat abban a vonatkozásban, hogy a járási központ is lehetőleg a hozzá rendelt községekkel egynemű legyen. Magától értetődik, hogy a beosztás célszerűsége a legfelsőbb szolgálat érdekében nem szenvedhet hátrányt, valamint a terep- és kommunikációs akadályokat megfelelően tekintetbe kell venni.⁵² A bizottmány nem tartotta megbízhatónak az 1850–1851-ben lezajlott népesség-összeírás eredményeit. Ott ugyanis a családfőknek kellett nyilatkoznuk a háztartásukban élők „nemzetiség”-éről, azaz szerintük az összeírás „túl-ságosan is specialitásokkal foglalkozott, ahelyett, hogy az összeíró bizottságok „tartották volna magukat az egyedüli praktikus és könnyen felismerhető tényezőhöz, hogy egy településen a legelső néposztály mely anyanyelvet beszél kizárólag vagy túlnyomóan”. A kerületi vezetés tehát az individuális nemzetiségi identitásnyilatkozatok helyett a nyelvtömböket kívánta irányadónak tekinteni, és utasította a járási szolgabírókat, hogy „saját tapasztalatuk” alapján öt napon belül állítsanak össze kimutatást a községek „nemzetiségéről”. A listán „szláv”, magyar, német és román községeket kellett feltüntetni. A „szláv” alá kellett besorolni a kerületben beszélt valamennyi szláv nyelvet és nemzetiséget. Az egyes településeken kisebbségben élő nemzetiségeket e listán nem kellett semmilyen módon figyelembe venni.⁵³

Ezek után a javaslatukban „tisztá” és „túlnyomóan” „szláv”, magyar, román és német járásokat különítették el.⁵⁴

Járások nemzetiségi besorolása	A besorolás „összegzése”	Járások száma	Járások „összegzése”
tiszta szláv járás		29	
túlnyomóan szláv járás		7	
tiszta magyar járás		7	
túlnyomóan magyar járás		9	
túlnyomóan német járás		2	
tiszta román járás		1	
túlnyomóan román járás		1	
	szláv járás		36
	magyar járás		16
	német járás		2
	román járás		2
Összesen		56	56

⁵² Christian von Kotz báró, a kassai szervezőbizottmány elnöke aláírásával litografált feljegyzés. Kassa, 1853. márc. 17. (német nyelvű) MNL OL D 46 124. doboz Organiserungs-Acten Kaschau 5863/1623G./1853.

⁵³ Litografált utasítás a szolgabírákhoz. Kassa, 1853. márc. 11. (német nyelvű) MNL OL D 46 124. doboz Organiserungs-Acten Kaschau 5863/1623G./1853.

⁵⁴ Kotz jelentése Albrecht főherceghez, 1853. ápr. 1. (német nyelvű) MNL OL D 46 124. doboz Organiserungs-Acten Kaschau 5863/1623G./1853. Melléklet: „Nationalitäts-Statistik des Kaschauer Distriktes”

Az adatokat összegezték megyék szerint is:

Megyék nemzetiségi besorolása	Megyék neve	Megyék száma
tiszta szláv megye	Sáros	1
túlnyomóan szláv megye	Gömör, Szepes, Zemplén, Ung, Bereg, Ugozca, Máramaros	7
túlnyomóan magyar megye	Abaúj-Torna	1
Összesen		9

Míg tehát az 56 járásból 37-et nemzetiségi szempontból homogén járásnak minősítettek, megyei szinten erre már csak egyetlenegy, Sáros megye esetén volt lehetőség. Ez mutatja, hogy az 1849–1850-es közigazgatási rendezés e területen is homogenizálta a járásokat. Hogy e helyzetfelmérés után pontosan hogyan és milyen mértékben érvényesítette a bizottság a nemzetiségi megoszlást mint meghatározó tényezőt, sajnos nem tudjuk. Javaslatuk ugyanis – bár nagyon sok átrendezési indítványt tartalmazott (a korábbi 56 járás helyett 52-t javasoltak, s alig találni egyetlen járást, amelynek a területi beosztásában valami módosulást ne irányoztak volna elő) –, az indoklásban minden alkalommal csak a módosítás „célszerű” voltára hivatkoztak, minden részletezés nélkül. (Ahol nagyritkán többet mondanak az indoklásnál, ott nem említik a nemzetiségi megoszlást.)⁵⁵

A soproni bizottmány irataiban is követhető a nemzetiségi elv tekintetbe vétele, fennmaradtak megyei térképek, melyeken a községneveket a nemzetiségi jelleg alapján eltérő színű vonallal húzták alá, vegyes község esetében két színnel.⁵⁶ A célkitűzés, hogy nemzetiségi szempontból homogén járások létezzenek, szerepelt a célok között, de úgy ítélték meg, a fennálló viszonyok alapvetően megfelelnek e követelménynek. Ezért ez a bizottság csak kevés változtatást javasolt (láttuk, már 1849–1850-ben is ez volt a helyzet), de azok indoklásában szerepelt a nemzetiségi szempont: két magyar községet (Rábaszentmihály és Gyarmat – Vas megye) a két járás közötti nemzetiségi motívumokra is hivatkozva javasolták átcsatolni. Indítványozták, hogy a német lakosságú Sövényházát, amely már 1851-ben is kérte ezt, Győr megyétől Mosonhoz sorolják át. A község azzal indokolta kérését, hogy német nyelvű beadványaikat a megyei hatóság nem fogadja el. Ugyan ezt a kerületi főispán sietett cáfolni, de támogatta, hogy a község a jórészt magyar lakosságú pusztái (és egyházi filiája) hátrahagyásával Mosonhoz kerüljön, amit Albrecht főherceg jóvá is hagyott. A központi Szervező Bizottmány ülésén azonban heves vita bontakozott ki erről, és a miniszteri konferencia sem támogatta a javaslatot arra hivatkozva, hogy földrajzi és igazgatási szempontok

⁵⁵ Kotz jelentése a kormányzósághoz. Kassa, 1853. aug. 30. MNL OL D 46 124. doboz Organisations-Acten Kaschau 16 653/5943G./1853.

⁵⁶ Győr, Moson és Baranya megye térképét lásd MNL OL D 46 125. doboz Organisations-Kommission Oedenburg 9886/3235G./1853.

nem támogatják ezt az átcsatolást.⁵⁷ Az uralkodó döntése szeptember 24-én a bel-, az igazság- és pénzügyminiszter döntésére bízta az ügyet, ők pedig amellet döntöttek, hogy Sövényháza Győr megyében maradjon.⁵⁸ De nem szabad azt hinnünk, hogy a nemzetiségi szempontot a soproni kerületi bizottmány minden esetben döntő faktornak tekintette, például a járások egyenetlen népességszámára hivatkozva három vend községet (Dolány, Istvánfalu, Felsőszölnök – Vas megye) egy német többségű járáshoz kívántak átcsatolni, azaz a nemzetiségi hovatarozást más célszerűségi szempontoknak alárendelve érvényesítették.⁵⁹

A nagyváradi kerületi szervező bizottmány a nemzetiséget vagy felekezetet mint általánosan figyelembe veendő szempontot egyáltalán nem említette jelentéseiben, sőt a csatolt községi statisztikai kimutatások sem tartalmaztak efféle adatokat. A járási határok módosítására irányuló javaslataik indoklásaiban sem említettek nemzetiségi szempontot. Javasolták viszont egy teljes járás, a Dél-Bihar megyeibéli 32 községét (körülbelül 14 000 lakossal) átcsatolni Arad megyéhez. Érvelésükben elsősorban természetföldrajzi tényezőt (hegységet) említettek, ennek következtében főleg a fakereskedelemben a lakosok „élénk érintkezését” Arad megyei településekkel, de az érvelés végén felbukkant a nemzeti szempont is: „e földcsík lakossága jórészt ortodox román, s olyan járással kerülne egyesítésre, amelyben a román nemzetiség és az ortodox vallás az uralkodó, szinte az egyedüli felekezet”. Ferenc József azonban a birodalmi szervező bizottmány véleménye alapján, Albrecht főherceg támogató véleménye ellenére, nem engedélyezte a járás áthelyezését.⁶⁰

Hogy a pest-budai kerületi szervező bizottmány iratai között nem bukkan fel a nemzetiségi szempont, talán nem meglepő, hiszen ez a kerület – ahogy erről szó

⁵⁷ Privitzer István, a soproni szervezőbizottmány elnökének jelentése Albrecht főherceghez. Sopron, 1853. jún. 22. Melléklet: „Protocoll I. Der Organisierungs-Kommission über die Komitats-Abgränzung”. Sopron, 1853. ápr. 20.; Albrecht főherceg levélfogalmazványa Bachhoz. Buda, 1853. júl. 26. MNL OL D 46 125. doboz Organisierungs-Kommission Oedenburg 11 971/4200G./1853.; Privitzer jelentése Albrecht főherceghez. Sopron, 1853. júl. 13. Melléklet: „Protokoll IV. Abgrenzungen und Standorte der Stuhlrichter Ämter im Oedenburger Statthalerei Abtheilungs Gebieth”. Sopron, 1853. júl. 7. Uo. 13 089/4584G./1853.; Kübeck előterjesztése az uralkodó számára a soproni kerületi szervezőbizottság javaslatairól. Bécs, 1853. szept. 24. MNL OL Filmtár X 9567 W 3006 tekercs 234/1853.

⁵⁸ Kübeck előterjesztése az uralkodó számára a soproni kerületi szervezőbizottmány javaslatairól. Bécs, 1853. szept. 24. MNL OL Filmtár X 9567 W 3006 tekercs 234/1853. Az uralkodói döntést közli: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein. Bd. 2. Bearbeitet von Waltraud Heindl. Mit einem Vorwort von Gerald Stourzh. Wien 1979. 307.; Bach levele Albrecht főherceghez. Bécs, 1853. dec. 12. MNL OL D 46 125. doboz Organisierungs-Kommission Oedenburg 24 221/8891G./1853.

⁵⁹ Privitzer jelentése Albrecht főherceghez Sopron, 1853. júl. 13. MNL OL D 46 125. doboz Organisierungs-Kommission Oedenburg 13 089/4584G./1853.

⁶⁰ Zichy Hermann gróf, a nagyváradi szervezőbizottmány elnökének két jelentése Albrecht főherceghez. Nagyvárad, 1853. ápr. 16. (német nyelvűek) MNL OL D 46 123. doboz: „Organisierungs-Acten Grosswardein” 1853, 1854. 7020/2046G./1853., 7021/2047G./1853.; Zichy jelentése Albrecht főherceghez. Nagyvárad, 1853. okt. 3. Uo. 19 021/6953G./1853.

esett – túlnyomóan magyar lakosságú volt. Annál meglepőbb azonban, hogy a pozsonyi kerületi jelentések sem utalnak a nemzetiségi szempont kifejezett alkalmazására. A bizottmány tagjai vagy nem láttak e tekintetben problémát (ezt indokolhatja az, hogy – amint láttuk – 1849–1850-ben jelentős korrekciók zajlottak), vagy azt más eszközökkel, nem közigazgatási határmódosítással vélték orvosolhatónak.⁶¹

A neoabszolutizmus éveiben az állampolgárok nemzeti hovatartozása a közigazgatás rendszerének meghatározó elveként – annak ellenére, hogy a „nemzeti egyenjogúsítás” jelszava az első években a kormányzati legitimáció részét képezte – a járási közigazgatási szintre korlátozódott, és csak egyes kerületekben érvényesült. Az összbirodalom építése folyamatának politikai érdekei és a törekvés a magyar politikai elit lehető meggyengítésére a megvalósítás pénzügyi és gyakorlati nehézségeivel párosulva megakadályozták a nemzeti csoportok területi-közigazgatási elkülönítése programjának megvalósulását Magyarországon. A neoabszolutizmus kormányzati rendszerében már szó sem lehetett járási, megyei, kerületi választott önkormányzati testületekről, így ez a szempont sem szólt immáron a nemzetiségi csoportok egymástól való elkülönítése mellett.

Amikor azonban a német nyelvet mint közigazgatási nyelvet egészen a járásokig bezáróan – elsősorban éppen a zömében nem magyarok által lakott és a többnemzetiségű területeken – bevezették 1852-től kezdődően, a német-szláv tartományokból hivatalnokok hada került Magyarországra, továbbá a falvak és városok, megfosztva a lehetőségtől, hogy belső ügyekben korlátozott önállóságot élvezhessenek, az állami hatóságok szoros ellenőrzése alatt maradtak az ostromállapot feloldása után is, a nemzetiségi szempontból homogén lakosságú járások hivatalainak nemzeti színezete is elhalványult. A lakosságnak nem volt lehetősége arra, hogy nemzeti igazgatás élményét élje át s magáénak érezhesse e járási hivatalokat.

A birodalmi kormányzat átalakult preferenciáit Bach belügyminiszter 1856-ban az erdélyi, úgynevezett országképviselési szerv kapcsán így összegezte: „Az erdélyi képviselőlet összetételénél nem lehetett a nemzetiségek elkülönítésének elvéből kiindulni. 1849–1850-ben ez az elv volt uralkodó, s erre alapozva alakították ki a közigazgatási szervezetet. A tapasztalat azonban megmutatta, milyen hátrányokkal járt ez. A kormány ezért egy másik útra lépett, s 1852-ben az ország igazgatása oly módon került átszervezésre, hogy azzal megkezdődjék a nemzetek

⁶¹ A bizottmány iratait lásd MNL OL D 46 126. doboz: Organisirungs-Acten Ofen; Organisirungs-Acten Pressburg. Más forrásból viszont tudjuk, hogy Pozsony megyében Németdiószeg község kérte a vele 1848-ban – állítólag a község akarata ellen – egyesített Magyardiószeg községtől való különválást. Indokaik között szerepelt saját német nyelvű iskolájuk fenntartásának igénye s hogy az egyesítés „egyenlenségek és viták”-hoz vezetett. Bach előterjesztésére az uralkodó engedélyezte. Bach előterjesztése az uralkodó számára, 1853. nov. 30. (német nyelvű) HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge MCZ 3977/1853.

összeolvadása.”⁶² A nemzetiségek egyenjogúsítása kikerült a kormányzati célok közül, az összbirodalmi egység és centralizált közigazgatás teremtésének hevében már inkább kerülendőnek, mintsem tanácsosnak tűnt a lakosság nemzetiségi összetételét tekintve homogén közigazgatási egységek kialakítása. A nemzeti egyenjogúsítás programjától kiindulva a nemzetek egyensúlyán keresztül így a kormányzat néhány éve alatt eljutott a nemzetek összeolvasztásának idejéig.

ADMINISTRATIVE BORDERS AND NATIONAL MINORITIES IN HUNGARY IN THE 1850s

By Ágnes Deák

SUMMARY

After the suppression of the 1848–1849 Hungarian War of Independence, the Viennese imperial government made efforts to take into consideration the demands of the non-Hungarian national movements to form homogeneous units during the re-administering of territorial units. The reform started in the autumn of 1849, and the preparatory proposals were to be elaborated by the chief commissioners. Among them, the members of the conservative camp did not support the undoing of the traditional administrative system, while others formulated grandiose plans in order to create nationally homogeneous districts (even at the cost of dismembering or merging counties). Eventually, only a fraction of the proposed transformations was put into effect, and even those were not necessarily determined by national considerations. In 1853 the preparatory work for the so-called definitive administrative organisation began, with the creation of district committees for the elaboration of proposals. While in certain districts great emphasis was put on national principles, in others this principle seems to have been completely absent. Moreover, in the meantime imperial policy changed as well: in order to create imperial unity, it dropped the idea of structuring the territorial administration according to national principles.

⁶² A miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1856. jún. 24., júl. 1., júl. 15. Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein. Bd. 5. Bearbeitet und eingeleitet von Waltraud Heindl. Wien 1993. 110–111.

Büky Orsolya

CSÁNKY DÉNES AZ ORSZÁGOS MAGYAR SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM ÉLÉN

A Szépművészeti Múzeum helye Hóman Bálint művészetpolitikai törekvéseiben

Hoffmann Edith, az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum (a továbbiakban: Szépművészeti Múzeum) Grafikai Osztályának vezetője¹ 1936 nyarán Petrovics Elek főigazgató² váratlan menesztését követően felháborodott levelet írt barát-nőjének, Babits Mihálynének.³ Az új főigazgató, Csánky Dénes, akit Hoffmann Edith levelében többek között „teljesen tudatlan, végtelenül korlátolt, együgyű fráternek” nevezett, a Fővárosi Képtár igazgatói székéből került a Szépművészeti Múzeum élére. Kinevezése, illetve Petrovics menesztése annak ellenére érte sokként a Múzeum dolgozóit, hogy Hóman Bálint 1932-es miniszteri kinevezését követően folyamatosan napirenden voltak a kulturális és tudományos intézményrendszerek átalakításával összefüggő esetleges személycserék.⁴ A sajtóban megjelent tudósítások többek között egyetemek megszüntetéséről, a Magyar Országos Gyűjteményegyetem (a továbbiakban: Gyűjteményegyetem) átalakításáról, valamint a hozzá tartozó intézmények újjászervezéséről szóltak.⁵ Bár a klebelsbergi kulturális vezetésben betöltött szerepe miatt Hóman az elhunyt kultuszminiszter emberének számított, s Gömbös Gyulával való szoros baráti kapcsolatáról is kevesen tudtak,⁶ kormányba kerülése mégis némi nyugtalanságot okozott a

¹ Hoffmann Edithről lásd *Weblé Tünde*: Hoffmann Edith (1888–1945). In: „Emberek és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai I. Szerk. Markója Csilla – Bardoly István (Enigma könyvek) Bp. 2006. 205–218.

² Petrovics Elekről: *Molnos Péter*: Petrovics Elek (1873–1945). In: „Emberek és nem frakkok” i. m. 218–243.

³ „Az új igazgatóm egy tökéletes senki.” Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.) Fond III Babits Mihály III/584. Hoffmann Edith levele Babits Mihálynéhoz, 1935. júl. 4.

⁴ „A magyar ifjúság jövőjének biztosítását a nemzet egyik legsürgősebb feladatának tartja, és igyekezni fog ehhez képest cselekedni. A szolgálati idejüket betöltött, a korhatárt túlhaladott tisztviselők és tanárok nyugalomba helyezését a közszolgálati rugalmasság érdekében is helyesnek tartja. Nem jó az ilyen nyugdíjazásokat egy-egy kiváló egyéniség személyi kiválóságának szemüvegén át nézni, mert ezeket a nyugdíjazás sem bénítja meg.” (Saját tudósítónktól) Hóman kultuszminiszter középiskolai reformot készít elő. A nemzeti lélek regenerációja és szakszerű szelekció a programja. Pesti Napló, 1932. október 11. 6.

⁵ Hóman miniszter átszervezi a magyar kultúrát. Magyarország, 1932. október 25. 1.

⁶ *Gratz Gusztáv*: Magyarország a két világháború között. Bp. 2001. 253.

magukat a bethleni liberális konzervatív értékrend mentén meghatározó intézményvezetők körében.

Klebsberg a Gyűjteményegyetem kötelékébe tartozó főigazgatók nyugdíjkorhatárát 70 évben határozta meg, de a Gyűjteményegyetemi Törvény 8. §-a értelmében a Gyűjteményegyetem Tanácsa javaslatot tehetett a korhatárt betöltő intézményvezetők állásukban való megtartására.⁷ 1927 nyarán e paragrafus segítségével maradhatott a helyén Klebsberg legközelebbi munkatársa, Csánki Dezső, az Országos Levéltár főigazgatója, Csánky Dénes édesapja is.⁸ Csánki 1932 őszén már betöltötte a 76. életévét, ám visszavonulásának lehetősége meg sem fordult a fejében. Állása függetlenül attól, hogy legfőbb mentora, Klebsberg a Bethlen-kormány 1931. augusztusi lemondását követően elvesztette kultuszminiszteri bársonyszékét, látszólag nem forgott veszélyben. Klebsberg ugyanis mint a Gyűjteményegyetem és a Magyar Történelmi Társulat (a továbbiakban: Történelmi Társulat) elnöke változatlanul jelentős informális hatalommal rendelkezett, Csánki pedig a Gyűjteményegyetem és a Történelmi Társulat alelnöki pozíciói mellett 1931-től mint a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöke a „hivatali dicsőség” csúcsára érkezett.

Klebsberg 1931. augusztusi távozását követően Károlyi Gyula kormányában néhány hónapra Ernst Sándort, majd 1931. december 6-tól Karafiáth Jenőt nevezték ki a kultuszminiszteri székbe. Karafiáth a kommün után rövid ideig belügyminiszteri, majd miniszterelnökségi politikai államtitkár, országgyűlési képviselő, az országgyűlés háznapja, 1923-tól az Országos Testnevelési Tanács elnöke, valamint az Országos Magyar Képzőművészeti Társaság választmányi tagja volt. Egyetemi éveiben ifjúsági elnökként Zsitvay Tiborral, Lázár Andorral, Lázár Ferencsel és Darányi Kálmánnal együtt aktívan közreműködött a Budapesti Egyetemi Atlétikai Club (BEAC) munkájában.⁹ Az egyetem elvégzését követően a jogvégzett BEAC-tagok megalakították a Magyar Jogász Sport Egyesületet (MISE), mely – ahogy Lázár Andor fogalmazott – „lényegileg komoly, összetartó baráti társaság volt, amely szeretett közügyekkel is foglalkozni, mellékesen azonban néha sportolt is”. A MISE közössége hozta létre a háború után az Országos Nemzeti Clubot, melyben Karafiáth ugyancsak alapító tagként szerepelt.¹⁰ Hóman Bálint az unokatestvérén, a jogász végzettségű Darányi

⁷ 1922. évi XIX. tc. nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetükről. Hivatalos Közlöny 30. (1922) 18. sz. 321–326.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), Minisztertanács Jegyzőkönyvek (a továbbiakban: K 27) 1927. ápr. 29. 16. ülés 14.

⁹ *Karafiáth Jenő: A Budapesti Egyetemi Atlétikai Club története 1898–1903. Egyetemi Lapok* 19. (1904) 14. sz. 11–14. és 15. sz. 14–15.; *Lázár Andor: Visszaemlékezéseim*. Bp. 1995. 43.

¹⁰ *Lázár A.: Visszaemlékezéseim* i. m. 44.

Kálmánon keresztül kapcsolódott ehhez az informális körhöz, de Karafiáth Jenővel a Budapest VII. kerületi Barcsay utcai magyar királyi állami főgimnáziumban töltött közös diákévek is összekötötték.¹¹

Karafiáth kinevezése előtt Károlyi Gyula politikai államtitkárán, Darányi Kálmánon keresztül felajánlotta Hómannak a kultuszminiszteri bársonyszéket, amelyre Hóman nemet mondott, ám nem a később a népbírószági perében felhozott okból.¹² Hóman ugyanis Gömbös Gyulával való informális kapcsolata révén pontosan tisztában volt azzal, hogy a Károlyi-kormány regnálása nem tarthat soká, és esze ágában sem volt jövőbeli esetleges kultúrpolitikus szerepét egy átmeneti kormányban való részvétellel veszélyeztetni.¹³ Mivel azonban Karafiáth korántsem rendelkezett akkora politikai rutinnal és taktikai érzékkel, mint Klebelsberg, rövid kultuszminisztersége ideje alatt különböző dilettáns intézkedéseivel jóformán kezelhetetlen állapotokat teremtett a tárca illetékessége alá tartozó területeken. Az Országos Magyar Képzőművészek Társaság (a továbbiakban: OMKT) és a Képzőművészeti Főiskola reformista tanárainak bíróságon végződő konfliktusát a hírheft Triko rendelettel megkoronázó kultuszminiszter¹⁴ például – igaz, ellenzéki képviselők nyomására – hivatalos vizsgálatot indított a Nemzeti Színház igazgatója, Hevesi Sándor ellen, mely vizsgálat során nemcsak az ügygel kapcsolatos vádak igazsága, hanem Klebelsberg érintettsége is kiderült.¹⁵

A Károlyi kormány lemondásakor Karafiáthnak is távoznia kellett, aki utolsó intézkedéseinek egyikeként még nyugdíjazta Hubay Jenőt, a Zeneművészeti Főiskola főigazgatóját, Csók Istvánt és Vaszary Jánost, a Képzőművészeti Főiskola tanárait, valamint Csánki Dezsőt is.¹⁶ Ám míg Hubay, Csók és Vaszary nyugdíjazása óriási vihart kavart, Csánki Dezső távozása a nagy nyilvánosság előtt teljesen visszhangtalan maradt.¹⁷ Hubay nyugdíjazását a Kormányzó saját hatásköré-

¹¹ OSZK Kt. Fond 15 Hóman Bálint (a továbbiakban: Fond 15) 15/804. Karafiáth Jenő levelei Hóman Bálintnak.

¹² Hóman állítása szerint az ajánlatot azért utasította vissza, mert „nem óhajtott politikával foglalkozni”.

¹³ OSZK Kt. Fond 15/2. Hóman Bálint életrajzi és kortörténeti feljegyzései; Hóman Bálint és Gömbös Gyula kapcsolatáról lásd *Büky Orsolya: Recepció és forrásérték. Hóman Bálint és a Darányi irathagyaték. Századok 154. (2020) 834–839.*

¹⁴ *Büky Orsolya: A szellem lovagjai. A Magyar Corvin-lánc, a Magyar Corvin-koszorú és a Magyar Corvin-díszjelvény kitüntetés története. Bp. 2015. 89–92.*

¹⁵ A vizsgálat során a Nemzeti Színház és a Wertheimer Orfeum Részvénytársaság között 1925. szeptember 17-én kötött kettős szerződés részletei is napvilágra kerültek. A rendkívül kínos korrupciós ügyet elsősorban nem Hevesi Sándorra, hanem a már halott Klebelsbergre tekintettel végül kinevezését követően Hóman Bálintnak kellett elsüllyesztenie.

¹⁶ Nyugdíjazták Csók Istvánt és Vaszary Jánost. Csók István ellen vizsgálatot rendelt el a miniszter az Az Estben tett nyilatkozata miatt. Pesti Napló, 1932. szeptember 25. 5.

¹⁷ „A szürkeségből bukkant fel Karafiáth Jenő, és rövid pünkösdi királysága fogytán oda is fog megtérni. [...] Karafiáth úr miniszterségének még az emléké is elfeledték már, amikor egy Csók István, egy

ben visszavonta,¹⁸ Csánkiért azonban az akkor hidegkúti villájában magas lázzal és nagy fájdalmakkal fekvő Klebelsbergnek már nem volt alkalmja szót emelni. A volt kultuszminisztert ekkor ugyanis rossz egészségi állapota ellenére egészen a kórházba kerülése napjáig a kormányválság és saját esetleges miniszterelnöki ambíciói kötötték le.¹⁹

Hóman Csánkinak közvetlenül a nyugdíjazás után írt levelében rendkívül együttérzőnek mutatkozott, noha nem kétséges, hogy az Országos Levéltár főigazgatójának eltávolítása az ő egyetértése nélkül nem történhetett volna meg.²⁰ Ám Hóman nemcsak a nyugdíjazások ügyében egyeztetett informálisan a lemondófélben lévő Karafiáthtal, hanem a Gyűjteményegyetem, illetve a külföldi kulturális intézetek jövőjéről sorsával kapcsolatban is. A nyugdíjaztatásának tervéről mit sem sejtő Csánki Dezső ügyvezető alelnöki minőségében szeptember 3-án ugyanis levélben közölte Hómannal, hogy Karafiáth „lényeges változtatásokat” tett a neki a Gyűjteményegyetem Tanácsa által jóváhagyásra leküldött s a külföldi magyar intézetek szervezeti szabályzatával kapcsolatos rendeletén. A módosítások között szerepelt a Római Magyar Intézet kurátora hatáskörének szűkítése is, melyet a „legközvetlenebbül érintett fél”, Gerevich Tibor Csánki legnagyobb csodálkozására „minden ellenvetés nélkül” elfogadott.²¹ Hóman tehát amellett, hogy a számára fontos, ám kényes személycserék ódiúmát is igyekezett a leköszönő Karafiáthra hárítani, informális egyeztetéseik révén olyan, a Gyűjteményegyetem törvényes autonómiáját csorbító kultuszminiszteri döntéseket sugalmazott neki, melyek egyrészt a saját jövőjéről a kultuszminisztersége idején precedensül szolgálhattak volna a továbbra is elnöklő Klebelsberggel szemben, másrészt előkészíthették a külföldi magyar intézetek irányításával és működésével, illetve Gerevich Tibor új szerepkörével kapcsolatos távlati terveit.

Vaszary János, s egy Hubay Jenő neve még egyre töretlen fényrel ragyog tovább.” Nyugdíjazták Csók Istvánt és Vaszary Jánost. Pesti Napló, 1932. szeptember 28. 5.

¹⁸ „Külföldön sohasem helyeztek nyugdíjba a korra való tekintettel olyanokat, kik a nagy művészi intézmények élén állottak. Gevaert 90 éves korában még mindig a brüsszeli Királyi Conservatorium élén állt. Joachim József, hazánkfia a berlini Hochschule igazgatója is élete fogytáig töltötte be állását. [...] A művészet terén nincs korhatár.” OSZK Kt. Fond 73 Hubay Jenő 73/10. Hubay Jenő Horthy Miklóshoz, 1933. febr. 20.

¹⁹ „Ezalatt zajlott le a kormányválság. Gödöllőn folyt az új kormány megalakítására irányuló tárgyalások. A kormányzó őt is meghívta, de állapota miatt természetesen ennek nem tehetett eleget. Arra kérte Vértessyt, a Kabinet Iroda főnökét, hogy jöjjön ki hozzá Hidegkútra. Ez kimentette magát, ami Kunónak rosszul esett.” *Klebelsberg Kumoné: Életutunk*. Szeged 1991. 80.

²⁰ „Családi oldalról azt hiszem már értesültél a Gyűjteményegyetemre és az Országos Levéltárra és az összes munkatársaidra nézve végtelenül fájdalmas tényről, hogy a Kormányzó Úr Ö Főméltósága a minisztertanácsnak a kiszolgált tisztviselők nyugdíjazása tekintetében hozott generális elhatározása alapján a Te nyugdíjazásodat is elrendelte.” Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1932. szept. 28. OSZK Kt. Fond 15/1827.

²¹ OSZK Kt. Fond 15/385. Csánki Dezső levele Hóman Bálinthoz, 1932. szept. 3.

Klebelsberg váratlan halála ugyancsak jelentősen megkönnyítette Hóman helyzetét, akit az 1932. október 2-ai vallás- és közoktatásügyi miniszterré való kinevezése nem jogosított fel a Gyűjteményegyetem elnöki pozíciójának elfoglalására, s e tény a későbbiekben beláthatatlan hatásköri konfliktusokat eredményezhetett volna kettőjük között. Klebelsberg öt éves elnöki mandátuma ugyanis 1932. október 29-én járt volna le,²² és aligha kétséges, hogy a Tanács nagyrészt neki lekötözött tagjai a következő öt éves ciklusra is megválasztották volna. 1932. október 11-én bekövetkezett halála után viszont Hóman akadály nélkül foglalhatta el mind a Gyűjteményegyetem, mind pedig a Történelmi Társulat elnöki székét.

Bár a Gyűjteményegyetem átalakításával kapcsolatos tervei régóta készen álltak, Hubay, Csók és Vaszary nyugdíjaztatása, illetve a Gyűjteményegyetem átalakításával, a budapesti közgyűjtemények átszervezésével és a vezetői személycserékkel kapcsolatos kiszivárogtatások negatív visszhangja óvatosságra intették Hómant. Különösen kellemetlen volt számára, hogy egy, a *Magyarságban* megjelent írás Gerevich Tibort is megemlíttette, mint aki az „Iparművészeti és Szépművészeti Múzeum és általában az összes művészeti kérdések legfőbb irányítója” lesz.²³ Nem kétséges, hogy Gerevich valóban ezt a szerepet szánta magának, s könnyen lehet, hogy az információk kiszivárogtatásában is benne volt a keze.²⁴ Ám az alakuló hómani kultúrpolitikában betöltendő lehetséges szerepkörének eltervezésekor – pályafutása során nem először – alaposan túllőtt a célon.²⁵

Hóman és Gerevich 1918 novemberében kerültek egymással szorosabb kapcsolatba, amikor a Hóman a Tudományos Intézetek Szövetsége ügyvezető alelnökéként meglehetősen rideg és kioktató hangú levelet intézett a Gerevich szervezte Magyar Nemzeti Múzeum Alkalmazottainak Szövetségéhez.²⁶ Hóman, aki a hagyatékában fennmaradt feljegyzéseiben nem késlekedett több ízben is hangsúlyozni azt a

²² Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának 1931. évi május 7-én tartott II. cikluskezdő teljes ülése. Országos Magyar Gyűjteményegyetem Kiadványai, II. ciklus, 1. füzet. Bp. 1931. 84.

²³ Hóman miniszter átszervezi i. m. 1.; „Magyar Távirati Irodát illetékes helyen felhatalmazták annak közlésére, hogy az egyik esti lapban Hóman Bálint kultuszminiszter átszervezési terveiről megjelent hosszabb közlemény, amely főleg a Gyűjteményegyetem átcsoportosításáról és a beletartozó intézmények újjászervezéséről szól, elejétől-végéig önkényes kitalálás.” MNL OL MTI Napi Hírek, Könyvmatos Hírek 1932. október 24. hétfő, 30. kiadás, 23 óra 10 perc. (<https://bit.ly/3zZVdF9>, letöltés 2021. jún. 20.)

²⁴ Gerevich bevett módszere volt, hogy a vele készített vagy róla szóló, de általa sugalmazott interjúkban rendre szóba hozta, illetve tényként közölte azokat az ügyeket, melyek megvalósítása a céljai közé tartozott. Ilyenek voltak többek között a Képzőművészeti Főiskola átalakításával vagy az új Műemlékvédelmi Törvénnyel kapcsolatos nyilatkozatai. A válság tudósa – Interjúk Gerevich Tiborral 1930 és 1941 között. Enigma 16. (2009) 59. sz. 37–59.

²⁵ Gerevich Hóman kinevezését követő terveiről lásd *Büky O.*: A szellem lovagjai i. m. 96–103.

²⁶ Az 1918. november 27-én 14/1918. iktatószám alatt kelt levél egy online árverésen tűnt fel. Fogalmazványa, illetve a levél elküldését bizonyító iktatókönyv Hóman irathagyatékában található. OSZK Kt. Fond 15/111. A Tudományos Intézetek Szövetségének irattára.

tényt, hogy a Tudományos Intézetek Szövetsége az ő kezdeményezésére és irányítása alatt jött létre, rendkívül rossz néven vette, hogy Gerevich a Nemzeti Múzeum dolgozóival önálló szakmai lobbiszervezetet kíván alakítani. Gerevich nyilván hamar átlátta, hogy az adott helyzetben kettejük közül Hóman rendelkezik nagyobb érdekérvényesítő képességgel, s 1919. február 9-én már a Tudományos Intézetek Szövetsége Tanácsának tagjaként ő javasolta, hogy „a Tanács Hóman Bálintnak a Tanács megszervezésével szerzett nagy érdemeiért jegyzőkönyvben fejezze ki köszönetét”.²⁷ A húszas években baráti kapcsolatuk egyre szorosabbá vált, s míg Hóman a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójaként többek között jövődó kultúrpolitikai koncepcióján dolgozott,²⁸ Gerevich a Római Magyar Akadémia igazgatójaként, valamint a Művészettörténeti és Keresztény Régészeti Intézet vezetőjeként egy „új magyar művészeti iskolát” igyekezett megteremteni.²⁹

Gerevich joggal bízott abban, hogy ha Hóman kultuszminiszter lesz, még inkább „megnyílhatnak előtte a távlatok”, ám csalódnia kellett. Az egymással elkeseredett ellenségeskedésbe keveredett OMKT és a Szinyei Merse Pál Társaság (a továbbiakban: Szinyei Társaság) tagjai ugyanis abban mindenestre egyetértettek (s ez a miniszteri pozícióba került és a Művészbéke³⁰ megteremtésén fáradozó Hóman számára is világos volt), hogy Gerevichet az „összes művészeti kérdések legfőbb irányítójaként” semmi esetre sem fogják elfogadni. Ez a tény azt is jelentette, hogy azoknak az intézményeknek – Szépművészeti Múzeum, Képzőművészeti Főiskola³¹ –, melyek bevétele Gerevich legfőbb törekvése volt,

²⁷ OSZK Kt. Fond 15/112. A Tudományos Intézetek Szövetségének működése során keletkezett iratok. Jegyzőkönyv a Tudományos Intézetek Szövetsége Tanácsának 1919. február 9-én tartott üléséről.

²⁸ *Büky Orsolya*: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűteményi koncepciójának különbségei a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára és az Országos Levéltár egyesítésének tükrében. Századok 153. (2019) 740.

²⁹ Gerevich Tiborról: *Szakács Béla Zsolt*: Gerevich Tibor (1882–1954). In: „Emberek és nem frakkok” i. m. 178–205.; *Ujváry Gábor*: Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban. Gerevich Tibor és a Római Magyar Akadémia. Történelmi Szemle 58. (2008) 195–223.; *Uő*: Két dudás egy csárdában. In: Történelmi ártértekelés. Hóman Bálint a történész és politikus. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 2011.; *Molnos Péter*: Újrafestve. Gerevich Tibor és Aba-Novák Vilmos. Enigma 16. (2009) 59. sz. 5–36.; *Markója Csilla*: Gerevich Tibor görbe tükörben. Enigma 16. (2009) 60. sz. 5–45.; *P. Szücs Julianna*: Kurátor és kora. Az Enigma című folyóirat két számáról. Artmagazin 9. (2011) 3. sz. 20–23.; *Markója Csilla*: Gerevich Tibor és sokrétű hagyatéka. Aba-Novák Vilmos, Jeges Ernő és a kultúrpolitika a Horthy-érában. Enigma 25. (2018) 95. sz. 35–50.

³⁰ A Művészbéke ügyéről részletesen lásd *Büky O.*: A szellem lovagjai i. m. 89–103.

³¹ „Kollár Kálmántól tudom, a Lyka helyének megpályázására gondol (a Képzőművészeti Főiskolában). [...] Már most tudnia kell, hogy egész légiónyi állástalan vagy nem kielégítő állású fiatal diplomás műtörténész les éhesen minden alkalomra. Az egyetem régen feni fogát a főiskolára, Gerevich szeretné a maga expositúrájának, és éppen ő már Lykát is kikezdte többször. Azzal érvelt ellene, hogy nem művészettörténész (hanem természetesen: újságíró). Egyik kedvenc tanítványa, Genthon István, már híreszteli is, hogy a tanszékre Szőnyi Ottó, Műemlékek O.[rszágos] Bizottságának előadója kerül, annak helyét pedig majd ő foglalja el. Emlegetnek más jelölteket is. A főiskolának gondban fő miatta a feje, mert előre látja, hogy nagy küzdelme lesz Gerevich éheseivel. Gerevichnek még nagyobbra nőtt

az 1930-as években nemhogy ő, de jelesebb tanítványai sem kerülhetnek az élére. Mindenképpen találni kellett tehát egy olyan személyt, aki nem kötődött a Gerevich-iskolához, képzőművészeti és múzeumi háttérrel is rendelkezett, s mind Hóman, mind Gerevich törekvéseivel kapcsolatban kellőképpen lojálisnak mutatkozik. Hoffmann Edith szerint Csánky egyetlen „kvalifikációja”, hogy Hóman „gyerekkori játszótársa” volt.³² Csánky Dénes és Hóman Bálint valóban régóta ismerték egymást, de kapcsolatuk korántsem volt olyan szoros, mint ahogy azt a kívülállók utólag gondolni vélték, és a festőművész-múzeumi szakember magas pozícióba kerülése elsősorban nem e baráti kapcsolattal, hanem Hóman Bálint és Gerevich Tibor közös művészetpolitikai törekvéseivel állt összefüggésben.

Hóman, aki az 1920-as évek végétől céltudatosan készült jövőendő kultuszminiszteri szerepére, keveset értett a művészetekhez. Ingóságainak 1948-ban készített leltára kényelmes, de kvalitatástan bútorokat, harmadrendű festményeket, iparművészeti tárgyakat sorol fel, s aranyárga selyemmel behúzott szalongarnitúrája, melyet aranyárga, rojtokkal és fodrokkal díszített függönyök és gyöngyfűzésekkel díszített selyemernyős bronzcsillárok egészítettek ki, jó képet mutat konzervatív középosztálybeli ízléséről.³³ Kultuszminiszteri kinevezését követően azonban elsőként épp a tájékozottságához és érdeklődéséhez legkevésbé közel álló képzőművészeti kérdésekkel kapcsolatos problémák megoldására kellett összpontosítania.

Bár a művészeti élet konszolidációjával kapcsolatos első hivatalos állásfoglalása mögött egyértelműen felsejlett sugalmazója és tanácsadója, Gerevich Tibor alakja,³⁴ arról egyelőre szó sem lehetett, hogy Hóman Gerevich elgondolásait követve a Kormányzó által támogatott OMKT, valamint a Szinyei Társaság szellemi körébe tartozó befolyásos művészek kívánságait és akaratát figyelmen kívül hagyó művészetpolitikai intézkedéseket hozzon.³⁵ Petrovics Elek Hóman kinevezése után néhány nappal egy személyes találkozásukat követően írt leveléből viszont egyértelműen kiderül, hogy a kultuszminiszter – minden bizonnyal Gerevich

Hóman alatt a hatalma.” Elek Artúr levele Fülep Lajoshoz, 1934. júl. 11. In: Fülep Lajos levelezése III. Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 1995. 415.

³² OSZK Kt. Fond III/584. Hoffmann Edith levele Babits Mihálynéhoz, 1935. júl. 4.

³³ MNL OL VKM Felsőoktatási és Tudományos Főosztály XIX-I-1-h-110-3-h-200743/1948 232. d. 561/1948. G. H. sz. Leltári jegyzék Hóman Bálint féle ingóságokról.

³⁴ „A fiatalabb magyar művészgardának ma már Európa szerte ismert és elismert működésében nem egy tünet jogosít fel a feltevésre, hogy az útkeresések és radikális túlzások korszaka után elkövetkezett a mi korunk világszemléletének, a materiális világszemlélettel szembe helyezkedő, idealisztikus szemléletnek megfelelő új és erőteljes művészi irányzatának korszaka. E kialakulóban levő irányzat hátterében, ha halvány körvonalaiiban is egy átfogó nemzeti művésziskola korvonalai látszik kibontakozni, amely szervesen egyesíteni készül egy spirituálisabb irányú természetlátás és a művészi szintézis szempontjait.” MNL OL MTI Napi Hírek, 1932. okt. 27. 20. kiadás. (<https://bit.ly/3hGHwUx>, letöltés 2021. máj. 10.)

³⁵ Büky O.: A szellem lovagjai i. m. 99.

hatására – már első beszélgetésük alkalmával megpróbált szót emelni a „gazdasági és egzisztenciális érdekek” miatt egymással szembenálló művészeti „klikkek” nagy száma miatt, és e gyakorlattal szemben a művészek „nagyobb egységekbe tömörülését” szorgalmazta. Petrovics azonban amellet, hogy Hómannak írt levelében részletesen bemutatta a jelentősebb művészeti társaságokat, egyértelművé tette azt a véleményét is, mely szerint „az előbb említett alakulatokat nem lehet kárhoztatni, sőt úgy kell tekinteni, mint elkerülhetetlen egészséges jelenséget. Hasonló processus ment végbe Párisban, Münchenben, Bécsben stb., s ez mutatja, hogy itt nem valami különleges magyar mesterkedésről, hanem szükséges folyamatról van szó.”³⁶ Gerevich viszont azt fejtegette Hómannak, hogy úgy kell kezébe vennie a „magasabb nemzeti esztétika irányítását”, ahogyan az oktatást, a tudományszervezést és egyházpolitikát is irányítani tervezi. Ennek érdekében, mint kultuszminiszternek neki kell majd megszabnia a 1933 tavaszára tervezett Nemzeti Kiállítás feltételeit is, és kineveznie a zsűrit, „pártokon, csoportokon, klikkeken felül állva”, mivel „e kormányzati jog egyszeriben véget vetne az amúgy sem jól működő művész parlamentalizmusnak”. Gerevich szerint: „Őszi művészetpolitikai szózatodra 50 éve várt a művészet és annak 50–100 évét fogja determinálni. A magyar művészet tökéletes alapokmánya ez, mely a nemzet esztétikai átnevelésére fog vezetni, egészséges, új, magyar, nemzeti ízlést fog a magyar tehetség ércéből kiolvasztani. Ez századokra szóló tett és dicsőség.”³⁷ Az „új magyar nemzeti ízlésen” Gerevich természetesen az általa létrehozott Római Iskolát értette, és ez az elképzelés jól illeszkedett Hóman terveibe is, aki az „egységes nemzeti világnézet” megteremtése érdekében a számára túlságosan széttagolt klebelsbergi kulturális mező strukturális átalakítására törekedett.

Hóman azonban nemcsak azzal volt tisztában, hogy kultúrpolitikai elképzeléseit – melyek természetesen a vezető kulturális intézmények kulcspozícióiban ülő személyeinek cseréjével is együtt járhattak – csak lépésről lépésre haladva valósíthatja meg, de azt is felmérhette, hogy a Szinyei Társaság tagjainak Gerevichsel kapcsolatos szakmai és emberi averziói³⁸ a későbbiekben sem fognak

³⁶ OSZK Kt. Fond 15/1239. Petrovics Elek levele Hóman Bálinthoz, 1932. okt. 18.

³⁷ OSZK Kt. Fond 15/579. Gerevich Tibor levele Hóman Bálinthoz, 1932. dec. 19.

³⁸ „Évek óta figyeljük Gerevich Tibor káros befolyását a magyar képzőművészetre, aki a magyar művészet illetéktelen irányítására törekszik.” Medgyessy Ferenc, Ligeti Miklós, Stróbl Zsigmond, Szentgyörgyi István, Pásztor János és Telcs Ede levele Ravasz Lászlóhoz a Madách-szoborpályázat zsűrizésének ügyében. 8 Órai Ujság, 1938. június 12. 3. Gerevich nemcsak egyes képzőművészekkel, hanem a Magyar Művészet folyóirat és a Szinyei Társaság köréhez tartozó művészeti írókkal is ambivalens viszonyban volt. „Mellékelem Oltványi Imre följegyzését arról a telefonbeszélgetésről, amelyet annak idején Gerevich-csel folytatott. [...] A vén ravasz azzal az insinuatívával magyarazza O. támadását, hogy a »Szépművészet«-hez nem hitta meg munkatársnak. Teljesen reá vall. Az is, hogy letagad mindent. Azt is, hogy tanítványait rendszeresen Rippl ellen uszította. Egyikük, egy Pewnny Denise nevű hölgy, Rippl-ről írta a doktori disszertációját. Alaposan lekicsinyli benne R-t. Mikor kérdőre vonták miatta, azzal

megváltozni. Az OMKT konzervatív művészei mögött pedig nem kisebb ember állt, mint maga a Kormányzó, aki sem a Római Iskola művészeinek alkotásait, sem pedig Gerevich Tibort nem tudta soha megkedvelni.³⁹ Nemtetszésének minden bizonnyal többször hangot is adott, mivel Hóman 1942 nyarán bekövetkezett kényszerű lemondását megelőzően a vele szembeni bizalomvesztésének egyik okaként hozta fel a Gerevich személyével kapcsolatos ellenérzésének figyelmen kívül hagyását.⁴⁰

Út a Szépművészeti Múzeum főigazgatói posztja felé

A Petrovics Elekhez hasonlóan jogász végzettségű, műkedvelő festő, Csánky Dénes 1909. december 1-én került Budapest Székesfőváros Polgármesteri Hivatala elnöki osztályának közművelődési és szociálpolitikai csoportjába. Édesapja, Csánki Dezső országos levéltárnok egyáltalán nem kívánta, hogy „filigrán fizikumú, finom lelkű” fia a Főváros szolgálatába lépjen, még akkor sem, ha hivatala egy tervbe vett új intézmény, a Fővárosi Képtár jövőendő vezetői pozíciójának elnyerésével kecsegtetett.⁴¹ Sokkal inkább helyeselte a Földhitelintézetben való elhelyezkedését, ahol „Dini” a Kölcsönügyi Osztályon kaphatott volna állást.⁴² Csánky, akit a jogi pálya még annyira sem vonzott, mint a fővárosi hivatal, legszívesebben festőként próbált volna meg boldogulni, de addigi előmenetele és meglehetősen mérsékelt anyagi sikerei beláttatták vele, hogy a családja által elvárt, konszolidált, biztos megélhetést ezen a kiszámíthatatlan pályán alig remélheti.

---

védekezett, hogy Gerevich nemcsak utasította, de maga írta értekezésének szövegébe a R-t lebecsülő mondatokat. A telefonban mennyire megszerényedett! Hogy ő régész és műtörténész, vagyis hogy az élő művészethez nem is ért. Holott valóságos diktátora a fiatal művészeknek, mert az ő kénye-kedvétől függ, hogy ki kerüljön ki Rómába és a külföld egyéb helyeire, s a Rómába kerülteket suggestióval vagy egyéb eszközökkel is rákényszeríti, hogy az ú.n. olasz novecentisták lelketlen és élettelen neo-klasszicizmusát utánazzák. Mániája a magyar művészet »római iskolája«. Ennek külföldön is propagandát csinál (pld. a velencei Biennalékon) úgy, hogy Ojettiék már elégedetten állapították meg a magyar festőművészet vazallusi helyzetét.” Elek Artúr levele Fülep Lajoshoz, 1943. máj. 31. In: Fülep Lajos levelezése IV. Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 1998. 395.

³⁹ *Büky O.*: A szellem lovagjai i. m. 101.

⁴⁰ „A Kormányzónál tett tisztelgéseim alkalmával meggyőződtem róla, hogy bizalma irányomban valóban nem a régi. Bár a leglelkőtelezőbb és megtisztelőbb modorban nyilatkozott képességeimről, »bájos modoromról, tudományomról és miniszteri működésem nagy eredményeiről« és többször biztosított meleg személyes rokonszenvéről, arra a kérdésemre, hogy mi kifogása van, kijelentette, hogy a nagy kérdésekben nem tudunk egyformán gondolkodni. [...] Hivatkozott továbbá arra, hogy nem távolítottam el azokat a személyeket, akiket ő nem tart alkalmasnak tisztségükre, elsősorban Tárcazy-Felicedest, Sayt, akit a művészek és Tihamér Lajos megfűrtak, és Gerevichet. Így azután, mondotta, mindig az történik, amit Te akarsz, és nem, amit én akarok.” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 4.1. A-742 Hóman Bálint naplója. 110.

⁴¹ Csánki Dezső levele Thallóczy Lajoshoz, 1909. máj. 19. In: Kedves Lajosom. Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz 1879–1916. Szerk. Reisz T. Csaba. (Századok könyvek 2.) Bp. 2017. 60–61.

⁴² Uo.

A hiányzó protekciót, melyet Csánki Dezső nem volt hajlandó Bárczy István polgármestertől fia érdekében kérni, Thallóczy Lajos „apatárs” pótolta, aki a későbbiekben, egészen 1916 decemberében bekövetkezett haláláig Csánky Dénes legfőbb mentora volt.⁴³ Csánky ugyanis már az Elnöki Osztályon eltöltött negyedik munkanapja után panaszos levelet írt Thallóczynak, melyben részletesen kifejtette, hogy „az a nyugtalan, ideges, hajszolt szolgálat, mely a városnál előttem áll, mint jövő nem nekem való, s nem láthatom indokolva, hogy ebbe a szolgálatba várakozzam, ki tudja meddig, arra a múzeumra, melynek felépítéséről még szó sincsen.”⁴⁴ Thallóczy Csánkynak írt válaszelei sajnos nem állnak rendelkezésünkre, de az bizonyos, hogy némi türelemre intve fogadott fiát azonnal új, számára testhezállobb hivatalt keresett a számára, s egy hónappal később Csánky már a Műemlékek Országos Bizottsága (a továbbiakban: MOB) titkári állásának várományosaként tehetett bemutatkozó látogatást a MOB elnökénél, Förster Gyula bárónál.⁴⁵ 1911. október 20-án, alig másfél évvel a MOB-ba történő titkári kinevezését követően viszont már arról értesítette „pótapját”, hogy miután Kuzsinszky Bálint a Fővárosi Múzeum igazgatója egyetemi rendes tanár lett, „muzeális és más szakkörökben [...] az a hangulat uralkodik, hogy ezek után K. a főv. muzeum direktori állásában nem maradhat meg, és persze eskimó is akad bőven, kik előmászhatnak vaczkaikból, hogy az öreg foka helyére üljenek. Ignostust erősen emlegetik, de vannak olyanok is, kik délutáni mellékfoglalkozásképp óhajtják a koncot”. Thallóczy ezúttal is azonnal a segítségére sietett, különösen, mert Csánky azt sem hallgatta el, hogy a MOB titkári állásával sincs megelégedve. „A műemléki szolgálat undorítóbb, mint valaha, és az írónoki teendők okozta lelki megcsömörlés már teljesen akuttá vált.”⁴⁶

Csánkyt Thallóczy közbenjárására 1912. március 14-én nevezték ki a Fővárosi Múzeum vezetőjének állandó helyettesévé. Kinevezése hírének meglehetősen negatív visszhangja támadt. A *Pesti Napló*ban Zuboly (Bányai Elemér) cikkeiben hosszan pertraktálta az esetet, és állítása szerint Kuzsinszkyt oly rosszul érintette, hogy „nyilvános pályázat nélkül egy teljesen avatatlan, hozzá nem értő és múzeumi vagy történelmi dolgokban teljesen tájékozatlan fiatalembert” ültetnek a székébe, hogy az Aquincumi Múzeum vezetéséről is le akart mondani.⁴⁷ Kérdés persze, hogyan reagált volna a közvélemény, ha az ugyancsak esélyesnek mondott, ám Csánkyval ellentétben még festőművészi múlttal sem rendelkező Ignostus Hugó

⁴³ Thallóczy Lajos (1857–1916) történész, levéltáros, diplomata, a Magyar Történelmi Társulat elnöke. Csánki Dezsőhöz közös egyetemi éveiktől fogva szoros, bensőséges barátság fűzte, mely Csánki gyermekeire is kiterjedt.

⁴⁴ OSZK Kt. XI/196. Csánky Dénes levele Thallóczy Lajoshoz, 1909. dec. 5.

⁴⁵ OSZK Kt. XI/196. Csánky Dénes levele Thallóczy Lajoshoz, 1910. jan. 9.

⁴⁶ OSZK Kt. XI/196. Csánky Dénes levele Thallóczy Lajoshoz, 1911. okt. 20.

⁴⁷ Igazgatóváltás a Fővárosi Múzeumban. *Pesti Napló*, 1912. augusztus 23. 4–5.

kapta volna meg a kinevezést.⁴⁸ Emellett Csánky nem egészen a „semmitől került elő”, hiszen már 1909-ben is a Bárczy által tervezett Képtár jövője vezetői posztjának elnyerése reményében vállalkozott a fővárosi szolgálatra.

Csánky 1921-ig vezette a Fővárosi Múzeumot és a Tanácsköztársaság idején is a helyén maradhatott. A helyhiány és a szűk dotáció az ő igazgatása idején is nagymértékben akadályozta az intézmény gyűjtési irányainak vagy rendezési elveinek modernizálását, illetve tudományos alapon történő átszervezését. Úgy tűnik azonban, hogy Csánkyt magát sem inspirálta különösebben a vegyes profilú gyűjtemény, mert távozása után muzeológusi munkájának elenyésző elméleti s gyakorlati nyoma maradt. 1921-től a Fővárosi Múzeum vezetését ismét Kuzsinszky Bálint vette át, aki munkatársaival évekig dolgozott azon, hogy a gyűjtemények katalógizálásának munkája iránt kevés affinitást mutató Csánky elmaradásait pótolja.⁴⁹

1922-ben több évtizedes vajúdas után egy Verpeléti úti iskola néhány helyiségében megnyílt a Fővárosi Zichy Jenő Múzeum, melynek képzőművészeti gyűjteménye a festőművész Csánky érdeklődéséhez mindenesetre már közelebb állhatott, bár Elek Artúr állítása szerint az intézmény igazgatójaként a rendezés munkáján túl itt sem végzett komolyabb tudományos munkát, s a gyűjtemény ismeretlen képeinek meghatározását nem ő, hanem Meller Simon művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum munkatársa végezte el.⁵⁰ A periférikus elhelyezkedése miatt meglehetősen kis látogatottságú múzeum kevés elfoglaltságot adott Csánkynak, aki e hivatali nyugalmat valóban nem a Zichy-képtár anyagának tudományos feldolgozására, hanem saját festőművészeti oeuvre-jének kiteljesítésre használta fel. 1924-ben, a Nemzeti Szalonban megnyílt kiállításának katalógusához írt előszavában Gerevich Tibor úgy mutatta be őt, mint aki a „modern festészet fejlődésében »a l'art pour l'art« esztétikájával ellenkező pólusra jutott.”⁵¹ Gerevich ugyanis, aki már a forradalmak utáni konszolidáció kezdetén, 1920 tavaszán papírra vetette azokat a gondolatait, melyeket az „új magyar művészet”

⁴⁸ „Az a terv, melyről legutóbb tettem említést, hogy egy nekem való stallum körül kísérletezem, elég plauzibilis és nem egészen kilátástalan. Ha lesz belőle valami, egy fél éven belül meglesz. [...] Ez persze nagyon megkönnyítené a Nyugat jövő dolgát.” Ignó Hugó levele Hatvany Lajoshoz, [1911. jún.] In: *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Vál., szerk. Hatvany Lajosné. Bp. 1967. 125.

⁴⁹ *K. Végh Katalin*: A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig. (Monumenta Historica Budapestinensia 11.) Bp. 2003. 39–44.

⁵⁰ „Zichy Jenő gróf hagyatéka túlnyomórészt külföldi művészek régi festményeinek gyűjteménye. A képek meghatározását benne nem Csánki Dénes végezte, hanem Meller Simon dr., akkor még a Szépművészeti Múzeum tudós tisztviselője. A katalógus adatai is tőle valók. Csánkinak itt a képaggatás, vagyis a tulajdonképpeni rendezés jóval szerényebb igényű munkája jutott.” *Elek Artúr*: Csánki Dénes portréja. Ujság, 1935. július 10. 7.

⁵¹ „[...] széles magyar perspektívába viszi a szemet, melynek végén a magyar földből kinövő magyar lelkiség int felénk.” *Gerevich Tibor*: Előszó. Csánky Dénes gyűjteményes kiállítása. Nemzeti Szalon, 1925. november 8–22-ig. 6–7.

megteremtése érdekében egészen 1945-ig következetesen képviselt,⁵² nyilatkozatai alapján Csánky festményeiben megtalálni vélte mindazokat a „sajátos nemzeti vonásokat” melyek véleménye szerint az „elnemzetietlenedett”, „internacionális”, „impresszionista esztétika” magyar reprezentánsainak műveiből hiányoztak.

Budapest Főváros Közgűlésének múzeumi bizottsága 1928-ban arról döntött, hogy a Fővárosi Múzeum számára megvásárolja a Károlyi-palotát, ahol az első tervek szerint a várostörténeti gyűjtemény, a Zichy Képtár és a Főváros nagyrészt hivatalos helyiségekben elhelyezett képgyűjteménye is helyet kaphatott volna. A Fővárosi Képtár létrehozásával kapcsolatos előterjesztés elkészítésére, majd a Képtár rendezésére, illetve vezetésére – mely végül a Zichy Képtárból, a Főváros képzőművészeti gyűjteményéből és a Lotz-hagyaték festményeiből állt össze – Csánky kapott megbízást.⁵³ Ám alig másfél éve állt az 1933 októberében megnyíló új fővárosi intézmény élén, amikor 1935 júliusában Hóman váratlanul nyugdíjazta a Szépművészeti Múzeum 62 éves, hosszabb ideje betegeskedő igazgatóját, Petrovics Eleket, s a helyére Csánky Dénest nevezte ki.

Az 1934 nyarán életbe lépő, a Magyar Nemzeti Múzeumról szóló 1934. évi VIII. tc.,⁵⁴ a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem megalakításáról szóló 1934. évi X. tc.,⁵⁵ az egységes középiskoláról szóló 1934. évi XI. tc.,⁵⁶ valamint az 1935 júliusában kihirdetett, az közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. tc.⁵⁷ által elindított strukturális átalakulások nyomán bekövetkező személycserék lehetővé tették egy, az előmenetelét Hóman Bálintnak köszönhető köztisztviselői gárda létrehozását. Hóman a tömeges nyugdíjazásokat a fiatal állástalan diplomások munkahelyhez juttatásának szükségességével indokolta, de a 60 éves korhatár szigorú érvényesítése azt is lehetővé tette a számára, hogy a kultúrpolitikai céljai és az ezzel összefüggő személyi politikája útjába álló

⁵² „Magyarországon a tradíciókat nem a forradalom döntötte le, apránként már előbb megtörtént, október csak proklamálta a ténnyt. [...] Kritikusaink a közönséget az impresszionizmus esztétikájára nevelték. Dacára nagy elterjedésének, nemzetivé nem fejlődött. Nem is lehetett a nemzeti lélek kifejezője, nem válhatott a nemzeti lélek tolmácsává, mert a belső kifejezését, tartalmat programszerűen mellőzte, sőt perhorreszkálta, mert következképp internacionális volt. Uralma művészetünkben épp azért volt tartós, tartósabb, mint bármely más országban, mert kedvére volt az az atmoszféra, mely szellemi életünknek utolsó két évtizedét épp az elnemzetietlenedés, a sajátos nemzeti vonások elkerülése, sőt megtagadása és kigúnyolása által jellemzi.” *Gerevich Tibor*: Egyházművészetünk jövője. Magyar Iparművészet 23. (1920) 1–3. sz. 27.

⁵³ A polgármester 200.663/1932-XIV. számú előterjesztése a Fővárosi Képtár létesítése és a Károlyi-palota hasznosítása tárgyában. Fővárosi Közlöny 43. (1932) 49. sz. 1116.

⁵⁴ 1934. évi VIII. tc. a Magyar Nemzeti Múzeumról. Az 1934. évi törvények gyűjteménye. Bp. 1934. 86–95.

⁵⁵ 1934. évi X. tc. a Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem szervezéséről. Magyar Törvénytár. 1934. évi törvények Bp. 1935. 71–82.

⁵⁶ 1934. évi XI. tc. a középiskoláról. Az 1934. évi törvények gyűjteménye. Bp. 1934. 107–122.

⁵⁷ 1935. évi VI. tc. a közoktatásügyi igazgatásról. Az 1935. évi törvények gyűjteménye. Bp. 1934. 136–148.

intézményvezetőktől is könnyedén megszabadulhasson.⁵⁸ E törvények segítségével nyugdíjazhatta többek között az Iparművészeti Múzeum önállóságának elvesztése ellen szót emelő főigazgatót, Végh Gyulát,⁵⁹ a Zeneművészeti Főiskola örökös főigazgatójának címére pályázó Hubay Jenőt⁶⁰ és Petrovics Eleket is.

Petrovics eltávolítására elsősorban azért volt szükség, hogy a Hekler⁶¹ és a Gerevich-tanszék mellett a magyar művészettörténet-írás tudományos műhelyként számon tartott Szépművészeti Múzeumot az „új magyar nemzeti ízlés” kialakításának szolgálatába lehessen állítani.⁶² Mivel erre a szerepre Gerevich maga nem vállalkozhatott, potenciálisan alkalmas tanítványai pedig még túl fiatalok voltak, átmeneti megoldásként merülhetett fel Csánky Dénes személye.

Hóman és Gerevich távlati terveiben a Szépművészeti Múzeum főigazgatói pozíciójának jövőbeli várományosaként Gerevich tanítványa, Genthon István szerepelt, aki 1929-ben került a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályára, de ottani hivatali idejének jó részét ösztöndíjasként Bécsben, illetve a Római Magyar Akadémián töltötte. 1935-től a Gerevich vezette Műemlékek Országos Bizottságának előadójaként tevékenykedett, 1940-ben pedig ugyancsak Gerevich embereként a Római Magyar Akadémia igazgatói székébe került. Zichy István 1944 nyarán történt nyugdíjazását követően Hóman és Gerevich intenciója nyomán a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa egyetlen jelöltként őt terjesztette fel kinevezésre Antal István kultuszminiszternek. Hóman és Gerevich feltehetően dobbantónak szánta Genthon számára az Országos Magyar Történeti Múzeum (a továbbiakban: Történeti Múzeum) főigazgatói posztját, hiszen a Magyar Nemzeti Múzeumról szóló 1934. évi VIII. tc. rendelkezésének értelmében az 1945-ben 60. életévét betöltő Csánky Dénesnek a következő évben

⁵⁸ „A tárcám keretében most végrehajtott eléggé nagyszámú nyugdíjazások a szolgálati időre és korhatárra való tekintet nélkül hajtottak végre, az egész közoktatásügyi igazgatás, mind az iskolafelügyeleti, mind pedig a tudományos intézeti igazgatás teljes újjászervezése folytán. Az 1934. évi VIII. és az 1935. évi VI. törvénycikkek kötelességemmé tették ezt az átszervezést és ennek következtében szükségessé vált nem egy vezető állásban lévő, magasabb rangú tisztviselő nyugdíjba vonulása.” Helyet a fiataloknak. Ezt jelentik az állami nyugdíjazások. Beszélgetés Hóman Bálinttal a nagy kérdéstről. Az Est, 1935. július 6. 3–4.

⁵⁹ „Így az én maradásomnak tehát már nem volt célja, sőt lehetősége sem, inkább az én személyem akadályozta a beolvasztási tervek keresztülvitelét.” *Bajzók Zsolt: Verebi Végh Gyula élete (1870–1951)*. In: „Utcanév sem jár énnekem...” Emlékezés Verebi Végh Gyulára (1870–1951). Szerk. Uő. Szombathely 2001. 20.

⁶⁰ *Büky O.: A szellem lovagjai* i. m. 113.

⁶¹ Hekler Antalról lásd *Nagy Árpád Miklós: Hekler Antal (1882–1940)*. In: „Emberek és nem frakok” i. m. 161–177.

⁶² „A művészet a mai Magyarországon nem luxuscikk, nem is csak kísérő jelenség, hanem magasabb misszióra szánt tényezője az államnak és a társadalomnak. Művészetünk a magyar élet, a magyar munka szerves része, a nemzeti lélek egyik életformája. a magyar művész kovásza annak a magyar energiának, amelyre belső megújulásunkban és külső küzdelmeinkben a szent magyar jövő érdekében egyformán szükségünk van.” *Gerevich Tibor: A magyar művészet szelleme és szerepe*. Napkelet 12. (1934) 697.

nyugdíjba kellett volna vonulnia. Antal István azonban visszaküldte Hóman felterjesztését, rámutatva arra, hogy Genthon, bár papíron valóban dolgozott a Nemzeti Múzeumban, képzettségét és tudományos tevékenységét tekintve művészettörténész, akinek igazi terrénuma a Szépművészeti, nem pedig a Történeti Múzeum lehet. Ezután felszólította a Tanácsot, hogy a megismételt választásra több jelölt személyének valóságos mérlegelése után kerüljön sor.⁶³

Csánky „felépítése” már 1933-ban kezdetét vette. Mivel nem létező tudományos, művészettörténeti vagy muzeológusi munkásságát egyik napról a másikra nem lehetett pótolni, Hóman és Gerevich Csánky festőművészi, illetve kiállítás-rendezői tevékenységének eredményeit állította reflektorfénybe. Az 1933 októberében megnyíló Fővárosi Képtár, illetve az Nemzeti Képzőművészeti Kiállítások sikeres megrendezésének hangsúlyozása mellett, az 1934-es életmű-kiállításának kiemelten pozitív kritikai visszhangja is Csánky jövőbeli intézményvezetői alkalmasságának bizonyítására szolgált.⁶⁴ Mindezek az erőfeszítések azonban nem voltak elegendők a Petrovics Elek villámcsapásszerű nyugdíjazásakor kitört elementáris szakmai felháborodás lecsillapítására.⁶⁵

Bár a Szépművészeti Múzeum dolgozóinak Csánkyval kapcsolatos véleményéről Hoffman Edith levelén túl Elek Artúr cikkei,⁶⁶ illetve visszaemlékezések is beszámolnak,⁶⁷ a feszült helyzetet a legkézzelfoghatóbban Hóman beiktatási

⁶³ MNL OL Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa K 726 (a továbbiakban: K 726) 58. cs. 184/1944. Az akta Genthon István saját maga által készített szakmai életrajzát is tartalmazza.

⁶⁴ „A magyar táj lelkét kevés művész kortársa tudja oly mélyen és igazán kifejezni, mint ő, s részben ez magyarázza nagy nemzetközi sikereit is. Méltán tartják a magyar művészet egyik legreprezentánsabb képviselőjének és az örök magyar lélek meggyőző erejű tolmácsának. Csánky Dénes alakja a magyar glóbuszon túl, ma már a nemzetközi horizont áll.” Gerevich Tibor bevezetője. In: Csánky Dénes gyűjteményes kiállításának katalógusa. Nemzeti Szalon, 1934. február. Genthon István, aki a modern magyar művészet szakértője volt, nyilván hivatali kötelességből megírt ismertetésében Gerevichnél jóval visszafogottabban nyilatkozott Csánky művészetéről. Lásd *Genthon István: Csánky Dénes*. Napkelet 12. (1934) 183.; Csánky Dénes és Ligeti Miklós kapták az állami aranyérmeket. Nemzeti Ujság, 1934. június 5. 13.

⁶⁵ „Megjelent Petronál egy minisztériumi alak, és felszólította, hogy kérje a nyugdíjazását. Ezt megtagadta ugyan, de tudtuk, hogy mindennek vége és ekkor határozta arra magát, hogy a képtárat megnyitja.” Hofmann Edith levele Babits Mihálynénak, 1935. júl. 4. OSZK Kt. Fond III/584.; Miért is kellett nyugugalomba mennie Petrovics Eleknek? Pesti Napló, 1935. június 28. 7.

⁶⁶ *Elek A.*: Csánki Dénes portréja i. m. 7.; *Elek Artúr*: Hóman miniszter beiktatta hivatalába Csánki Dénest. Kik ajánlották és hogyan fogadták annak idején Petrovicsot? Ujság, 1935. július 11. 5.; *Uő*: A Szépművészeti Múzeum új főigazgatójának programja. Ujság, 1935. november 22. 7.; „Egyik esti lapban ezzel a kinevezéssel kapcsolatosan azt olvassuk, hogy a Főváros állásfoglalása szerint Csánki Dénes nem csupán festőművész, hanem műtörténész és bölcsészdoktor is. Annyi bizonyos, hogy erről a kvalifikációjáról vajmi keveset tudtak, és olyanféle készütségnek, mint amilyent ez a minősítés feltételez, vajmi kevés jelét adta.” N. N. A Fővárosi Képtár új igazgatója. Ujság, 1935. július 28. 17.

⁶⁷ „Hekler nagyon jóba volt Petrovicsal és Majovszky Pállal, ez volt a Hekler vonala, Gerevich pedig Pasteinerrel, az Egyetemi könyvtár igazgatójával és az Eötvös Collegistákkal. [...] Az öreg Csánki Dezső a levéltár egykori főigazgatója rettentő nagy tiszteletben tartott tudós volt, azt hiszem 1935-ben már nem élt, neki volt egy tehetségtelen és mihaszna fia, Csánky Dénes festő, akinek nem volt igazi

beszéde adja vissza. Hóman ugyanis Csánkynak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban (a továbbiakban: VKM) letett hivatali esküjét követően személyesen robogott vele gépkocsiján a Szépművészeti Múzeumba, ahol a mogorva hallgatásba burkolódzott munkatársaknak a következő szavakkal mutatta be új főigazgatójukat. „A Szépművészeti Múzeum új főigazgatójának hivatalba lépése olyan nagy kulturális esemény, hogy természetesnek tartottam, hogy mint kultuszminiszter és mint a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának elnöke személyesen is megjelenjek a beiktatáson [...] meggyőződésem, hogy a Szépművészeti Múzeum jövő munkássága és fejlődése attól függ, hogy a tisztviselői kar ugyanakkora lelkesedéssel és szeretettel álljon új főnöke mellé, mint állott jelenleg sajnos betegen fekvő elődje, Petrovics Elek, igen tisztelt barátom mellett. Amidőn az új főigazgató urat a tisztviselői karnak hivatalosan is bemutatatom, kérem, támogassák őt avval a munkakészséggel, amelyet a főnök a tisztviselőktől, a magyar kultúra a Szépművészeti Múzeum tisztviselőitől jogosan megkíván.”⁶⁸ A Múzeum dolgozóinak magas szintű tudományos munkássága a továbbiakban is töretlenül folytatódott, Hóman patronálta azonban e pozíciójában sem végzett jelentősebb tudományos tevékenységet, illetve néhány publikációjának megjelenését követően⁶⁹ maga helyett a fiát, Csánky Miklós művészettörténészt⁷⁰ állította rá a Gerevich Tibor által kijelölt kutatási témára. Annak érdekében pedig, hogy fiának a kutatásban való elsőbbségét biztosíthassa, a Múzeum többi munkatársa elől elzárta a régi magyar gyűjtemény

---

stalluma, igazi helye, erre kitalálták, hogy a Petrovicsot nyugdíjazni kell 35-ben, amikor betöltötte a hatvankettőt és Csánkyt kinevezték. Evvel vége szakadt az egész vonalnak, a lehetőségnek, és ez soha többé nem alakult ki, és hát mindig úgy gondoltunk erre az ellenséges vonalra, ami tönkretett valamit kétségtelen.” Zádor Anna 2. Enigma 15. (2008) 55. sz. 53.; „Petrovics Elek [...] eredetileg jogász volt, és ahogy Gerevich mindig nagyon gúnyosan mondta, utálta természetesen, botcsinálta művészettörténész lett.” Zádor Anna 4. Enigma 16. (2009) 58. sz. 37.

⁶⁸ Hóman Bálint beszéde. In: Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 8. 1935–1936. Bp. 1937. 166.

⁶⁹ Mivel Csánky főigazgatói kinevezése előtt sohasem foglalkozott a középkori táblaképfestéssel, tanulmányai elkészítéséhez Gerevich Tibortól komoly szakmai segítséget kaphatott. *Csánky Dénes*: A besztercebányai Szent Borbála oltár dátuma. *Magyar Művészet* 12. (1936) 315–316.; *Uő*: Szepeshelyi táblaképfestészet a XV–XVI. században. In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 8. 1935–1936. Bp. 1937. 7–100.* A tanulmány kibővített változata volt az 1937. márciusában a Szépművészeti Múzeumban tartott vetített képes előadásának. *Csánky Dénes*: Tanulmányok a szepességi táblaképfestészet XVI. századi történetéből. *Magyar Művészet* 13. (1937) 338–348.

⁷⁰ *Csánky Miklós*: A löcsei Vir dolorum-oltár. *Magyar Művészet* 13. (1937) 54–61.; *Uő*: A szepesi és sárosi táblaképfestészet 1460-ig. Bp. 1938.; *Uő*: A kassai főoltár két ismeretlen szobra. *Szépművészet* 1. (1940) 3. sz. 61–62.; *Uő*: Két későgótikus táblakép a Szépművészeti Múzeumban. In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 9. 1936–1937. Bp. 1940. 185–188.*; *Uő*: A bártfai madonna kép. Fejlődéstörténeti tanulmány. In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 10. 1940. Bp. 1941. 47–61.*

középkori táblaképeit,⁷¹ illetve az ahhoz kapcsolódó tudományos fotóanyagot, melyet 1944 decemberében Budapestről való eltávozásukkor Csánky Miklós saját kutatási anyagával egybecsomagolva rejtett el.⁷²

Csánky tízéves főigazgatói működése idején elsősorban kiállítások rendezésével foglalkozott.⁷³ A régi Múcsarnok épületéből visszazállította a Szépművészeti Múzeumba, majd évekkel később újrarendezte a modern magyar képtárat,⁷⁴ a régi Múcsarnokban pedig a Szépművészeti Múzeum 19–20. századi külföldi festőinek képeit állította ki.⁷⁵ Emellett Hóman és Gerevich intencióinak megfelelően a vidéki közönség művészeti ízlésének fejlesztése érdekében a nagyobb vidéki városokban rendezett kiállításokat, ahol a Szépművészeti Múzeum válogatott képanyagát mutatta be.⁷⁶ A Szépművészeti Múzeum főigazgatói pozíciója mellett 1944 májusától a Zsidók Zár Alá Vett Műtárgyainak Számbavételére és Megőrzésére Létrehozott Kormánybiztosság (a továbbiakban: Műtárgybiztosság) miniszteri biztosa, 1944 októbertől pedig a nyilas kultuszminisztérium III. ügyosztályának osztályfőnöke volt, ám az utókor számára elsősorban csak a Múzeum, illetve az általa lefoglalt zsidó tulajdonú műtárgyak Németországba hurcolójaként tudta megőrkíteni a nevét.

⁷¹ *Radocsay Dénes*: Elfelejtett és elveszett középkori magyar táblaképek. Művészettörténeti Értesítő 2. (1953) 1–2. sz. 91. „Bogyay Tamástól csodálatos dolgokat hallottam a Csánkyról, amit álmomban sem tudtam volna elképzelni. [...] Volt egy fia, az is művészettörténetet végzett [...] Gerevichnél doktorált és elhatározta, hogy ez a fiú foglalkozzon táblaképekkel – magyar táblaképekkel –, a táblaképek ekkor még a Szépművészeti Múzeumban voltak. Abba a raktárba vagy gyűjteménybe, ahol ezek a képek voltak, senkinek nem volt szabad belépnie, ez úgy értendő, hogy Entz Géza – aki akkor gyakorlaton volt a Szépművészetiben – nem mehetett be soha, Csabai nem mehetett be soha, csak a kis Csánky, a főigazgató fia.” Beszélgetések Zádor Annával. Zádor Anna 2. Enigma 15. (2008) 55. sz. 53.

⁷² „A múzeumi fényképeket és lemezeket helymegtakarítás céljából 1944 végén Miklós fiam saját tulajdonát képező hasonló anyagával, kézírataival sat. együtt a Múzeumban csomagolta el, melyeket, ahogy azt már velem Oroszlán Zoltán közölte, szétválasztottak.” Csánky Dénes válasza a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások miniszteri biztosa 789/1947. 1947. november 12-én kelt rendelete dr. Csánky Dénessel jegyzőkönyv felvétele mellett tisztázandó kérdések 14. pontjára. Dátum nélkül. MNL OL XIX-I-12 91/1948.

⁷³ Magyar reprezentatív kiállítás Rigában. Budapesti Hírlap, 1938. február 2. 8.; Balló és Perlmutter-kiállítása Szépművészeti Múzeumban. Nemzeti Ujság, 1938. április 6. 11.; Hogyan segíti a magyar művészeket Rembrand, Boticelli, Tintoretto és társa. Nemzeti Ujság, 1938. július 3. 14.; Tizenhárom nemzet művészeinek halhatatlan alkotásaiból rendezett kiállítást Csánky Dénes főigazgató. Esti Ujság 1939. július 7. 5.; *Oroszlán Zoltán*: Benczúr Gyula emlékkiállítás. Szépművészet 5. (1944) 2. sz. 57–59.

⁷⁴ *Elek Artúr*: A Szépművészeti Múzeum modern magyar képtára. Ujság, 1942. június 17. 3–4.

⁷⁵ *Dr. Balás-Piri László*: Megnyílt a XIX. és XX. század külföldi mestereinek muzeuma. Nemzeti Ujság, 1939. július 5. 13.

⁷⁶ Székely Bertalan és Paál László kiállítása Kolozsvárott. Szépművészet 2. (1941) 12. sz. 329–330.; Ünnepeyes keretek között nyílt meg Markó Károly és kortársainak emlékkiállítása a Városi Múzeumban. Pécsi Napló, 1941. december 21. 10.; Tárlatátogatás a múlt század magyar festőinek milliós értékű műkincsei között. Csánky Dénes szépművészeti múzeumi főigazgatóval a ma megnyíló miskolci kiállítás világhírű festményei között. Magyar Élet, 1943. október 3. 9.

A Csánky-recepció problémái

A második világháború idején zajlott magyarországi műtárgymozgások folyamatáról és következményeiről az elmúlt években számos feldolgozás született, s különösen Csánky Dénes tevékenysége foglalkoztatta a kutatókat. Ám ezek a tanulmányok a rendelkezésekre álló számtalan forrás ellenére a történések rekonstruálásakor elsősorban Csánky Dénes 1946-ban íródott *Emlékirat a Szépművészeti Múzeum mentéséről*⁷⁷ (a továbbiakban: *Emlékirat*) című kéziratára támaszkodtak. Az egyoldalú forráshasználat nemcsak a valóságos történések feltárását nehezítette meg, de Hóman Bálint műtárgymentésekben vállalt szerepét is homályban hagyta.

A témával kapcsolatos tanulmányok sorát Mravik László nyitotta meg, aki 1992-ben egy vele készült interjúban még nagy felháborodással szólt a Műtárgybiztosság tevékenységéről.⁷⁸ A következő években megjelenő írásaiban azonban egyre pozitívabb kép kezdett el kibontakozni Csánkyról, aki Mravik szerint az ostrom elől nem elhurcolta, hanem megmentette a Szépművészeti Múzeum műtárgyait, és a zsidó tulajdonú műtárgyak zár alá vételével is csak azok megőrzésének és jövődő visszaadásának ügyét szolgálta.⁷⁹ Mravik állításának bizonyítására Mester Miklóst, a Sztójay-kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumának politikai államtitkárát, illetve Stern Samut, a Zsidó Tanács elnökét idézi, akik visszaemlékezéseikben mindketten elismerően szóltak a Műtárgybiztosság munkájáról. Mester Miklósnak és Stern Samunak a zsidómentésben vállalt szerepéhez nem fér kétség, és ezzel kapcsolatos tevékenységükről a háború után ők maguk is részletesen beszámoltak. Beszámolóik megírására elsősorban azért volt szükség, mert 1944-ben vállalt szerepük miatt a felelősségre vonások idején mindketten a támadások kereszttüzebe kerültek, nem véletlen tehát, hogy visszaemlékezéseikben minden személyükhöz kapcsolódó történést igyekeztek minél pozitívabb színben feltüntetni. Ez a magatartás, melynek pszichológiai okai nem szorulnak hosszabb elemzésre, a legtöbb, akkori eseményekkel kapcsolatos tanúvallomásra, beszámolóra, visszaemlékezésre jellemző volt.⁸⁰

⁷⁷ MNL OL XIX-L-20-r Pénzügyi Központ, Restitúciós iratok (a továbbiakban: XIX-L-20-r.) 90. d. Emlékirat a Szépművészeti Múzeum mentéséről. Dátum nélkül. (fotómásolat)

⁷⁸ *László Ágnes*: Erről még nem beszéltem senkinek. Kivételes sorsok, történetek 1989–2002. Bp. 2009.

⁷⁹ *Mravik László*: Törvénytelen műtárgymozgások. *Mozgó Világ* 25. (1999) 3. sz. 3–35.; *Uő*: Őrzők a strázsán – Közgyűjtemények, jogszabályok, esetek. *Mozgó Világ* 27. (2001) 6. sz. 53–54.; *Uő*: A Holokauszt hosszú árnyéka II. *Art Magazin* 2. (2004) 2. sz. 4–13.; *Uő*: A Holokauszt hosszú árnyéka III. *Art Magazin* 2. (2004) 3. sz. 8–12.

⁸⁰ Ritka kivétel volt ebből a szempontból Gömbös Gyula fia, Gömbös Ernő, noha őt a háborús főbűnösökkel ellentétben a kihallgatások során többször is megverték. *Kurucz Ádám*: Szálasi Ferenc szárnységéde. Gömbös Ernő pályaképe. *Betekintő* 13. (2019) 3. sz. 98–102.

Mester Miklós *A zsidókérdés Magyarországon, 1944* című, 1945-ben egyes szám harmadik személyben írt visszaemlékezésében a Műtárgybiztosság munkájával kapcsolatban a következőt állította: „A hitlerista németek a zsidó tulajdonba lévő műkincseket kezdték összeszedni és elszállítani Németországba. A vallás és közoktatási minisztérium, hogy ezt megakadályozza, kormánybiztost nevezett ki. A kormánybiztos feladata volt, hogy megelőzze a hitlerista németeket, összegyűjtse a zsidó tulajdonban levő műkincseket és megfelelő helyen helyezze el, hogy alkalomadtán azokat tulajdonosaiknak vissza lehessen adni. A műkincsek elhelyezése a budapesti Szépművészeti Múzeumban történt. Minden a legfontosabban meg volt őrizve egészen 1944. október 15-ig, a Szálasi-puccs bekövetkeztéig. Ekkor a kormánybiztos [Csánky Dénes – B. O.] Szálasihoz pártolt és a műkincsek egy részét elszállíttatta Budapestről.”⁸¹ Stern Samu 1945. február 14-én a Pesti Izraelita Hitközség nevében kiadott nyilatkozatában alátámasztotta Mester állítását: „Dr. Mester Miklós idejében bizalmasan közölte velem és Komoly Ottóval is, hogy a kultuskormányzat azért szedi össze a zsidók tulajdonában lévő műkincseket kormánybiztos útján, hogy azokat a rabló németek elől megmentse és alkalomadtán a zsidóságnak visszajuttassa.”⁸²

A Műtárgybiztosság iratait egy szűk szakmai körön túl általában kevesen böngészik,⁸³ viszont az iratok felhasználásával számos publikáció látott már napvilágot a zsidók vagyoni kifosztásával kapcsolatban, s ezek között több tanulmány foglalkozik a Műtárgybiztosság, illetve Csánky Dénes műtárgybiztosi tevékenységével is.⁸⁴ E tanulmányok egy része dokumentumokat is közöl, többek között Csánky és a Műtárgybiztosság által megbízott múzeumigazgatók levélváltásait, melyekből mindenki számára világossá válhat, hogy a műtárgyak összegyűjtésével kapcsolatban kialakított gyakorlat abban az esetben is lehetetlenné tette volna

⁸¹ Mester Miklós: *A zsidókérdés Magyarországon, 1944*. Új Látóhatár 36. (1985) 3. sz. 385.; *Uő*: Arcképek két tragikus kor árnyékában. Bp. 2012. 16., 225.

⁸² Közli Schmidt Mária: Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács. Bp. 1990. 123–125.

⁸³ MNL OL K 643 A zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére és megőrzésére kinevezett kormánybiztos iratai (a továbbiakban: K 643,) 1., 2., 3. cs. és 1 db. Mutatókönyv.

⁸⁴ Kádár Gábor – Vági Zoltán: Művészet és népiart. A műkincsbiztosság működése és a magyar zsidó műtárgyak elrablása, külföldre hurcolása, 1944–1945. In: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Szerk. Karsai László – Molnár Judit. Bp. 2002. 317–356.; Pécsi levelek 1944-ből. Dokumentumok a zsidókérdés pécsi megoldásához. Szerk., vál. Hábel János. Pécs 2014. 285–303.; Szederjesi Cecília – Tyekviicska Árpád: Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 50.) Balassagyarmat–Salgótarján 2006. 107–108.; Varga Éva: Vérzivataros esztendő. A Somogy Megyei Múzeum Egyesület válságos évtizede 1939–1949. (Somogyi Múzeumok Közleményei 18.) Kaposvár 2008. 265–272.; Németh László – Paksy Zoltán: Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945. Dokumentumok a Zala megyei zsidóság történetéből. (Zalai gyűjtemény 58.) Zalaegerszeg 2004. 461–469.

a zsidó tulajdonosok érdekeinek védelmét, ha az a Műtárgybiztosságnak akár informálisan is célja lett volna. Mester és Stern tehát, akik pontosan tudhatták, hogy állításuk nem felel meg a valóságnak, visszaemlékezéseikben „egymás javára” nyilatkoztak, s ezt az önvédelmi stratégiát a sok szubjektív indulattal is terhelt felelősségre vonások idején a kényszerű beszámolók, védekezések és magyarázkodások egyik jellemző elemének tekinthetjük.

Elég csak arra gondolunk, hogy Mester Miklós, aki 1944. október 15-e után bujdosni volt kénytelen, 1945 tavaszán rövid időre még a háborús bűnösök listájára is felkerült,⁸⁵ miközben a műtárgybiztosi feladatai mellett a nyilas kormány kultuszminisztériumának művészeti ügyosztályát is vezető Csánky elmaradt felelősségre vonásáról⁸⁶ a *Ludas Matyi* oldalain humorizáltak.⁸⁷ Nem véletlen az sem, hogy Stern Samu, akinek a háború után sok egyéb más mellett azt is a szemére vetették, hogy 1944 őszén Mester Miklóson keresztül nemcsak személyi, hanem vagyoni mentességért is folyamodott, halála előtt írt visszaemlékezésében jóformán nem is érinti a zsidók vagyonának elrablásával kapcsolatos történéseket.⁸⁸

Mravik kutatásaihoz az Országos Levéltáron túl⁸⁹ minden bizonnyal bőséges anyagot találhatott a Szépművészeti Múzeum Irattárában is, ennek ellenére Csánkyval kapcsolatos információit elsősorban az *Emlékiratból* merítette, melynek adatai véleménye szerint más forrásokkal összevetve is megállnak.⁹⁰ Emellett Mravik a szakmai életút bemutatásakor az MTI hírei között megjelent,⁹¹ Csánky által készített életrajz adatait használta fel, melyben Csánky azt írta, hogy 1909–1910-ben muzeológiai és szépművészeti tanulmányok céljából beutazta Németországot, Hollandiát, Belgiumot, Svájcot és Csehországot is. Mravik interpretációja szerint: „Nem csupán festő volt, hanem megfelelő, bár nem tudományos igényű, művészettörténeti felkészültséggel is rendelkezett, amit

⁸⁵ Itt a magyar háborús bűnösök első hivatalos névjegyzéke. Magyar Nemzet, 1945. május 3.

⁸⁶ „1946 tavaszán még tájékozatlanok voltunk a Csánky által nyugatra vitt műkincsek kivételének közelebbi körülményeiről és ezért szükségesnek látszott Csánky kihallgatása, miért is átiratban fordultunk az igazságügyi miniszter úrhoz. Erre az átiratra tudomásom szerint válasz nem érkezett, és úgy emlékezem, hogy szóbelileg azt a választ kaptuk, hogy az igazságügyminiszter nem talált megfelelő jogalapot Csánky háborús bűnösségének az amerikai hatóságok előtt való kellő megokolására.” *Jeszzenszky Sándor*: Pro Memoria Csánky Dénes ügyében. 1947. máj. 7. MNL OL. Köz-és Magángyűjteményekből elhurcolt Művészeti alkotások Miniszteri Biztosának iratai (a továbbiakban: XIX-I-12) 451/1947.

⁸⁷ *Képzőművészet* 1945. „Szépművészeti Múzeum zárva, Múcsarnok zárva, Fővárosi Képtár zárva. Csánky Dénes még szabadlábon.” *Ludas Matyi*, 1945. június 17. 2.

⁸⁸ *Stern Samu*: Emlékirataim. Versenyfutás az idővel! A „zsidótanács” működése a német megszállás és a nyilas uralom idején. Bp. 2004. 301–349.

⁸⁹ Csánky tevékenységére bőséges adatok találhatóak: MNL OL K 726, MNL OL K 643, MNL OL XIX-I-12.

⁹⁰ Mravik tanulmányában, melyben más írásaihoz hasonlóan nincsenek lábjegyzetek, nem részletezi, hogy mely forrásokkal vetette össze Csánky Emlékiratát.

⁹¹ MNL OL MTI Napi Hírek 1935. júl. 9. 17. (<https://bit.ly/3hYYRH0>, letöltés: 2021. máj. 11.)

az évekig tartó németországi és hollandiai tanulmányai alatt szerzett.”⁹² A valóság azonban az, hogy Csánky csak 1909 májusa és októbere között töltött néhány hónapot a nevezett országokban a Főváros 600 koronás ösztöndíja segítségével, és a szakmai élményeivel kapcsolatban Bárczy számára összeállított hivatalos beszámolóját Thallóczy Lajosnak küldött levelében „pugrisok felajzására” készült 600 koronás írásnak nevezte. „Nem tudományos igényű művészettörténeti felkészültségét” pedig a következő levélrészlet is jól jellemezheti: „Rotterdamban és Amszterdamban is jártam, valamint Haarlemben, ahol Brueghel berúgott alakjaiban is gyönyörködhettem. A piktúra bűzéri irányzata iránt azonban mégsem bírok kellő fogékonysággal, különben a képet az én jó Méltóságos Apámnak lemásoltam volna. Egyébként még mindig a városi múzeumoknál tartok. Félek, hogy mielőtt jelentésemet megírhatnám, valamilyen múzeum vagy galéria bajban elpatkolok, annyira vagyok már velük.”⁹³

Mravik Csánky tevékenységével kapcsolatos gondolatmenetét követi Farkas Kornél rendkívül adatgazdag három részes tanulmányosorozata is, melyben Farkas Csánky műtárgymentő tevékenységét ugyancsak az *Emlékirat* alapján interpretálja, Mravikhoz hasonlóan figyelmen kívül hagyva a rendelkezésre álló és Csánky állításait egyértelműen cáfoló egyéb forrásokat. Tanulmányainak további jellemzője, hogy a következményeiket tekintve jelenleg is számos jogi és morális kérdést felvető folyamatok didaktikus, egyforma hangsúllyal történő tárgyalásával azt az érzést kelti az olvasóban, hogy a széles forrásbázisra támaszkodó munka kimerítően feldolgozza a magyarországi műtárgymozgások valóságos történetét, miközben mélyebb elemzés nélkül siklik el az 1945 utáni kényszerű letétbehelyezések, az ideiglenes letétek kiadásának tilalma, illetve az ezeket a rendelkezéseket követő államosítások és jogtalan birtokba vételek ügyei felett.⁹⁴

Kovács Ágnes a második világháborút követő restitúciós folyamatokat elemző munkáiban Farkashoz hasonlóan ítéli meg Csánky Dénes szerepét, s tanulmányainak egyik jellemző vonása az ezzel a szereppel összefüggő hivatkozásaiban előforduló számos pontatlanság is, melynek elsősorban az lehet az oka, hogy munkája során egyes esetekben nem az eredeti dokumentumokkal, hanem a Szépművészeti Múzeum Restitúciós Csoportja által a levéltárakból korábban összegyűjtött másolatokkal dolgozhatott.⁹⁵ Emellett az 1944 tavaszi események

⁹² Mravik László: A holokauszt hosszú árnyéka II. Art Magazin 2. (2004) 2. sz. 4–13.

⁹³ OSZK Kt. XI/196. Csánky Dénes levele Thallóczy Lajoshoz, 1909. szept. 19.

⁹⁴ Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1938–1945. (Századok Füzetek 5.) Bp. 2009. 59–104.; *Uő*: Műtárgymozgások 1945–1949. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a II. világháború után I–II. Századok 150. (2016) 1451–1481. és 151. (2017) 144–188.

⁹⁵ Kovács Ágnes: Magyar műkincsek a müncheni Collecting Pointban III. A budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteménye, valamint más köz- és magán gyűjtemények a Collecting Pointban 1945–1949

elemzésénél Farkas és Kovács is Hóman Bálintot tekinti közoktatási miniszternek, noha Hóman 1942. július 3-ai lemondását követően soha többé nem töltötte be ezt a tisztséget.⁹⁶

Farkas Kornél és Kovács Ágnes Csánky tevékenységével kapcsolatos gondolatmenetét a szélesebb nyilvánosság számára Dunai Andrea író 2019-ben megjelent *Javak sorsa* című könyve közvetíti, melyben azonban a Csánkyval kapcsolatos kijelentések alátámasztására feltüntetett s már többszörös áttételen keresztül hivatkozások tökéletes összevisszaságban szerepelnek.⁹⁷

Csánky Dénes „műtárgymentő” tevékenysége a levéltári iratok tükrében

Csánky Dénes *Emlékiratában* azt állította, hogy a Szépművészeti Múzeum gyűjteményének védelmét egymaga volt kénytelen előkészíteni és megkezdeni, mivel „legfőbb feljebbvalói” a Nemzeti Bank veszprémi bombabiztos pincéjébe való 1943. április 27-ei szállítást leszámítva semmilyen komolyabb előkészületet nem tettek a „korai mentésre”.⁹⁸ A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának elnöki, valamint a vallás- és közoktatásügyi miniszteri jogkör hatásköri ellentmondásaiból következő s a műtárgymentések megszervezésének és kivitelezésének folyamatát súlyosan befolyásoló anomáliákat már sikerült feltárni. E kutatásokból egyértelműen kiderül az is, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa által 1942. szeptember 12-én hozott határozat értelmében az intézményvezetők – természetesen a Tanácsban közösen kialakított szakmai irányelvek mentén – saját hatáskörükben dönthettek az irányításuk alatt lévő múzeum gyűjteményeinek biztonságba helyezéséről, illetve kérhettek támogatást műtárgymentő tevékenységük kivitelezéséhez a Magyar Nemzeti Múzeum Gazdasági Hivatalától, valamint a VKM illetékes ügyosztályától is.⁹⁹

Csánky Dénes Schiller Rezsőnek 1943 februárjában adott nyilatkozata szerint a Szépművészeti Múzeum műtárgyai az épület „bombabiztos pincéiben” biztonságos elhelyezést nyertek, ezért nem kért szállítást külső óvhelyre.¹⁰⁰ Amikor

között. *Artmagazin* 13. (2015) 8. sz. 64–65.; *Uő*: A hajlított kalap. Elhurcolt magyar mükincsek. Bp. 2018. 148., 199.

⁹⁶ *Farkas K.*: Műtárgymozgások 1938–1945 i. m. 59.; *Kovács Á.*: Hajlított kalap i. m. 118. Hóman a tárgyaló időben a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának elnöke, a Teleki Pál Intézet elnöke, valamint székesfehérvári mandátummal a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője volt.

⁹⁷ *Dunai Andrea*: *Javak sorsa*. Bp. 2019. 77–79., 83.

⁹⁸ *Csánky D.*: *Emlékirat* i. m. 2–4.

⁹⁹ *Büky O.*: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi i. m. 757–766.

¹⁰⁰ MNL OL K 726 55. cs. Rövid összefoglaló az egyes intézményeknél megtörtént, folyamatba tett, illetve megindított légórtalmi intézkedésekről, 1943. febr. 22.

azonban Szinyei-Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter a Magyar Nemzeti Múzeum felettes hatóságaként az Országos Széchényi Könyvtár egyes gyűjteményeinek külső óvóhelyekre való szállítása mellett döntött, Csánky – minden bizonnyal Hóman Bálint egyetértésével – 1943. április 27-én a Könyvtár 60, illetve a Magyar Tudományos Akadémia 10 ládája mellett maga is útnak indított a Magyar Nemzeti Bank veszprémi óvóhelyére négy festményekkel, szobrokkal és grafikai lapokkal teli ládát.¹⁰¹ 1944. február 22-én a VKM légoltalmi kiürítésre szolgáló adatlapján viszont az 1943. februári tájékoztatásához hasonlóan ismételtlen úgy nyilatkozott, hogy a Szépművészeti Múzeum értékes műtárgyai biztonságban vannak intézményének falain belül és nincs szükség külső elhelyezésre.¹⁰²

Az 1944 áprilisában meginduló rendszeres bombatámadások idején ismét napirendre került a gyűjtemények széttelepítésének kérdése, amely a külső óvóhelyekre való szállításokon túl budapesti vagy vidéki magánházak, birtokok, lakások igénybevételét jelentette. Az ingatlanok magánszemélyek általi felajánlása szorosan összefüggött az ily módon hasznosított lakások vagy házak katonai beszállásolás alóli mentesítésével. A Magyar Nemzeti Múzeum számára több ilyen típusú felajánlás érkezett, de az alkalmazottak maguk is éltek azzal a lehetőséggel, hogy saját lakásukat, birtokukat vagy rokonaikét a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek befogadásával mentesítsék.

Andreánszky György, a Természettudományi Múzeum osztályigazgatója például alsópetényi, illetve váchartyáni birtokaira telepítette a Növénytar gyűjteményeinek egy részét, valamint a Növénytar szakkönyvtárát.¹⁰³ Miután azonban 1944 decemberében egyértelművé vált, hogy a front eléri ezeket a településeket is, Andreánszky megpróbálta megszervezni a visszaszállítást, de nem járt sikerrel,

¹⁰¹ Az OSZK Irattárában található vonatkozó aktákban nemcsak a Széchényi Könyvtár 60 ládjának tartalmát felsoroló jegyzékek találhatóak meg, hanem egy átadás-átvétel jegyzőkönyvön Oroszlán Zoltán aláírása is, aki Csánky Dénes hivatalos képviselőjeként volt jelen a Szépművészeti Múzeum négy ládjának átadásánál. OSZK Irattár 109/1943. A légoltalmi intézkedések miatt elszállított anyag jegyzőkönyve, kimutatás az elszállított anyag tartalmáról.; OSZK Irattár 110/1943. Átvételi elismervény a Szépművészeti Múzeumnak a légó intézkedések miatt elszállított ládáról. Oroszlán Zoltán 1945. február 27-én az ostrom után írt első jelentésében azt állította, hogy Csánky titokban intézte a szállítást és a Múzeum munkatársai előtt eltitkolta az ügy részleteit. MNL OL K 726 59. cs. 13/1945.

¹⁰² „Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumból eddig 4 ládában 618 műtárgyat már elszállítottunk. Innen további anyagnak elszállítása nem látszik feltétlenül szükségesnek, mivel részben a bombabiztos tárgy óvóhelyen, részben ugyancsak a Múzeum alagsorában létesített szilánk és törmelékbiztos óvóhelyein az értékesebb anyag elhelyezésre talált.” MNL OL K 855 Országmozgósító iratok (a továbbiakban: K 855) 1. d. 5/1944. Fővároshoz kötött VKM intézmények Budapest környéki elhelyezése, 1944. febr. 24.

¹⁰³ MNL OL K 855 1. d. 55/1944. A Növénytar és a Természettudományi Múzeum légoltalmi kiürítése, 1944. szept. 2.

így a kitelepített gyűjtemények elpusztultak.¹⁰⁴ Szilády Zoltán a légygyűjteményt, illetve annak szakkönyvtárát vitte pomázi házába, majd a front megérkezésekor a gyűjteményt magára hagyva az oroszok elől Németországba menekült.¹⁰⁵ Az Állattár könyvtárának egy részét Kolosváry Gábor múzeumi őr Németvölgyi úti lakására szállították, és a háború utáni kárfelmérés idején ez a gyűjtemény is a veszteségek listáján szerepelt.¹⁰⁶

1944 tavaszán Erdődy Péter a somlói, illetve Erdődy Antal a jánosházi kastélyának egyes helyiségeit ajánlotta fel a Magyar Nemzeti Múzeum számára.¹⁰⁷ Oroszlán Zoltán Csánky megbízásból meg is tekintette ezeket az ingatlanokat. Somlóvára végül a Hadimúzeum költöztette a gyűjteményeit, melyeknek egy része – Szentneményi Béla őrnagy, a Hadimúzeum tisztviselője első, 1945 júniusában kelt, önmentésre is szolgáló, lelkendező beszámolójával ellentétben¹⁰⁸ – megsemmisült, egy része pedig a német és az orosz katonaság, illetve a helyi civilek rablásainak áldozataivá vált.¹⁰⁹

Külső óvóhelyként a Magyar Nemzeti Múzeum lengyeli birtoka, illetve a Tihanyi Biológiai Kutatóintézet épülete is szóba került. A lengyeli birtokra a Széchényi Könyvtár a Hírlaptárát szerette volna telepíteni, mivel azonban a hatalmas terjedelmű anyag csomagolására és szállításának megszervezésére már semmilyen szabad kapacitás nem állt rendelkezésre, a Hírlaptár végül a Nemzeti Múzeum épületében maradt.¹¹⁰ A lengyeli kastélyban végül csak a Pasteiner Iván vezette Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ néhányládáját helyezték el, melyek tartalmát 1945 telén a kastélyba betelepült orosz katonák szórták szét.¹¹¹

¹⁰⁴ *Büky O.*: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi i. m. 763.

¹⁰⁵ MNL OL K 855 1. d. 30/1944. Különböző helyekre elosztott állattári könyvtárak stb. jegyzékei. Kimutatás a Légó miatt menekített légygyűjteményről, 1944. jún. 18.

¹⁰⁶ Uo. Kolosváry Gábor lakására szállított könyvek leltári jegyzéke, 1944. ápr. 3.

¹⁰⁷ MNL OL K 855 1. d. 19/1944. gr. Erdődy Péter somlói kastélyát felajánlja a magyar Tört. Múzeum értékei elhelyezésére. Oroszlán Zoltán beszámolója a kastély hasznosításáról, 1944. júl. 9.

¹⁰⁸ MNL OL K 726 60. cs. 251/1945. Dr. Szentneményi Béla szakértő tájékoztatása a Hadimúzeum, valamint a Szépművészeti Múzeum annak idején menekített műkincsei tárgyában és a zsidó tulajdont képező műtárgyak visszaszolgáltatása érdekében, 1945. jún. 9. Ugyanebben az aktában található a Hadimúzeum parancsnokának 1945. július 26-án kelt levele, melyben Szentneményi derülátó jelentését megcáfolva kendőzetlenül megírja, hogy a Somlóváron elhelyezett hadimúzeumi gyűjteményeket részben kifosztották, részben pedig az oroszok szállították el az értékeket.

¹⁰⁹ „Somlóvár Erdődy Péter gróf tulajdonában lévő kastélyába »menekített« hadimúzeumot a katonaság széjjel szórta és az teljesen elpusztult. A falusi cigányokon látni még most is a hadimúzeum régi egyenruhagyűjteményéből darabokat, akik ugyanis nagy örömmel sétálnak a régi, díszes tábornoki galaruhákban.” MNL OL K 726 61. cs. 461/1945. Voit Pál jelentése, 1945. aug. 19.

¹¹⁰ *Büky O.*: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi i. m. 757–766.

¹¹¹ MNL OL K 855 1. d. 14/1944. Értékek biztonságba helyezése. Lengyelibe való átköltözés, 1944. ápr. 15.; MNL OL K 726 61. cs. 392/1945. A Gróf Apponyi Sándor Alapítvány Lengyeli uradalma a kastélyban elhelyezett könyvtári ládák tárgyában, 1945. júl. 30.

A Tihanyi Biológiai Kutatóintézetbe a Néprajzi Múzeum 625ládát tervezett szállítani,¹¹² ám technikai okok miatt ez a terv sem valósult meg, s Tihanyba végül csak a Természettudományi Múzeum jóval kisebb terjedelmű lepkegyűjteménye került le, melynek szállítását Szent-Iványi József, a gyűjtemény kurátora személyesen szervezte meg és fizette ki.¹¹³ A lepkegyűjtemény a Kutatóintézettel együtt sértetlenül került ki a frontvonalból, ám szerencsés megmenekülése kizárólag Wolsky Sándor főigazgatónak volt köszönhető, aki a Németországba település parancsának teljesítése helyett az utolsó pillanatban megszerezte intézménye számára a Nemzetközi Vöröskereszt védnökségét.¹¹⁴ Csánky állítása tehát azal kapcsolatban, hogy a műtárgymentések folyamatában intézményével együtt teljesen magára lett volna hagyva, egyáltalán nem állja meg a helyét. A felsorolt példák ugyanakkor egyértelműen bizonyítják azt is, hogy a háború utolsó szakaszában, a külső, különösen a vidéki helyszíneken található óvóhelyek semmiképpen sem jelenthettek biztos menedéket.

Farkas Kornél Csánkynak egy, a Szépművészeti Múzeum Irattárában található, 1944. október 5-én kelt levele alapján azt írja, hogy a Tanács a VKM-mel közösen még 1944 őszén is kiállítást akart rendezni a Szépművészeti Múzeumban, melyet csak Csánky határozott fellépése akadályozott meg.¹¹⁵ A VKM valóban megkereste Csánkyt egy kiállítás rendezésének tervével, aki erről levélben tájékoztatta a Tanács elnökét, Hóman Bálintot is. Csánky tájékoztató levele nincs meg, de Hóman 1944. szeptember 30-ai válaszából egyértelműen kiderül, hogy Csánky maga nem feltétlenül volt a terv ellen, és elnöki minőségében éppen Hóman volt az, aki a leghatározottabban megvétózta az ötletet.¹¹⁶

Miután 1944 őszén a háború végső, pusztító szakaszába érkezett, a Magyar Nemzeti Múzeum keretébe tartozó budapesti közgyűjtemények vezetőinek el kellett dönteniük, hogy gyűjteményeik védelme érdekében a főváros elhagyása vagy a helyben maradás mellett döntenek-e. Csánky állításával szemben semmiféle hír

¹¹² MNL OL K 855 1. d. 4/1944. A Légtalpi kiürítések előkészítése, 1944. febr. 23.

¹¹³ MNL OL K 855 1. d. 37/1944. Az Orsz. Magyar Természettudományi Múzeum Állattárának dr. Szent-Iványi József múzeumi őr, egyetemi r. tanár költségére a Tihanyi Biológiai Kutatóintézetbe szállított gyűjtemény anyaga. Dátum nélkül.

¹¹⁴ G. Tóth László: Az MTA Ökológiai Kutatóközpont Balatoni Limnológiai Intézetének 85 éve. (<https://bit.ly/2U4U3YH>, letöltés: 2021. máj.14.)

¹¹⁵ Farkas K.: Műtárgymozgások 1938–1945 i. m. 67.

¹¹⁶ „A Vallás és Közoktatási Miniszter Úr átiratát, melyben az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum „üresen álló földszinti termeit” a Képzőművészeti Társulat szeretné kiállítás céljaira megkapni, három nappal ezelőtt megkaptuk. Én a leveledet, mint választ az akta mellé csatoltattam és a legközelebbi tanácsülésre betérjesztem. Ez az ülés természetesen a Te jelenlétben fog lefolyni. A magam részéről semmi értelmét nem találok annak, hogy a mai időkben kiállításokat rendezzenek, s az ellen egyenesen tiltakozni fogunk, hogy erre a Szépművészeti Múzeumot használják fel.” Hóman Bálint levele Csánky Déneshez, 1944. szept. 30. MNL OL K 726. 58. cs. 261/1944.

nem terjedt az Országos Levéltár felrobbantásáról.¹¹⁷ Sőt, Jánossy Dénes főigazgató volt az, aki a leghatározottabban megtagadta a Levéltár nyugatra szállításával kapcsolatos parancsot,¹¹⁸ és 1944. október 15-ét követően a Történeti Múzeum, a Széchényi Könyvtár, illetve a Magyar Tudományos Akadémia vezetői is lépéseket tettek az 1943 tavaszán, illetve 1944 nyarán külső óvóhelyeken elhelyezett gyűjteményeik intézményeikbe való visszaszállítására. A Budai Vár alatti úgynevezett „kis törzs” óvóhelyről a Nemzeti Múzeum központi épületébe került a Széchényi Könyvtár 20 és a Történeti Múzeumon 19 ládája mellett a Magyar Tudományos Akadémia 10 ládája is, ahol sértetlenül vészelték át az ostromot.¹¹⁹ A vidéki óvóhelyeken elhelyezett gyűjteményekhez való hozzáférés azonban sokkal nehezebb feladatnak bizonyult.

1944. október 24-én Fitz József levelet írt a Központi Szállításvezetőségnek és teherautók kiutalását kérte annak érdekében, hogy a veszprémi óvóhelyről visszaszállíthassa a Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia, illetve a Szépművészeti Múzeum ott elhelyezett értékeit.¹²⁰ Ezt a szállítást nem sikerült realizálni, s nincs adatunk arról, hogy az akcióról Csánkynak vagy Hómannak egyáltalán volt-e tudomása, illetve játszottak-e valamilyen szerepet annak megakadályozásában. A történetekből ugyanis az derül ki, hogy Hóman és Csánky a műtárgymentésekkel kapcsolatban informálisan is egyeztetett egymással, és döntéseik egy részéről nem tájékoztatták a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának tagjait.¹²¹ Hóman magatartása e tevékenységet illetően is ellentmondásosnak tekinthető, ugyanis amíg a budapesti óvóhelyeken elhelyezett gyűjtemények visszaszállítását egyértelműen támogatta,¹²² tudott a Szépművészeti

¹¹⁷ Csánky állítását először Mravik László írta le tényként *Őrzők a strázsán* című tanulmányában, és ez a téves információ Dunai Andrea könyvében már úgy jelenik meg, hogy a németek 1944 novemberében a Szépművészeti Múzeum épületének felrobbantására készültek. *Mravik L.: Őrzők a strázsán* i. m. 54.; *Dunai A.: Javak* i. m. 77.

¹¹⁸ „Mínt hogy a katonai szakértők véleménye szerint az Országos Levéltár építésének szilárdsága folytán messzemenően megfelelt a biztonság követelményeinek, az iratanyag elszállítására, máshol való védelmére nem került sor. Ilyen természetű intézkedés már csak azért nem látszott volna ajánlatosnak, mert a hadviselés menetét, az ország biztos vagy kevésbé biztos voltát nem lehetett előre kiszámítani. Így az anyag az Országos Levéltárból elszállítva a háború viszontagságainak éppúgy, vagy még nagyobb mértékben lehetett volna kitéve a megfelelő gondozás, szakszerű kezelés nélkül.” Jánossy Dénes: *Jelentés az Országos Levéltár 1944. évi állapotáról és működéséről*, 1945. nov. 27. MNL OL K 726. 68. cs. 667/1945.

¹¹⁹ A Magyar Nemzeti Múzeum központi épületének és gyűjteményeinek védelméről lásd MNL OL K 726. 59. cs. 8/1945. Fettich Nándor jelentése a Magyar Nemzeti Múzeum épületének és gyűjteményeinek állapotáról, 1945. febr. 17.

¹²⁰ OSZK Irattár 109/1943. Fitz József levele a Központi Szállítások Tekintetes Parancsnokságához, 1944. okt. 24.

¹²¹ *Büky O.: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint* i. m. 764–765.

¹²² MNL OL K 726 59. cs. 325/1944. A királyi palotában letétben őrzött Mátyás király serleg visszaszállítása a Magyar Nemzeti Múzeumba, 1944. nov. 6.

Múzeum műtárgyainak titkos novemberi Pannonhalmára szállításáról. Sőt, a pannonhalmi helyszín kiválasztásában bizonyosan része volt, mivel Kelemen Krizosztommal való szoros barátságának köszönhetően¹²³ a háború végét családjával együtt a Nemzetközi Vöröskereszt oltalma alá került főapátság falai között tervezte kivárni. A Szépművészeti Múzeum műtárgyaival 1944. november 9-én Budapestről Pannonhalmára induló teherautók egyike Hóman Bálint értékeinek egy részét is magával vitte,¹²⁴ és ő maga, egy rövid balatonfüredi tartózkodást követően¹²⁵ november 13-án érkezett meg a főapátságba. November végén azonban a Vöröskereszt elrendelte minden nem civil személy, így a képviselő Hóman távozását is, aki 24-én kénytelen volt családjával együtt Pannonhalmáról a képviselőházat befogadó Sopronba távozni.¹²⁶

Csánky december 4-én hagyta el Budapestet és a következő néhány hetet Szombathelyen a ferences rendházba telepített hivatalában töltötte.¹²⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum keretébe tartozó többi budapesti közgyűjtemény vezetője viszont Hóman Bálinttal és Csánky Dénessel ellentétben a helyben maradás mellett döntött, s a továbbiakban elsősorban intézményeik védelmének megszervezésével foglalkoztak. Csánky viszont úgy távozott el a fővárosból, hogy intézménye belső védelméről sem gondoskodott megfelelően. Nem véletlen, hogy a megfelelő vezetés és személyzet nélkül maradt Szépművészeti Múzeum egyike volt az ostrom idején a legtöbb károsodást szenvedett közgyűjteményeknek.¹²⁸

Csánky az *Emlékirat* szerint a kiürítési parancsnak azért tett eleget, „mert nyilvánvaló volt, hogy Szombathelyről a pannonhalmi anyaggal jobban biztosíthatom az összeköttetést, mint a körülfűrés veszélyének kitétt fővárosból”.¹²⁹ Állításának némileg ellentmond, hogy szombathelyi hivatalából december 13-a és 15-e

¹²³ OSZK Kt. Fond 15/829. Kelemen Krizosztom levelei Hóman Bálintnak 1931–1944.

¹²⁴ *Csik Tamás: A Szépművészeti Múzeumból elszállított műkincsek Pannonhalmán. 1944–1945. Győri tanulmányok* (2016) 37. sz. 29.

¹²⁵ Hóman ez időben nemcsak gyógykezelés céljából járt gyakran Füreden, hanem a bombázások elől Füredre települt Teleki Pál Intézet ügyei miatt is, melynek elnöke volt.

¹²⁶ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), Budapesti Népbíróság iratai, büntetőperes iratok (a továbbiakban: XXV-1-a), 864/1946. Hóman Bálint kihallgatása Budapest Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán, 1945. nov. 28. 25.

¹²⁷ *Csánky D.: Emlékirat* i. m. 30.

¹²⁸ „Eltávozott a helyéről külföldre a Magyar Nemzeti Múzeum elnöke, Hóman Bálint. Eltávozott külföldre a Szépművészeti Múzeum igazgatója Dr. Csánky Dénes. Leköszönt állásáról Dr. Pasterner Iván a Szálasi-kormány alatt a Múzeumot ért sérelmek miatt. [...] A Szépművészeti Múzeumba Csánky Dénes főigazgató sajnos nem engedte meg Oroszlán Zoltán beköltözését, helyette a vezetéssel Varjú Domokos irodatisztet bízta meg. A helyes vezetés nélkül maradt intézmény anyaga szenvedte valamennyi múzeum közül a legtöbb kárt. Altisztjei a mostoha körülmények között jórészt megszöktek, s a vezető nem tudott rendet tartani, s ma a legégetőbb szükség megfelelő vezetőt állítani a múzeum élére.” Tasnádi Kubacska András elnöki tanácsos jelentése Teleki Géza kultuszminiszternek, 1945. febr. 16. MNL OL K 726 59. cs. 8/1945.

¹²⁹ *Csánky D.: Emlékirat* i. m. 30–31.

között Fettich Nándornak és Tasnádi Kubacska Andrásnak küldött táviratokban próbált meg rendelkezni arról, hogyan szervezzék meg Budapestről kiindulva a Magyar Nemzeti Bank veszprémi óvóhelyen lévő ládák Pannonhalmára szállítását.¹³⁰ A Nemzeti Bank elnöki osztálya végül december 20-án nem neki, hanem Fitz Józsefnek telefonálta meg, hogy a „Nemzeti Bank őrizetére bízott múzeumi anyagot Veszprémből vonaton elszállították, s ez a Nemzeti Bank aranykészletével együtt szerelvényen jelenleg Fertő-Almás vasútállomáson megfelelő őrizet alatt várakozik. Továbbvitelére vonatkozólag felvilágosítást nem tud adni. Amennyiben a Nemzeti Múzeumnak kívánságai lennének (a Pannonhalmára való szállítást továbbra is óhajtja), forduljon a Nemzeti Bank soproni fiókjának igazgatóságához.”¹³¹

Fitz Józsefnek természetesen esze ágában sem lett volna a Pannonhalmára szállítást kérni, hiszen hónapokkal korábban az Akadémiai Könyvtár illetve seivel éppen a gyűjtemények Budapestre való visszahozatala érdekében próbált meg lépéseket tenni. Ezek után mindenesetre hivatalosan értesítette Tasnády Kubacska Andrást, aki a fejleményekről tájékoztatást küldött a Sopronban tartózkodó Hóman Bálintnak.¹³² Hóman szerette volna a Széchényi Könyvtár 60 ládáját levetetni a Magyar Nemzeti Bank értékeit szállító s Fertőbozon várakozó szerelvényről, ezért megfelelő elhelyezést igyekezett találni számukra a városban. Mivel azonban ilyen helyre sem a bencés rendházban, sem pedig máshol nem akadt, és a szállítmány Pannonhalmára való visszafordítása is teljesen reménytelen vállalkozás lett volna, kénytelen volt beletörödni abba, hogy az Apponyi Hungarica, a Régi Magyar Könyvtár I–III., a Todoreszku-gyűjtemény és a magyar írók válogatott kéziratainak felbecsülhetetlen értékű gyűjteménye a Magyar Nemzeti Bank szerelvényén 1945. január végén elhagyja az országot.¹³³ Hómant ebben a helyzetben elsősorban nem az aggasztotta, hogy a Széchényi Könyvtár gyűjteményei Németországba kerülnek, hanem az a tény, hogy a szállítás nem a VKM égisze és felügyelete alatt, hanem egy idegen intézmény tisztviselőinek közreműködésével történt.

Györke József jelentése szerint Hóman népbíróági perében azt vallotta, hogy tudomása szerint nemcsak a Széchényi Könyvtár gyűjteményei, hanem a Szépművészeti Múzeum műkincseit rejtő 4 láda is Spital am Pyhrnbe

¹³⁰ MNL OL K 726 59. cs. 371/a/1944. Csánky Dénes 1944 decemberében Szombathelyről miniszteri osztályfőnök aláírással küldött táviratai.

¹³¹ OSZK Irattár 109/1943. Fitz József: Pro Memoria 1944. dec. 20.

¹³² MNL OL K 628 1. cs. Tasnády Kubacska András levele Hóman Bálinthoz a Veszprémből elszállított 60 láda hollétéről, 1944. dec. 20.

¹³³ „Arról is tudott Jánossy Gyula gondnok, hogy Ottó László 60 ládának keresett helyet, de nem talált.” Kozocsa Sándor: Jelentése Vas és Sopron megye köz- és magánkönyvtárainak jelenlegi állapotáról, 1945. aug. 19. MNL OL K 726 61. cs. 461/1945.

került a Magyar Nemzeti Bank Aranyvonatával.¹³⁴ A soproni bencés rendház gondnokának elmondása szerint viszont Hóman és Csánky 1945 januárjában Ottó László műszaki tanácsos segítségével közösen próbálta meg megszervezni a ládák levételét a Fertőbozon álló szerelvényről. Amíg azonban Hóman nem járt sikerrel, Csánkynak sikerült megtalálnia a szerelvény indulása előtt a Szépművészeti Múzeum 4 ládáját, melyek közül az egyik láda a Szentgotthárdra szállítása előtt rövid időre a soproni bencés rendházba is bekerült.¹³⁵ Mivel Sopronban való tartózkodása idején Hóman végig a rendházban lakott, nehezen képzelhető el, hogy ne értesült volna erről a lényeges eseményről. A Németországba került gyűjteményekkel kapcsolatban pedig azt állította, hogy ő maga, a Nemzeti Múzeum elnökeként ellenezte külső óvóhelyekre, tehát a Nemzeti Bank veszprémi óvóhelyre való szállítást is, s ezért „az igazgatók az én intencióimnak megfelelően nem a legértékesebb anyagokat vitték fel a Vár pincéjébe és Veszprémbe, hanem a kisebb értékűt, és az értékesebb anyagot a Múzeum épületében hagyták és ott az meg is menekült.”¹³⁶ Ennek az állításnak mindenképpen ellentmond az a tény, hogy Csánky az 1943 tavaszán éppen a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának legértékesebb festményeit szállíttatta le a Nemzeti Bank veszprémi óvóhelyére.

A Pannonhalmán elhelyezett műtárgyak Szentgotthárdra szállításával kapcsolatban Csánky az *Emlékirat*ban azt írja, hogy Rajniss Ferenc parancsára cselekedett, aki „az anyagnak bármi, gondatlanságból eredő pusztulása esetén” főbelövással fenyegette meg. Ám az *Emlékirat* mellett rendelkezünk egy, a műkincsek szállításával kapcsolatos másik beszámolóval is, melyet *A hazai művészeti kincsek menekítése* (a továbbiakban: *Menekítés*) címen ugyancsak Csánky írt, de nem a háború utáni önmentés időszakában, hanem még jóval korábban, 1945. március 12-én Szentgotthárdon.¹³⁷ A *Menekítés* minden bizonnyal Tárczay-Felicides számára készült, aki március 11-én jelent meg a településen mint kultuszminiszteri államtitkár, hogy a hivataláról lemondott Rajnisstól átvegye a folyó ügyeket.¹³⁸

¹³⁴ MNL OL K 726 64. cs. 217/1946. Az Országos Széchényi Könyvtár nyugatra elszállított RMK. Apponyi és Kézirattára hazaszállítása tárgyában, 1946. ápr. 11.

¹³⁵ „A rendházba csak egy óriási ládát hoztak Csánki Dénes vezetésével, képekkel tele, köztük Goyak is, ezeket főiskolai hallgatók szállították be és helyezték el a Móricz kápolnába, de ezt a ládát is elvitték, mert a pincét nyirkosnak találták.” MNL OL K 726 61. cs. 461/1945. Kozocsa Sándor jelentése Vas és Sopron megye köz- és magánkönyvtárainak jelenlegi állapotáról, 1945. aug. 19.

¹³⁶ BFL XXV-1-a 864/1946. 103. Hóman Bálint vallomása, 1946. márc. 19.

¹³⁷ MNL OL K 726 65. cs. 708/1946. Csánky Dénes: A hazai műkincsek menekítése. Szentgotthárd, 1945. márc. 12.

¹³⁸ „Délután megérkezett Felicides. Bejött a szobámba kísérőjével, megölelt, biztosított teljes nagyra-becsüléséről, s kijelentette, hogy nagyon fájlalja távozásomat. [...] Két óra alatt átadtam a jegyzeteket

A *Menekítés*ben az *Emlékirattal* ellentétben Csánky nem a kötelező parancsokat kényszerűségből végrehajtó áldozatként, hanem a műtárgymentésekben aktívan résztvevő, kezdeményező és irányító parancsnokként mutatkozik be. A zsidó műtárgyvagyonról világosan megmondja, hogy a pannonhalmi szállításkor azok még a tulajdonosok nevében voltak nyilvántartva és nem voltak bevezetve a Szépművészeti Múzeum törzsleltárába. „A pannonhalmi anyag jó részének Szentgotthárdra szállításával megkezdődött a műtárgy-menekítés harmadik szakasza, melynek célja az volt, hogy a menekített anyag szakszerű kezelés alá vétessék, ládába csomagoltassék, és ezzel kapcsolatban új leltár vétessék fel, melybe besoroztassék a zsidó tulajdonból zárolt műtárgyvagyon is.”¹³⁹ Világosan megjelöli beszámolójában továbbá azt is, hogy melyek azok a zsidó tulajdonú műtárgyak, melyek beleltározásával még nem készült el. „Hátra van még a zárolt műtárgyvagyonból a néprajzi vonatkozású anyag leltárba vétele és újra csomagolása. Tekintettel ezeknek zárolt vonatkozására, a leltározás alaposabb és körültekintőbb munkát igényel, miután a megfelelő adatok, méret stb. rendelkezésre nem állanak. Ezek a néprajzi jellegű műtárgyak különösen becsesek mai helyzetünkben, amidőn az esetlegesen bekövetkezett orosz pusztítások miatt hasonló anyag pusztulására vagy csökkenésre kell számítani.”¹⁴⁰ Ezt a néprajzi anyagot leszámítva azonban a képzőművészeti tárgyakat becsomagoltuk és felleltáraztuk, összesen 118 ládában 2034 műtárgyat dolgoztunk fel, melyek közül 422 darab származik zsidó tulajdonból. Ez a számszerű feltüntetés is bizonyítja, hogy igen jelentős műtárgyanyagot

---

felszerelt folyó ügyeket, felhívtam a figyelmét a fontosabb dolgokra [...]. Szentgotthárd, 1945. márc. 11. Szálasi minisztere voltam. Rajniss Ferenc naplója. Bp. 2021.

¹³⁹ Csánky D.: A hazai műkincsek i. m. 3.

¹⁴⁰ A Pannonhalmáról 1945 telén Szentgotthárdra szállított Wolfner-gyűjtemény tárgyaitól van szó. 1947-ben, illetve 1948-ban az örökös, Wolfner László a hatóságok egyértelmű nyomására a textiliákat, kerámiákat és fémtárgyakat a Magyar Nemzeti Múzeumban, a festményeket és grafikai lapokat pedig a Szépművészeti Múzeumban volt kénytelen letétbe helyezni. MNL OL XIX-I-12 388/1948. Letéti Megállapodás Wolfner László és a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa között, 1947. nov. 4.; Uo. 392/1948. Letéti Megállapodás Wolfner László és a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa között. Dátum nélkül; „10. Wolfner László öt évre letétként elhelyezett nagy textil és magyar kerámia gyűjteménye. 11. Wolfner László képgyűjteménye. A Szépművészeti Múzeum részére való átadás alatt áll.” Jegyzék a Magyar Történeti Múzeum történeti osztályában őrzött ideiglenes letétekről, 1949. jan. 28. MNL OL K 726 81. cs. 72/1949. Wolfnert valutabűncselekmények vádjával 1948. január 14-én letartóztatta a gazdasági rendőrség, de a bíróság február 22-én bűncselekmény hiányában kénytelen volt felmenteni. Börtnyárát 1948 márciusában államosították, s ő maga a folyamatos zaklatások és az állandó börtönveszély elől 1949-ben külföldre menekült. A Nemzeti Múzeumban, illetve a Szépművészeti Múzeumban lévő ideiglenes letéteit disszidálására való hivatkozással a 1949. február 11-én megjelent 1.310/1949 sz. kormányrendeletnek megfelelően vagyoneklobzás címén állami tulajdonba vették. MNL OL K 726 87. cs. 710/1949. A Letétrakár leltára 1949. november 5-i állapot „Az O. M. Szépművészeti Múzeumban letétek személyi tulajdonosai. (1949. november 5-i állapot) Wolfner László disszidens.”

menekítettünk, amelyből az ország új múzeuma minden zökkenő nélkül újra felépíthető.”¹⁴¹

Mravik, Farkas, Kovács és Csik az általuk elsődleges forrásként használt *Emlékirat* nyomán azt állítják, hogy Csánky a zsidó tulajdonú műtárgyak eredeti tulajdonosaik számára való megóvása, illetve a nyilasok és a németek félrevezetése érdekében, a szentgotthárdi leltározáskor hamis, de utólag jól azonosítható leltári cédulákat helyezett el a műtárgyakon. Csánky azonban a tulajdonjogot bizonyító személyes adatok megsemmisítésével¹⁴² nem a zsidó tulajdonosok érdekeit védte, ellenkezőleg, tetteivel a zsidó vagyon államosítását követően kialakult egységes eljáráshoz igazodott. A nyilasok ugyanis Vajna Gábor belügyminiszter utasítására az 1944 októberétől Óbányára szállított zsidó vagyontárgyakat a szétválogatásukat követő leltározás során hasonló módon fosztották meg az azonosítást szolgáló személyes adatoktól.¹⁴³

Az valóban nem kérdés, hogy Csánky rendkívül rossz néven vette a németek fosztogatásait,¹⁴⁴ ám annak érdekében semmiféle erőfeszítést nem tett, hogy a zsidó eredetű műtárgyakat elrejtse a nyilasok elől. A Szépművészeti Múzeum leltárkönyveit is azért vitte magával, hogy abba alkalmas helyzetben a zsidó műtárgyakat végleg beleltározhassa. A Balás-Piri László által Pannonhalmán készített műkincseleltár sem azért háborította fel, mert annak tartalmával a későbbiekben nyilasok visszaélhettek volna, épp ellenkezőleg, a konfliktus abból adódott, hogy Balás-Piri a leltárat a Budapesten maradt Oroszlán Zoltán tájékoztatására próbálta meg elkészíteni.¹⁴⁵ Csánky a *Menekítés*ben hosszan fej-

¹⁴¹ *Csánky D.*: A hazai műkincsek i. m. 4–5.

¹⁴² „A Szentgotthárdon elhelyezett anyagot Csánky vagy maga, (vagy) fia segítségével, vagy másokkal leltározattatta, a zsidó tulajdonú műtárgyakra koholt Szépművészeti Múzeumi leltári számokat ragasztatott, sok Múzeumi képnek a leltári céduláját levetette, és helyébe mást tétetett, egyszóval leltározás ürügye alatt a műtárgyak körül a legnagyobb zűrzavart igyekezett támasztani, hogy azoknak meghatározása és jogos birtokosokhoz való tulajdonítása minél nagyobb nehézségekbe ütközzék.” Oroszlán Zoltán jelentése a Nemzeti Múzeum és a Szépművészeti Múzeum elhurcolt műkincseinek visszaszerzése érdekében tett hivatalos útról, 1945. jún. 19. MNL OL K 726 61. cs. 436/1945.

¹⁴³ *Kádár Gábor – Vági Zoltán*: Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből. Bp. 2001. 44–45.; *Botos János*: A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa. 1938–1949. Bp. 2015. 61.

¹⁴⁴ „Kedves Barátom! Engedd meg, hogy a mellékelt bejelentést Hozzád juttassam. Tekintettel a német követséggel fennálló hivatalos és megtisztelő kapcsolatra, remélni lehet az ügy szigorúan bizalmas kivizsgálását. Én a magam részéről a bejelentés fölött nem nézhettem el, és ezért voltam bátor Hozzád fordulni. Bizonyára a német követség is a kivizsgálás álláspontján van, és nem fogja zaklatásnak venni, ha hasonló bejelentéseket odajuttatjuk.” Csánky Dénes levele Bosch ügyvédhez, 1944. júl. 13. MNL OL K 643 1. cs. 174/1944.

¹⁴⁵ „December 11-én megjelent a pannonhalmi kolostorban Balás-Piri László ott tartózkodó családja látogatására azzal a céllal, hogy saját kezdeményezéséből jegyzékbe foglalja a Pannonhalmán őrzött múzeumi anyagot. Ezért a vállalkozásáért Csánky később a pannonhalmi rend tagjai előtt fogságba vetéssel, sőt agyonlövétéssel fenyegette meg távollétében Balás-Pirit [...]” Oroszlán Zoltán jelentése a Nemzeti Múzeum és a Szépművészeti Múzeum elhurcolt műkincseinek visszaszerzése érdekében tett hivatalos útról, 1945. jún. 19. MNL OL K 726 61. cs. 436/1945.

tegeti azt is, hogy a budapesti múzeumokban, könyvtárakban milyen felbecsülhetetlen értékek maradtak még hátra, és felhívja a nyilas kormány figyelmét a még begyűjthető „műtárgyvagyon”, illetve könyvtárak megszerzésének fontosságára. „A jövőendő tudományos és nevelési munka csak úgy képzelhető el, ha könyvtárainkat ismét felállíthatjuk, és az új szellemű nemzeti munka szolgálatába állíthatjuk.”¹⁴⁶ Azt, hogy Csánky, aki 1944-ben nem melleleg a nyilas pártba is belépett,¹⁴⁷ mi módon képzelte el ezt az „új szellemű nemzeti munkát”, egy 1945 januárjában Szombathelyen a nyilas kultuszminisztérium művészeti ügyosztályának vezetőjeként készített beszámolójából is megtudhatjuk, melyben többek között ezt írta: „Foglalkozik az ügyosztály a művészeti szakiskolák és főiskolák szükségesnek mutatkozó átállításának előkészítésével. Nemkülönb a Magyar Nemzeti Múzeum és a tudományos intézetek hasonlóképpen szükségesnek látszó személyzeti és szervezeti átállításának kérdésével is.”¹⁴⁸ A Magyar Nemzeti Múzeum keretei közé tartozó közgyűjtemények vezetői minden bizonnyal nagyon elcsodálkoztak volna azon, hogy miközben ők Budapest ostromának viharában intézményeik gyűjteményeit igyekeznek menteni, kollégájuk, Csánky Dénes éppen a Nemzeti Múzeum „szükségesnek látszó személyzeti és szervezeti átállítását” tervezgeti.

Farkas Kornél tanulmányában azt vélelmezi, hogy a *Menekítés* (melynek tartalmára nem reflektál), a nyilas kormány belügyminiszterének Csánky „elszámoltatására” kiadott utasítása nyomán íródott, s Csánkyt már 1944-ben felmentették miniszteri biztosi pozíciójából.¹⁴⁹ A Műtárgybiztosság tevékenysége azonban 1944 decembere után is folytatódott, és Rajniss Csánkyt nem mentette fel a miniszteri biztosi pozíciójából, épp ellenkezőleg, 1944. december 30-án tett felterjesztést Szálasihoz annak érdekében, hogy Csánky főigazgatói, illetve VKM ügyosztályfőnöki minőségében a IV. fizetési osztályba léphessen, és ezt a felterjesztést Szálasi jóvá is hagyta.¹⁵⁰ Az „elszámoltatással” kapcsolatos belügyminiszteri iratot pedig, amely Rajniss lemondását követően 1945. március 12-én kelt, Asztalos Miklós „igen sürgős” jelzéssel csak

¹⁴⁶ Csánky D.: A hazai műkincsek i. m. 4–5.

¹⁴⁷ MNL OL XIX-I-1-h 1620/3/1950. A Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosságának összefoglaló jelentése, 1949. dec. 31.

¹⁴⁸ MNL OL K 638 1. cs. 4/1945. A Nyilas Vallás és Közoktatási Minisztérium III. Ügyosztályának jelentése. Szombathely, 1945. jan. 5.

¹⁴⁹ Farkas K.: Műtárgymozgások 1938–1945 i. m. 103.

¹⁵⁰ „A magyar királyi vallás és közoktatási miniszter előterjesztésére dr. Csánky Dénes a IV. fizetési osztály jellegével felruházott Magyar Nemzeti Múzeumi főigazgatót az állami rendszerű IV. fizetési osztályba kinevezem. Kelt Törzsszálláson, 1945. febr. 21. napján. Szálasi.” MNL OL K 638 1. cs. 1. t. 67367/1944. és 2863/1945. Rajniss Ferenc felterjesztései Szálasi Ferenchez Csánky Dénes kinevezése tárgyában.

négy nappal később, 16-án továbbították Csánkynak.¹⁵¹ Emellett Csánky 1945 márciusáig folyamatosan kapcsolatban állt egyes kormánybiztosi megbízottaival is. A Győrben összegyűjtött zsidó tulajdonú műtárgyak, könyvek a Győri Múzeum festményeivel együtt éppen az ő közreműködésének köszönhetően kerülhettek fel az utolsó pillanatban egy Brennbergbányáról nyugatra induló szerelvényre.¹⁵²

Csánky Szentgotthárdról Németországba való áttelepülése sem azt a célt szolgálta, hogy német és nyilas „üldözői” elől a magával hurcolt műkincseket az amerikai hadsereg „védőőrizetébe” helyezhesse. Németország összeomlása után ugyan más választása valóban nem adódott volna, mint hogy az amerikai hatóságoknak jelentést tegyen a nála lévő értékekről, ám végül még ezt sem tette meg. A műkincsek átadásakor lezajlott jelenet, amelyet Thomas Carr Howe¹⁵³ rögzített,¹⁵⁴ megerősíti mindazokat a beszámolókat, melyeket a későbbiekben az események során Csánkyval érintkező személyek a viselkedéséről egymástól teljesen függetlenül adtak elő.¹⁵⁵ E beszámolókból egy vezetői tekintélyének és kompetenciájának elismerését egyszerre arrogánsan követelő, de a felmerülő nehézségekre, megoldandó problémákra, veszélyhelyzetekre hisztériás türelmetlenséggel, fejvesztettséggel reagáló személyiség képe bontakozik ki. Howe beszámolója emellett arra az elgondolkodtató tényre is rávilágít, hogy Csánky úgy lehetett majd egy évtizedig Magyarország első képzőművészeti közgyűjteményének főigazgatója, hogy egyetlen idegen nyelven sem beszélt, még németül sem.¹⁵⁶ Minden bizonnyal a nyelvtudás hiánya is oka lehetett annak,

¹⁵¹ MNL OL XIX-I-12 91/1948. Csánky Dénes által Grassauból visszaküldött iratok.

¹⁵² MNL OL K 638 1. cs. 6/1945. Jenei Ferenc a Győri Múzeum múzeumi őr, kormánybiztosi megbízott jelentése Csánky Dénesnek *Kormánybiztos úr* megszólítással az összegyűjtött zsidó műtárgyakról. Győr, 1945. febr. 10.; MNL OL XIX-L-20-r 90. d. 155/1947. Szőke Béla jelentése és jegyzéke Jeszenszky Sándornak a Győri Múzeum Németországba szállított festményeiről, 1947. jan. 4.

¹⁵³ Thomas Carr Howe (1904–1994) művészettörténész, muzeológus.

¹⁵⁴ A beszámolót közli *Farkas Á.*: A hajlított kalap i. m. 156–159.

¹⁵⁵ „December 24-én Csánky Dénes egy ezredes, nyilas katonák és öt teherautó kíséretében újra megjelent Pannonhalmán, és az ottlévő anyagot részben az autókra rakatta, és a saját bevallása szerint Szombathelyre, illetőleg Szentgotthárdra útnak indította. Pannonhalmán minősíthetetlenül viselkedett a Főapáttal szemben, aki rendre is utasította. [...] A szállítmányt Győrött légiriadó érte. Csánky saját autójával vagy 10 kilométerre kimenekült a városból, a felbecsülhetetlen értékű rakománnyal ellátott autókat azonban otthagya. [...] Március 28-án Csánky Dénes nagy jelenetet rendezett Szentgotthárdon, állítólag el is ájult.” Oroszlán Zoltán jelentése a Nemzeti Múzeum és a Szépművészeti Múzeum elhurcolt műkincseinek visszaszerzése érdekében tett hivatalos útról, 1945. jún. 19. MNL OL K 726 61. cs. 436/1945.

¹⁵⁶ „Csánky volt az, a fiával. [...] Odajöttek a teherautókhoz, ahol elkezdtek fecsegni és integettek. Nem figyeltünk rájuk, módszeresen hoztuk ki az egyik ládát a másik után a raktárhelyiségből. Amikor a jól öltözött doktor egyenesen elálta az utamat, megállítottam a szóáradatát egy nem túl barátságos Do you speak English-el. Üres tekintetéből nyilvánvaló volt, hogy nem, ekkor megkérdeztem németül beszél-e, de nem volt szerencsém. Úgy éreztem magam, mint a Berlitz-iskola egyik hirdetése.” Howe beszámolóját idézi *Kovács Á.*: Hajlított kalap i. m. 157.

hogy a műkincseket rejtő vagonokról sem ő, hanem Bogyay Tamás művészettörténész, a VKM tisztviselője tett hivatalos jelentést, melyet Csánky aláírni sem volt hajlandó, s Bogyay adta át az amerikaiaknak a részletes, lefordított műkincsleltárat is.¹⁵⁷

Bogyay, akit 1944 végén rendelték Csánky mellé, Szentgotthárdon részt vett a leltározás munkájában és a leltárról saját magának is készített egy példányt.¹⁵⁸ A művészettörténész 1935 óta dolgozott a VKM-ben¹⁵⁹ (tehát Csánkyval ellentétben nem a nyilas kormány nevezte ki), s ő volt az, aki a következő években folyamatosan kapcsolatban állva a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Miniszteri Biztossága vezetőjével, Jeszenszky Sándorral,¹⁶⁰ számos információval igyekezett segíteni az elrabolt műkincsek felkutatását. Csánky ugyanis a Szépművészeti Múzeum leltárkönyvein és iratain¹⁶¹ túl magával vitte Németországba a Műtárgybiztosság adminisztrációs iratainak és jegyzőkönyveinek egy részét, s ezeknek a dokumentumoknak a többszöri kérés és felszólítás ellenére is csak egy töredékét szolgáltatatta vissza.¹⁶² Eljárása annál is

¹⁵⁷ „A ládák tartalmának jegyzékét, mivel leltárt nem ad erről Csánky, dr. Bogyay készíti el számukra, megkönnyítve az amerikaiaknak az anyagunkban való tájékozódást, s annak lehető együttartását. [...] 1946. március 24-én jelentette aztán Bogyay Tamás a Németországban tárolt magyar javak számbavételére alakult Passaui magyar anyagi bizottságnak műkincseink hollétét, és így vált hivatalosan is ismerté azoknak sorsa és tárolási helye.” Oroszlán Zoltán jelentése a Németországba hurcolt múzeumi és egyéb műkincseknek hazaszállítása céljából elrendelt kiküldetése alatt végzett munkájáról és eredményeiről, 1947. jan. 2. MNL OL XIX-I-12 207/1947.

¹⁵⁸ MNL OL XIX-I-12 455/1947. Bogyay Tamás beszámolója Csánky Dénes melletti hivatali tevékenységéről, 1946. ápr. 19.

¹⁵⁹ Bogyay Tamás 1932-ben doktorált Hekler Antalnál. 1932–1933-ban fizetéstelen gyakornoka a tanszéknek. 1933–1934-ben ösztöndíjasként Berlinben és Rómában tartózkodott. 1935-ben a Zala megyei Tanfelügyelőség fogalmazója, 1940-től 1944-ig miniszteri segédtitkárként, majd miniszteri titkárként a VKM VI. Köz- és Népoktatási Csoport VI/2 Ügyosztályának beosztottja. 1944 elején került a VKM III. Művészeti Ügyosztályára.

¹⁶⁰ „Csánky Dénes mikor útra kelt a Szépművészeti Múzeum műkincseivel, a Múzeum személyzetéből senkit sem vitt magával. A minisztérium Asztalos Miklóst és dr. Bogyay Tamás min. titkárnt rendelte ki a nagyértékű szállítmány kísérésére. [...] Grassauba megérkezve, mivel Csánkyból minden iniciativa hiányzott, azonnal jelentette a parancsnokságon a két vagon műkincset és kérte azok biztonságba helyezését, ami meg is történt. Azóta Bogyay Bajorországban él, és a hazaszállítási kormánybiztosságnak a szükséghez képest szolgálatára állt. Az amerikaiak igénybe veszik felvilágosításait, de hivatalos kiküldöttünknek nem ismerik el, mert nem a mostani magyar kormány, hanem a Szálasi kormány rendeletére jött ki. Én is igénybe vettem Bogyay szolgálatait, mint olyan magánszemélyt, aki a nyugatra került magyar műtárgyak ügyeiben tájékozott. Többek között az ő útján hallgattam ki Csánky Dénest és szereztem tőle sok felvilágosítást.” Jeszenszky Sándor miniszteri biztos jelentése, 1948. jan. 20. MNL OL XIX-I-12 273/1948.

¹⁶¹ „A régi magyar anyag számbavételének munkáját nagyon megnehezíti, hogy ezt a gyűjteményt Csánky annak idején magának tartotta fenn, a Múzeum tisztviselői elől elzárta, még a fényképgyűjteményt sem engedte át tanulmányozásra és kutatásra, és az új szerzeményeket és letéteket a leltárba fel sem vette.” Jeszenszky Sándor miniszteri biztos jelentése az Ezüst-vonat szállítmányáról, 1947. jún. 20. MNL OL XIX-L-20-r. 90. d. 547/1947.

¹⁶² A Műtárgybiztosság Mutatókönyvének utolsó iktatószáma (452/1944) Sváb Sándorné műtárgyainak jegyzékei címmel egy 1944. december 28-án kelt iratot jelöl. Csánky hivatalával december

inkább gondot okozott, mivel a műtárgyaiktól megfosztott zsidó tulajdonosok hányattatásaik során sok esetben nem tudták megőrizni a zár alá vételt igazoló jegyzőkönyveiket, és tulajdonjoguk igazolása a későbbiekben nagy nehézséget okozott a számunkra.¹⁶³ Farkas Kornél szerint a műtárgyak felkutatása érdekében a „segítőkész” Csánky még 1948-ban is levelezésben állt Jeszenszkyvel,¹⁶⁴ a valóság azonban az, hogy Jeszenszky minden esetben Bogyay Tamáson keresztül igyekezett információkat szerezni Csánkytól,¹⁶⁵ aki Jeszenszky hivatalos irataira adott egyetlen hosszabb válaszát sem a miniszteri biztosnak, hanem a Szépművészeti Múzeumnak küldte el.¹⁶⁶ 1948 második felétől pedig teljesen elzárkózva minden további felvilágosítás megadásától Grassauból átköltözött Freiburgba, majd Franciaországon keresztül Braziliába távozott.¹⁶⁷

folyamán Szombathelyre költözött és az iratok egy részét, illetve a később keletkezett iratokat magával vitte Németországba.

¹⁶³ „Miniszteri Biztos Úr, hivatkozással 10.3861/1946. osznb körlevelére tisztelettel közlöm, hogy a Csánky-féle kormánybiztosság az 1944. évben egész gyűjteményemet különböző lelőhelyekről elhurcolta. [...] Néhány festményemet és iparművészeti műtárgyaim java részét feleségem Sirokra (Heves m) vitette Kovách Ernőné nevű rokonához, abban a reményben, hogy azok ott biztonságban lesznek. Azonban 1944. június hónapban kiszállt oda (valószínűleg feljelentésre) két Hain Péter-féle detektív egy Csánky-kormánybiztossági kiküldöttel, és onnét mindent, még a használati ezüstömet is elvitték. Az elvitt tárgyakról jegyzéket vettek fel, de ez a jegyzék, azóta sajnos elkallódott. Végül gyűjteményem kisebbik és kevésbé értékes részét, ú. m. néhány képet és szobrot, valamint apróbb tárgyakat (így a fent említett körmeneti keresztet) Szemlőhegy u. 29/b. alatti lakásomból vitette el Csánky 1944. július elején. Ezekről a tárgyakról felvett jegyzőkönyv is elkallódott. Lehetséges, hogy fenti jegyzőkönyvek egy példánya a Dr. Oroszlán egy. tan. úr által legutóbb hazahozott Csánky-féle iratok közt lesz található, ami a műtárgyak felkutatását is nagymértékben elősegítené.” Herczog István levele Jeszenszky Sándorhoz, 1947. jan. 8. MNL OL XIX-I-12 162/1947.

¹⁶⁴ *Farkas K.*: Műtárgymozgások 1945–1949 i. m. II. 171.

¹⁶⁵ „Folyó év január 15-én kelt jelentésére megbízom min. Titkár urat, hogy a megküldött kérdésekre vonatkozólag hallgassa ki Csánky Dénes volt múzeumi főigazgatót, és felhatalmazom, hogy tőle a kormánybiztossági iratokat és az egyéb múzeumi tudományos anyagot hozzám való továbbítás végett vegye át. Csodálkozom azonban, hogy Csánky, aki az 1946-ban küldött jelentésében felajánlotta, hogy mindenben készségesen fog felvilágosítással szolgálni, és min. Titkár úr 1947. december hó 31-én kelt jelentése szerint csak hosszabb határidőt kért a pontos válaszadás érdekében, egyszerűen hivatalos formalitásokkal igyekszik a válaszadás elől kitérni, vagy azt beláthatatlan időkig elhúzni. Figyelmeztetése, hogy én eddig a legkiméletesebben kezeltem az ő ügyét, mert ellenkező esetben nem Grassauban, hanem Budapesten hallgatnák ki. Azt is értesse meg velem, hogy most már nem halasztható a válaszadás és az iratok kiszolgáltatása, nehogy hivatali felsőbbségemnek az eljárás eredménytelenségéről legyen kénytelen jelentést tenni.” Jeszenszky Sándor miniszteri biztos levele Bogyay Tamáshoz, 1948. jan. 20. MNL OL XIX-I-12 25/1948.

¹⁶⁶ „A f. évi március 20-án kelt levelére idecsatoltan megküldöm másolatban a Csánky Déneshez intézett kérdőpontokat és Csánky Dénesnek a kérdőpontokra adott válaszát, amiről Titkár úr levelében is említést tesz. Ezt a választ Csánky Dénes az O. M. Szépművészeti Múzeum igazgatóságának küldötte meg, és azt a Szépművészeti Múzeum igazgatósága adta át nekem.” Jeszenszky Sándor levele Bogyay Tamáshoz, 1948. ápr 3. MNL OL XIX-I-12 91/1948; MNL OL XIX-I-12 98/1948.

¹⁶⁷ „Mivel Csánky Dénes családjával rövidesen Franciaországba szándékozik átmenni, tisztelettel javasolom, hogy a Magyar Visszaszolgáltatási Missziót az alábbiakra szíveskedjék felkérni: Tisztazza a Misszió Csánky Dénessel kiküldöttje útján a 98/1948 számú iratba foglalt két kérdést:

Összegzés

A levéltári források széles körű vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy Csánky Dénes főigazgatói, miniszteri biztosi, illetve miniszteri osztályfőnöki minőségében a magyarországi műtárgyakkal kapcsolatban tett intézkedései korántsem értékelhetők pozitívan, és személyiségének közelebbi vizsgálata, illetve életpályájának fordulatai alapján is arra következtethetünk, hogy a Hóman Bálint és Gerevich Tibor által képviselt művészetpolitikai célok következtében neki jutott pozíció szakmailag és emberileg is meghaladta a képességeit. Az önmentő *Emlékirat* levéltári iratokkal egyértelműen cáfolható állításai alapján kialakított vitatható narratíva pedig,¹⁶⁸ mely elsősorban a Szépművészeti Múzeumban őrzött kérdéses provenienciájú műtárgyak számtalan fordulatot megélt, bírósági perekkel súlyosbított restitúciós ügyeivel állhat összefüggésben, nemcsak Csánky tevékenységének objektív megítélését akadályozza, de egyértelműen hátráltatja az ezzel a tevékenységgel szorosan összefüggő s jelenleg is aktuális restitúciós ügyek¹⁶⁹ minden tekintetben megnyugtató, végleges rendezését is.

1. Csánky Dénes kinek, mikor, mit adott át? 2. Mi lett a Rajniss Ferenc 1946. március 5-i valomlásában említett műtárgyjegyzékkel? Csánky Dénes jelenlegi levélcíme: Freiburg Augustiner Museum Direction. E helyen valószínűleg lakását is meg tudják mondani. A kiküldetésnek minél előbb meg kell történnie, nehogy Csánkyék időközben elköltözzenek. Ugyanekkor a kiküldött tájékozódhatna olyan iratok sorsa felől is, amelyekről alapos okkal feltehető, hogy Csánkynál voltak, vagy vannak.” Bogay Tamás levele Jeszenszky Sándor miniszteri biztoshoz, 1948. ápr 12. MNL OL XIX-I-12 133/1948.

¹⁶⁸ „Magam is muzeológiai munkám során számos történetet hallottam a zár alá vétel körülményeiről, a szemtanúk nem említették, hogy bármilyen erőszakos cselekmény történt volna. Az érintettek tisztában voltak azzal, hogy otthonukat kényszerűen el kell hagyniuk, de legalább műtárgyaik biztonságban lesznek a Szépművészeti Múzeumban.” *Szabó László*: Egy budapesti műgyűjtemény. A Révai család Fereczy-képeiről. In: A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 13. (1997–2001) Szerk. Király Erzsébet. Bp. 2002. 220.

¹⁶⁹ „17 évig kutattam ehhez a könyvhöz, és menet közben zárultak be egyre jobban a múzeumi irattárak, lettek óvatosabbak az intézményvezetők a restitúciótól való félelem miatt. Ezen a téren nem előre-, inkább visszalépést látok. Nehezebb dolgom lenne, ha ma kezdeném el a kutatást, s ezt elég visszásnak, sőt morálisan nagyon megkérdőjelezhetőnek találom. Milyen alapon kérjük vissza az oroszoktól a műkincseket, ha ennyire félünk attól, hogy tőlünk is kérni fogják, ami nem a miénk? Az elején szabadon kutathattam, aztán leesett a tantusz valakinek, hogy ennek restitúciós következményei lehetnek, és attól kezdve nem adták a kezembe az iktatókönyveket. Szerencsére a döntő részüket a szigorítás előtt még meg tudtam nézni, és akkor meg is kaptam mindent hiánytalanul.” *Jankó Judit*: Elvesztett örökség-szimbolikus visszaszerzés. Beszélgetés Molnos Péterrel. *Új Művészet* 27. (2017) 12. sz. 9.; *Molnos Péter*: Az áhitott zsákmány. Szerzeményezés a kizökent időben. *Enigma* 24. (2017) 90. sz. 153–160.

DÉNES CSÁNKY AT THE HEAD OF THE
HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM OF FINE ARTS

By Orsolya Büky

SUMMARY

The appointment of Dénes Csánky as director-in-chief of the Museum of Fine Arts is a less researched aspect of the art-political activity of Bálint Hóman. This is especially surprising since the personality and work of Csánky has recently been extensively explored by art historians. Due to their work, the professional profile of Csánky, long regarded as rather negative, started to emerge in a more favourable light. However, this more positive view is not really supported by a thorough analysis of archival material. Based on these sources, this paper aims not only to present a more nuanced picture of Dénes Csánky as director-in-chief, ministerial commissioner, and head of department, but also to highlight the long-term professional consequences of helping an incompetent person into a high position in order to put into effect a given cultural political supposition.

Skorka Renáta

A GÖLNICI BÁNYAJOG

Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Martin Opitz Kiadó, Bp. 2020. 183 oldal

Skorka Renáta forráskiadása, amely a BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport programjának keretein belül készült, hiánypótló munkának számít a hazai bányászat-történet, valamint a hozzá kapcsolódó tudományterületek (jog-, gazdaságtörténet) számára. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy noha a magyarországi érctermelés története régóta foglalkoztatja a hazai történettudományt – gondoljunk csak Wenzel Gusztáv e tárgyban írt munkáira –, a modern szakmai feltételeknek megfelelő, széles forrásbázison alapuló monográfiák, forrásközlések kiadása sokáig váratott magára. Az itt bemutatott könyvet jegyző kutatócsoport egyéb kiadványai is azt bizonyítják, hogy jó irányban mozdult el a hazai gazdaságtörténeti kutatás és ezen belül a kissé mostohagyermeknek számító bányászat-történet feltárása is.

A szerző nem egyszerű és nem feltétlenül hálás témát választott. Az érckitermelésről és annak jogi hátteréről írni, forrásokat közölni ennek ellenére mindenképpen szükséges, ugyanis a Magyar Királyság gazdaságának komplex rendszere az érckincsek feltárására és hasznosítására vonatkozó új kutatási eredmények nélkül nem ismerhető meg teljes egészében. Jelen forráskiadásnak, amelyhez a szerző több, részletekbe menő tanulmányt is csatolt, még akkor is van létjogosultsága, ha a kötetben szereplő források egy részét korábban már közölték.

Skorka Renáta kötete az 1487 telén, a későbbiekben felső-magyarországiént ismert bányavárosok képviselőinek Kassán lezajlott találkozásán keresztül mutatja be a magyarországi középkori bányajog egy szeletét, valamint annak kora újkori interpretációját. Két forrásközlést kap kézbe az olvasó, amelyekhez egy-egy bevezető tanulmány tartozik. Az utóbbiak részletezik a források keletkezésének körülményeit, tartalmukat, esetleges szövegvariánsaikát, valamint az átírás során használt közlési útmutatót. A forrásokat egy tisztviselői névsor követi, amelyből az olvasó a középkori Gölnicbánya városvezetésével ismerkedhet meg. A kötetet bibliográfia, földrajzi- és személynévmutató, illetve tárgymutató zárja.

A részletes tartalmi ismertetéstől eltekintve elsőként a szűkebb témafelvetést, azaz a bányajogról való értekezést emelném ki. A középkori és kora újkori bányászatot a társadalmi, gazdasági kereteken túl a korabeli jogi szabályozás határozta meg. Erről a lényeges területről, az egyes jogelvek gyakorlati megvalósulásáról igen keveset tudunk, legalábbis ami a kisebb jelentőségű bányavárosokat illeti. A szélesebb körben ismert alsó-magyarországi bányavárosok mögött a többi bányavidék kutatása ebben a tekintetben is lemaradt, így a jelen kötetben közölt jogtörténeti források nagy jelentőséggel bírnak. A korabeli német nyelvű forrás magyar nyelvű fordítása pedig segíthet abban, hogy a bányászat-történeti szakirodalom megújulhasson, és az új kutatási eredmények széles körben ismertté válhassanak. A *Heten Gölnic jogán* címet viselő bevezető tanulmány kellő alaposággal mutatja be a gölnici bányarendtartás keletkezéstörténetét, az eredeti szöveg kialakításában tevékenyen résztvevő személyek életét, karriertörténetét, társadalmi beágyazottságát. A főszereplők közül egy bizonyos Bartolomäust emelnék ki, aki a késő középkori bányavállalkozó tipikus megformálója, mintegy előfutára a kora újkori utódoknak. Személyében összefonódott az országos politika – hiszen a Szapolyai család familiárisa volt – és a helyi gazdaságot vezető, városvezetői pozíciót is betöltő elit. A tanulmány pozitívumai között említhetjük még, hogy a szerző forrásokkal és a kurrens szakirodalom felhasználásával bebizonyította: a Kassán 1487 telén összeülő bányavárosok együttműködése korábbra, legalább a 14. század közepére datálható. Hasonlóan fontos megállapítás, miszerint az 1487-ben létrejött kassai találkozó lényege a városi bányajoghoz köthető joghatóság megalkotása volt. Ez a kijelentés a tények ismeretében evidenciának számít, azonban a tanulmányt követő for-

rásközlés alapjául szolgáló Gülnitzer Pergordnüngk 16. századi összeállítója számára fontos vezérfonalként szolgált.

A német szöveg közlését egy rövid bevezető előzi meg, ebből megtudjuk, hogy a közlendő textust a 16. században jegyezték le, alapjául egyértelműen a gölnicbányai városkönyv 15. század végi bejegyzései szolgáltak. A szerző a három részből álló forrás mindegyik fejezeténél bemutatja, hogy miben tér el a gölnicbányai városkönyvben olvasható bejegyzés a 16. században lejegyzett szöveg adott részétől. Nagy eltérések nincsenek a két szövegegyüttes között, azonban szerkesztési különbségek igen. Ezek nem igazán feltűnőek, de – a kora újkori események ismeretében – egy meghatározott koncepció részei, egy bizonyos célt szolgálnak. Álljon itt két példa. A 16. századi kodifikáció első fejezetében az 1487 telén hozott rendelkezések kaptak helyet. Az eredeti bejegyzésben a keletkezés körülményei (helyszín, dátum) a szöveg végén szerepelnek, azonban az ismeretlen 16. századi szerkesztő ezt a részt áttette a fejezet legelejére, ezzel azt sugallva, mintha a teljes rendtartás 1487-ben keletkezett volna. A másik érdekes különbség a második fejezet bevezetésének átfogalmazása. A városkönyvben szereplő bejegyzésből egyértelműen kiderül, hogy az adott rendelkezéseket Gölnicbánya vezetésével alkották, míg a Pergordnüngk szövegéből úgy tűnhet, mintha a hét város közösen hozta volna azokat.

Ezek apró változtatásoknak tűnhetnek, de ha kicsit megvizsgáljuk a kort, amelyben a bányarendtartás összeállítója élt, új értelmet nyerhetnek. A szerző kiválóan hozzákötötte a Pergordnüngk szövegének keletkezését a Miksa-féle bányarendtartás létrejöttének folyamatához. Az I. Miksa magyar király nevéhez fűződő bányarendtartást, amelynek illetékességét elvileg az akkori Magyar Királyság egész területére ki akarták terjeszteni, 1573-ban hirdették ki. Az országos érvényű bányarendtartás megszüvegezése mögött eredetileg I. Miksa édesapja, I. Ferdinánd magyar király pénzügyigazgatási centralizációs törekvései álltak. Az uralkodó szeretete volna kivonni a bányavárosok hatásköréből a korábban városi bányajoghoz köthető joghatóságot, a központi pénzügyigazgatási hivatalok alá rendelve azokat. Ide köthető az is, hogy a bányavárosokban kiemelkedő szerepet játszó, mindig a városi tanácsból kikerülő bányamester választását is saját hatáskörébe akarta vonni, ezzel megfosztva a városi joghatóságot a legfontosabb, a helyi bányászathoz szorosan kötődő saját tiszviselőjétől. A kontextust nézve tehát már jól látható, hogy fentiekben részletezett különbségek fontos szerepet játszottak a városok részéről a központi hatalommal vívott kemény küzdelemben. Egyébként nyugodtan kijelenthetjük, hogy I. Ferdinánd ezt a háborút elveszítette, és a Miksa-féle rendtartás bevezetése ellenére a bányavárosok szinte teljes győzelmet arattak.

A Pergordnüngk ismeretlen lejegyzője az első részben eszközölt változtatással a gölnici bányajog régiségét akarta hangsúlyozni, amely így sokkal nagyobb érvényességre tarthatott számot a térségben, mint egy újabban bevezetett központi rendtartás. A második rész átszerkesztésével pedig egyértelműen az volt a célja, hogy a hét felső-magyarországi bányaváros szövetségét és egységes fellépését emelje ki.

Jelen kötet tehát azon túl, hogy hozzájárul a késő középkori város-, illetve gazdaságtörténet kutatásához, a kora újkori pénzügyigazgatás, bányászattörténet iránt érdeklő szakembereket is arra figyelmezteti, milyen keveset tudunk valójában a hivatalosan 1854-ig hatályban lévő Miksa-féle bányarendtartásról és annak keletkezéséről.

A kötet pozitívumai mellett apró hiányosságként említendő meg, hogy a kevésbé szakavatottak számára nehezen értelmezhető fogalmak magyarázata néhol elmaradt (bányafelkérés, tároheted). A könnyebb érthetőséget talán elősegítette volna az is, ha a bányászat folyamatát, a szövegben szereplő üzemi egységeket (például bányamű) egy-egy rövid jegyzetben megmagyarázza a szerző. Ehhez kiváló alapnak számíthat például Paulinyi Oszkár 1966-ban megjelent *A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesérbányászatban* című monográfiája. Mindezek azonban nem vonnak le semmit a kötet értékéből, jelentőségéből, ugyanis a leendő olvasó-

közönség nivós munkát vehet a kezébe, amelyről nem túlzás azt állítanunk, hogy a sokáig eléggé mostohán kezelt bányászattörténeti kutatásokat visszahelyezi a történettudományban megillető helyükre.

Mátyás-Rausch Petra

Andrei Nacu

SCAUNELE SĂȘEȘTI ÎN DOCUMENTE CARTOGRAFICE DIN SECOLELE XVI–XVIII.

Editura Academiei Române, București 2020. 234 oldal

Andrei Nacu Kolozsváron térképész alapszakot, majd Nagyszebenben történész mesterszakot végzett. 2018-ban Nagyszebenben szerzett történész doktori oklevelet a szász székek kora újkori térképtörténetét tárgyaló dolgozatával. Értekezése 2020-ban könyvként jelent meg a bukaresti Akadémiai Kiadónál *A szász székek a 16–18. századi térképeken* címmel. A szerző történeti földrajzzal és történelmi térképek szerkesztésével foglalkozik a Román Akadémia nagyszebeni intézetének munkatársaként.

Kutatási területének műveléséhez nem elég a történelem és a földrajz, érteni kell a térképészethez és a térinformatikához is. Ritkaság, ha egy kutató otthonosan mozog az említett szakterületek mindegyikében. A szerző emellett szerencsés korban dolgozott: a digitális lehetőségek és a nyitott határok hozzásegítették ahhoz, hogy olyan munkát tegyen le az asztalra, amit korábban nehéz lett volna megvalósítani. A romániai térképtörténeti kutatások szerény volta ellenére a célt a lehető legjobban teljesítette. Erdély térképtörténetéről, történeti földrajzáról alig született még román nyelven olyan munka, amely nemcsak komoly áttekintést nyújt, hanem újdonságokat is kínál az olvasónak.

A kötet a földrajzi és történeti háttérrel (1–2. fejezet), valamint a kutatástörténet és a módszertan áttekintésével (3–4. fejezet) kezdődik. Az 5–7. fejezetek a célterület legismertebb térképeit elemzik a középkor és a fejedelemség időszakából, valamint a 18. századból. A dolgozat következtetésekkel, angol nyelvű összefoglalóval, függelékkel és térképmellékletekkel zárul.

A szerző a bevezetőben részletesen bemutatja a címbe jelzett területeket. A Szepesi provincia, a majdani Hétszék 1224-ben jött létre, majd 1402-ben területe Kétszékkel, a későbbi Medgyesszékkel bővült. Az elemzett terület tehát a tulajdonképpeni Királyföld, a szász székek, Szászföld különálló részei (Brassó és Beszterce vidéke) nélkül. A vizsgált időszak az első ábrázolásoktól kezdődik és 1780-ig tart. A szerző a záró évszámot II. József reformjaihoz köti, utalva a székek első megszüntetésére. Hozzá kell tennem, hogy ez a térképtörténet szempontjából is szerencsésen megválasztott korszakhatár, két ok miatt is. Egyrészt az első katonai felmérés már az összes települést ábrázolta, sőt mindet alaprajzban; utána a térképek látványosan pontosabbak és részletesebbek lettek. Másrészt mérföldkő volt ez a korszak a térképi nyelvhasználat szempontjából is: az addigi latin visszaszorult, helyette megerősödött a német, megjelent a magyar, majd a román nyelv, sőt a térképeken a helynevek is változni kezdtek a hatósági névváltoztatások következtében.

A földrajzi háttér (1. fejezet) tömör és szakszerű. A történeti háttér felvázolásakor (2. fejezet) a szerző igazgatástörténeti áttekintést nyújt, területi változásokat jelez, érinti a település- és népességtörténet kérdéseit, főleg német szerzők megállapításait követve. *Thomas Nägler:*

Așezarea sașilor în Transilvania (Kolozsvár 1992.) című munkája alapján azt írja a 14. oldalon, hogy az eredeti hét székhöz Segesvárszék utólag, nyolcadikként csatlakozott. Más források Segesvárszék egykorúságáról szólnak, azaz a Szebenszéken kívül alakult hét szék már a névadáskor is nyolc székből állt. A szerző precízen adja meg a városi és mezővárosi rangokat, a falvak hovatarozásának változásait. Jegyzékben sorolja fel az említett 191 királyföldi település román, német és magyar nevét, valamint első írásos említését.

Ritkán jelenik meg olyan munka, amely a térképek kutatástörténetét is bemutatja, így igen értékesnek tartom a – tágabban akár Erdélyre és Magyarországra vonatkozó – régi térképek kutatástörténetét taglaló részt (3. fejezet). A szerző Benkő Józseftől napjainkig számos, sokféle nyelvű munkát felhasznált könyve elkészítéséhez. Természetesen az áttekintés nem lehet teljes, de Fodor Ferenc alpműve (A magyar térképírás I–III. Bp. 1952–1954) beleférhetett volna.

A módszertanról szóló 4. fejezet felsorolja a méretarány-számításokhoz használt egykori mértékegységeket, rendszerezi az országtérképeken vizsgált domborzat-, sík- és névrajzi elemeket. Mintaszerű eljárás, hogy az összes vizsgált térkép egységes szempontok alapján teljes körű kartográfiai elemzést kapott. Ezt követően a szerző a térképmelléletek készítése során használt szoftvereket mutatja be. Míg Magyarországon történelmi térképek elsősorban grafikai szoftverekkel készülnek (ritkán térinformatikai alapozással), addig Romániában a térinformatikai szoftverek élveznek elsőbbséget (grafikai szépítések nélkül). Ezért is fontos és üdvözlendő, hogy Nacu mindkét rajzolási módszert felhasználja: térképei a térinformatikai adatok által precíznek, a grafikai szoftvernek köszönhetően pedig esztétikusak. Munkája térképészeti szempontból is korszerű, igényes.

A három térképtörténeti fejezet alkotja a munka gerincét. A korszakhatárokat az 1528. és az 1690. évek jelölik ki. Az 5. fejezet tizenkét 1330–1520 között készült térkép Erdély-ábrázolásait vizsgálja. Az egyházi OT-térképeken még nem, de a hajózási térképeken (a portolánokon) már szerepel Erdély latin és magyar neve (1330). A középkor végére pedig már tucatnyi erdélyi név jelent meg a térképeken, amelyek többsége szászföldi. A célterületen Nagyszeben neve jelenik meg elsőként (1448), illetve bizonytalanul a Szebeni provinciaé (1459). A legrészletesebb térképen (1491) már négy királyföldi település is szerepelt. Ezen a helyen érdemes lett volna táblázatban összefoglalni az erdélyi nevek térképi említéseit.

A 6. fejezet kilenc 1528–1690 között készült Magyarország- és Erdély-térképet mutat be. Lázár Magyarország-térképe (1528) már 16 királyföldi települést ábrázolt, Johannes Honterus Erdély-térképe (1532) pedig 91-re növelte ezt a számot. Honterus kapcsán a szerző kiemeli, hogy a térképi nevek 40%-a a szász székekre vonatkozik, a térképet ismerjük Szászföld-térkép-ként is. Ide kíváncskozott volna Binder Pál érvelése, aki szerint a Siebenbürgen név eredeti jelentése 'szebeni vár', majd 'szebeni provincia' volt, a 'hét vár' értelme utólagos népetimológia (A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozatai. Századok 126. [1992] 355–381). Plihal Katalin szerint a Honterus-térkép német alcíme igazából a Szászföldre vonatkozik (Erdély térképi forrásai a 16. században. In: Honterus-émlékkönyv. Szerk. W. Salgó Ágnes – Stemler Ágnes. Bp. 2001. 79.). A szerző a Honterus-térképet georeferálta (a térképi elemeket összekapcsolta földfelszíni helyzetükkel), munkája azonban csak minőségi (és nem mennyiségi) eredményt hozott: tucatnál is több névtelen vagy rosszul azonosított települést pontosított.

A továbbiakban még egy Magyarország- és hat Erdély-térkép Királyföld-ábrázolása következik. A közismertek mellett jó választás a szász Johannes Tröster (1666) térképe. Érdemes lett volna a szerzőnek egy záró alfejezetben indokolnia a térképek kiválasztását, valamint ismertetni az újdonságukat, továbbá hasznos lett volna egy szász székekre vonatkozó névjegyzék összeállítása is. Egy ilyen összevetésből ugyanis kiderülhetett volna, hogy a későbbi térképeken a Honterusnál szereplő királyföldi területnevek (Őföld, Erdőalja és Borföld) maradtak jellem-

zók, míg a szász székek nevei szinte hiányoznak róluk (eközben a székely székek rendszeresen szerepeltek a térképeken, és a vármegyék is fokozatosan térképre kerültek).

A 7. fejezet a Habsburg uralom alatt álló Erdélyt tárgyalja, amikor a katonai térképezés már felülmúlta a polgári térképkészítés eredményeit. A munkába négy, egyre részletesebb Habsburg-térkép került be. Az elsőn, Viscontián már 140 királyföldi település jelent meg, a későbbiekben pedig (szinte) az összes település rajta van. A munkában nem szerepel, hogy az előző korszak országtérképeihez képest ekkor már Erdély kisebb igazgatási egységeiről is készültek térképek. Szászföldről nem, de Székelyföldről már készült önálló térkép ekkoriban (Lakatos István, 1702). A szerző utal (98.) a kutatásával párhuzamosan feldolgozott, Hevenesi-féle kéziratos Magyarország-megyeatlaszra a 17. század végéről (*Bartos-Elekes Zsombor: Map-pae Comitatum Transylvaniae. Kolozsvár 2020*). Ugyan e térképsorozat részben Viscontimásolat, de a téma szempontjából relevánsak a kivágatok, a székek térképi megnevezése és a székhatarok jelölése. Ezek a szász székek első (és egyben utolsó) önálló térképei. A térképrajzoló először tagolta Királyföldet székekre, öt széket különítve el. A könyvben csak említés szintjén szerepel a Müller-féle kéziratos Erdély-térkép, amely ugyancsak Visconti-másolat. Müller ismert, 1709-es (Erdélyt is tartalmazó) Magyarország-térképe mellett erre az alig ismert Erdély-térképre a szerző is felhívta a figyelmet, de nem bocsátkozott annak részletes elemzésébe. Erdemes lett volna, hiszen itt újabb négy szék (magyar) megnevezése és határai szerepelnek. E térképen vált teljessé elsőként a kilenc szász szék neveinek és határainak jelölése. A Weiss-féle Erdély-térkép (1735) kéziratos eredetije és Lutsch Erdély-térképe (1751) már szinte az összes települést ábrázolta.

A könyv történeti földrajzi eredményei éppen e térképekkel kapcsolatban, leginkább azonban az első katonai felmérés feldolgozásánál domborodnak ki. A szerző itt tárgyalja a domborzati és víznevek eredetét; mennyiségi adatokkal illusztrálja az erdők területváltozását, és emellett 262 malmot, szőlőket, a kenyérmezei csata helyszínét, a székhatarok apró változásait, eltűnt falvakat, templomokat és várakat, 40 postaútmenti fogadót, hidakat és kompokat azonosít. A kategorizálás sokrétű, a megfigyelések alaposak.

A mellékletben a szerző négy 16. századi térkép királyföldi névanyagát sorolja fel székenként, német nyelvű iratokat közöl az első katonai felmérésben résztvevő személyekről, valamint a királyföldi települések területére vonatkozó számításokat ad meg.

Az irodalomjegyzék túllép a nyelvhatárokon, elsősorban román, német, magyar és angol tételeket tartalmaz. A forrásként felhasznált térképeket főleg nagyszabású, budapesti, bécsi és müncheni térképtárakban őrzik. Kiemelhető a 70 színes ábra is: ezek többnyire régi térképek részletei, de megtalálhatók köztük a szerző saját történelmi térképei vagy térinformatikai elemzései is. A munka végül hat A/3-as méretű, saját készítésű, egységes és igényes jelkulcsú, színes térképpel egészült ki. A dolgozat háttérben komoly méretű térinformatikai adatbázis áll, amelyet 4000 elem alkot: a település- és víznevek mellett erdőfoltok, építmények stb.

Összességében a munka átgondoltan strukturált, könnyen használható, információgazdag, lényegre törő, a fogalmakat tisztán használja, objektív és korrekt, formailag letisztult. Módszerei korszerűek, különös tekintettel a térinformatika történeti földrajzi alkalmazására. A szerző megállapításai figyelemreméltók, számos új ismerettel gazdagította az eddigi tudásunkat. A felhasznált forrásbázis és a szakirodalom gazdag és nyelvileg sokrétű. A hiányosságok említésével csak a további kutatást, valamint egy esetleges új kiadást kívántam elősegíteni.

Bartos-Elekes Zsombor

Jeszenszky Géza

LOST PRESTIGE

Hungary's Changing Image in Britain, 1894–1918

Helena History Press, Reno 2020. 411 oldal

Jeszenszky Géza a történészek között azon kevesek egyike, akik nemcsak írtak a történelemről, de alakították is azt. A rendszerváltás és közéleti szerepvállalása előtt az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársaként dolgozott, ahol szombatonként beszélgetős szemináriumokat tartottak a fiatal munkatársakkal közösen. Az egyik ilyen alkalom keltette fel figyelmét a magyarországi nemzetiségi kérdés brit vonatkozásai iránt a dualizmus korában. A kezdeti érdeklődést tudományos kutatómunka követte. Vizsgálódásait végül 1986-ban *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)* című könyvében adta közre, amely azóta két – bővített – kiadást (1994., 2020.) is megért magyar nyelven, s immáron a nem magyar anyanyelvű közönség számára is elérhetővé vált.

A *Lost Prestige* – kisebb kiegészítésekkel ellátva – a magyar nyelvű második kiadáson (1994) alapul, s benne a szerző utalást tesz az azóta keletkezett, a téma szempontjából releváns szakirodalomra is. Az angol fordítás megjelenése azért is jelentős, mert bővíti a dualizmus kori Magyarország történetéhez kapcsolódó, magyar származású szerzők által jegyzett, igényes angol nyelvű szakirodalom ezidáig szűk listáját, s kiválóan kiegészíti a Harry Hanak (*Great Britain and Austria–Hungary During the First World War. A Study in the Formation of Public Opinion*. London 1962.) és Péter László (*Hungary's Long Nineteenth Century*. Ed. Miklós Lojko. Leiden 2012.) által korábban közzétett munkákat. Jeszenszky a *Lost Prestige*-ben arra keresi a választ, hogy miként veszíti el Magyarország a 20. század eleji presztízsét Nagy-Britanniában, továbbá azt vizsgálja, hogy milyen mértékben járult hozzá a hírnév eltékozlása a történelmi Magyarország feldarabolásához az első világháborút követően. A munka megbízható részletességgel tárja fel mindazokat a brit csatornákat, amelyek révén a Magyarországgal kapcsolatos kezdeti ismerethiány helyébe szélesebb körű tájékozottság lépett a szigetországban, s rávilágít, hogy mindez az első világháborúhoz közeledve, a Nagy-Britanniát érő német kihívás tükrében hogyan formálta Magyarország megítélését. A könyv az angol és magyar nyelvű elsődleges források széles skálájából merít, széles körben használva korabeli napilapokat, hetilapokat, folyóiratokat, kormányzati iratokat, valamint magán- és hivatalos levelezéseket is.

A nyolc fejezetből álló mű első hét fejezete időrendben bontja ki a nagy-britanniai Magyarország-kép változásának állomásait a dualizmus utolsó két évtizedében. Az utolsó fejezetben Jeszenszky nemcsak áttekinti a történelmi Magyarország felbomlásához vezető utat a csökkenő presztízs szempontjából, de mérleget is állít a korabeli magyar politikai elit szerepéről az országvesztésben.

A szerző a századelőn tapasztalt újdonsült brit magyarbarátság előzményeit az 1848–1849-es szabadságharchoz, a Kossuth Lajos köré épülő bátor, szabadságszerető nép mítoszához vezeti vissza, s találón állapítja meg, hogy a két ország történelmi kapcsolódási pontjai önmagukban nem voltak elegendők ahhoz, hogy Magyarország a 19. század végére „Kelet Angliájává” avanzáljon a szigetország közvéleménye előtt. A presztízsnövekedés okait Jeszenszky a brit külpolitika hagyományos irányvonalában látja, amely a kontinentális erőegyensúly fenntartásához nélkülözhetetlen kulcsországgként tekintett a Habsburg Birodalomra. A 19. század végén Nagy-Britannia felfedezte Magyarország jelentőségét a dunai kettős monarchia életében: a föderalizált Ausztriához képest kompaktabb Magyarország nemcsak a birodalom stabilabb részének tűnt, de egyben az osztrák nagynémet érzelmek és a túlzóan németbarát külpolitika ellenpólusaként is a brit érdekek hasznára volt. A szerző azon megállapításai, miszerint a du-

alista államszerkezet és abban Magyarország kiegyensúlyozó szerepe tökéletesen illeszkedett a brit nagyhatalmi érdekekhez, kétségkívül találók.

Az ország külpolitikai szerepének felértékelődése a kontinentális erőegyensúly fenntartásában óriási presztízs-növekedéssel járt Nagy-Britanniában, Magyarország pedig csakhamar Közép- és Kelet-Európa liberális mintaállamává lépett elő a britek elképzelésében. A történész helyesen érzékelteti, hogy a megnövekedett hírnév elvárásokkal is párosult az Egyesült Királyság részéről. Az ország ettől kezdve – a századfordulón fokozódó német kihívás okán – a Foreign Office állandó s lassan szélesedő látókörébe került, Magyarország megítélése pedig a továbbiakban attól függött, hogy a tőle „elvárt” kiegyensúlyozó szerepet a dualista állam keretében mennyire volt képes betölteni. Emiatt kerültek Magyarország politikai és társadalmi viszonyai az évszázados érdektelenség után a szigetország horizontjába. Ez az érdeklődés – ahogy arra a szerző helyénvalóan rámutat – a század alkonyának politikai válság- és botrányhelyzetei alatt fokozódott, kiváltképp azért, mert meg lehetett győződni arról, hogy Magyarország valóban képes-e betölteni a rá szabott szerepet. Jeszenszky kiválóan tapint rá, hogy az újkeletű információigény nem korlátozódott a brit politikai vezetés szűk körére, hanem a sajtó berkeit is elérte. A 20. század kezdete a brit tömegsajtó és a sajtómágnások hajnala volt, amikor az egyes sajtótermékek már számottevő véleményformáló szereppel bírtak, s esetenként a közvélemény is politikaformáló tényezővé vált. A tájékozódás formális diplomáciai csatornáin kívül – a karrierdiplomataktól zárt kasztjának fenntartásai ellenére – hatékonyságban és határozottságban is felemelkedtek az informális háttérdiplomácia körei a brit tudósítók, útirajzírók, a tudományos közeg képviselői képében, és elsősorban olyan országokat illetően, amelyek korábban a saját érdekek hiánya miatt addig tartósan az érdeklődés körén kívül estek Britanniában.

A Magyarországgal kapcsolatos tájékozatlanság és ismerethiány felszámolásában kulcsszerep jutott Henry Wickham Steednek és Robert William Seton-Watsonnak, két bécsi brit tudósítónak. A magyarországi kormányzati válság idején (1905–1906) már mindketten a Habsburg Birodalom területén tartózkodtak, így az események fő ismertetőivé és értelmezőivé léptek elő. A kezdeti hatalmas brit rokonszenv és a későbbi trianoni országvesztés ellentmondásait vizsgálva Jeszenszky kitűnően rávilágít, hogy a két befolyásos brit szerző – a patológiusan németellenes, liberális imperialista újságíró, Steed, valamint a liberális idealista történész-publicista, Seton-Watson – publicisztikai ténykedése és véleményeik térnyerése miként bizonyult meghatározónak az ország és a dinasztia megítélésével kapcsolatban. A kezdeti magyarbarátságot elhagyva a széles kapcsolatokat kiépítő és jól tájékozott két brit előbb a magyar politikai elit árgus kritikusaivá, majd az első világháború kitörésével a Habsburg Birodalom teljes felbomlásán munkálkodó, kérelhetetlen fegyvertársakká váltak.

Jeszenszky helyénvalóan kapcsolja a szigetországbéli pozitív Magyarország-kép első megrendülését a Habsburg-dinasztia és a Függetlenségi Párt köré tömörülő győztes választási koalíció közötti politikai konfliktusból kibontakozó, elhúzódozó kormányzati válsághoz. Az erőegyensúly és a birodalom stabilitásának kérdése ekkor Közép-Európára irányította London figyelmét. A Steed, majd Seton-Watson részéről megfogalmazott építőjelleget, gyakorlatias „baráti” tanácsokkal, kritikákkal szemben a koalíció prominensei éles hangú, vádló válaszcikkekben keltek ki. A felesleges sajtópolémia nemcsak rossz hírért keltette a politikai vezetésnek – közvetlenül aláásva egy későbbi brit–magyar szövetség lehetőségét –, de elsősorban a történész Seton-Watsont a zsurnalizmus keretein túlmutató kutakodásra is ösztönözte. A brit külpolitikai prioritások és civilizációs értékek híveként bemutatott skót történész kezdetben a részlehajlást és az egyoldalúságot mellőzve, „jobbító” szándékkal jelentette meg vitairatokban, könyvekben javaslatait Magyarországra, majd az egész dunai monarchia megreformálására. Steed és Seton-Watson híradásai arról tanúskodtak, hogy a nemzetiségi kérdés, valamint a vezetői szándék hiánya a politikai és társadalmi reformokat illetően veszélyeztette a Habsburg Birodalom integritását, az erőegyensúlyt. Jeszenszky következtetése a brit Magyarország-kép gyökeres átalakulásáról helytálló.

A Habsburg Birodalom jövőjével kapcsolatos első világháborús brit elképzelések bemutatásának a szerző külön fejezetet szentel. A mű második megjelenése óta eltelt évtizedekben számos új forrás vált hozzáférhetővé, amelyek nyomán a legújabb kutatási eredmények a birodalom felosztásának kérdésében összetettebb képet mutatnak Jeszenszky összegző áttekintésénél. (Egyes újabb keletű szakmunkákra ő maga is felhívja a figyelmet, továbbá a fejezet bevezetőjében egyértelművé teszi, hogy a háborúról szóló fejezetben a fontosabb külügyi vonalak vázolására vállalkozik csupán.) A szerzővel vitába lehet szállni arról, hogy a felosztás hívei mikor kerekedtek felül a közvéleményben és a hivatalos körökben, s Jeszenszky a külügyi hivatalnokok egyéni elképzeléseinek is egy fokkal nagyobb jelentőségét tulajdonít az 1918 előtti időszakban, mint amennyi ráhatásuk volt a külpolitikai irányvonalra. Ugyanakkor helytállóan érzékelteti, hogy a brit felsővezetés részéről a nemzeti önrendelkezés gondolata mindvégig háttérbe szorult a háború mielőbbi befejezésével szemben. A brit háborús külpolitikát – egyes különvélemények ellenére – összességében az a pragmatikusság jellemezte, amely hajlandó volt az új szövetségesek megnyerése érdekében a Habsburg Birodalom kárára területeket felajánlani. Hangsúlyozni kell azonban, hogy mindezeket olyan csonkításként fogták fel, amelynek ellenére a dunai birodalom túlélhette volna a háborút. A szerző helyesen állapítja meg, hogy a presztízsvesztés a háború kitörését követően a teljes felosztás propagálásának kiváló támadási felületet szolgáltatott. 1918 tavaszán e propaganda hivatalos külpolitikai iránnyá emelkedett, s a békerendezés jellegére és minőségére is hatással volt.

Jeszenszky Géza munkája legnagyobb „hiányosságának” azt tarthatjuk, hogy évtizedek múltán csak most jelent meg angol fordításban. Megjelenése óta *Az elveszett presztízs* ugyanis a magyar történelemtudománnyal foglalkozó újabb nemzedékek számára hasznos alapműnek számít, és ismeretére alapozva azóta több színvonalas kutatás is napvilágot látott. Brian McLean fordítása és Jill Hannum kapcsolódó kiegészítő munkái révén a *Lost Prestige* immáron az idegen nyelvű tudományos közönség számára is elérhető vált. Jelentőségét emeli, hogy a korszakot taglaló angol nyelvű szakkönyvek rendszerint magyarul nem tudó s magyar nyelvű elsődleges forrásokra elenyésző mértékben támaszkodó szakemberek tollából származnak. Jeszenszky munkája bőségesen támaszkodik magyar primer forrásokra (is), amelyek segítenek felülírni a gyakran egysíkú Magyarország-képet, új megvilágításba helyezik az ország sajátos helyzetét, és részletgazdagabb, szemléletesebb értékelést nyújtanak a korabeli politikai elit gondolkodásmódjáról.

Seton-Watson nemcsak korának elismert, hiteles Közép-Európa- és délszláv-szakértőjévé avanszált a zsigetországban, de a dualizmus korát is felölelő írásai napjainkban is a szemináriumi olvasmánylisták kiemelkedő helyén szerepelnek Nyugaton. Bár a skót történész kétségkívül valós tüneteket tárt fel a Habsburg Birodalommal, így Magyarországgal kapcsolatban is, a kortárs magyar tudományos és politikai elit nem vette a fáradságot a világháború előtt, hogy szakmai szintű, minőségi és személyeskedéstől mentes vitába szálljon a racionális érvek mentén akkor még meggyőzhető Seton-Watsonnal. Ennél fogva elmaradtak a skót tényszerű és adatbéli tévedéseinek kiigazításai, s a vélt vagy valós magyarosító törekvések mellett a magyarosodás folyamata láthatatlan maradt munkáiban, ezért a nemzetiségi kérdés értékelése legtöbb esetben egyoldalú maradt az angol szakirodalomban. Ahogy azt Jeszenszky kitűnően összegezte zárógondolataiban, Magyarország nem volt sem annyira haladó, sem annyira elnyomó, mint azt az ország megítélésének pozitív vagy negatív szakaszaiban Nagy-Britanniában feltételezték. (367.)

A magyar történelemtudománynak kétségkívül komoly adósságai vannak a Magyarország történetét színvonalasan feldolgozó hazai szakirodalom angol nyelvű fordítása terén. Jeszenszky Géza már „törlesztett” ez ügyben, s bizakodva várjuk további „hiánypótló” magyar történeti munkák idegen nyelvre átültetését.

Szeghő Patrik

Pritz Pál
100 ÉV

A trianoni Magyarország képes története
Kossuth, Bp. 2020. 304 oldal

„Az igazat mondd, ne csak a valódit.” József Attila Thomas Mannt köszöntő, jelen kötetben is olvasható (120.) versének sora találóan jellemzi a Magyarország 20. századi történelméről szóló mű szerzőjének fő törekvését. Hiszen Pritz Pál Trianon centenáriumán megjelent munkájában nem pusztán bemutatni akarja a múlt század legfontosabb hazai történéseit, hanem az is célja, hogy olvasójával mélyebben láttassa a 20. századi Magyarország politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatait. A szerző az eseményeket nemzetközi kitekintéssel, az európai tendenciákba ágyazottan tárgyalja, így rámutat a külpolitikai összefüggések fontosságára. Ez a szemlélet korántsem csak e mű sajátossága, hiszen Pritz Pál munkásságának egyik alapvető törekvése, hogy szélesítse a hazai közvélemény külpolitikai látókörét. Fő célja az is, hogy óvjon a napjainkban is népszerű, a megelőző rendszereket fekete-fehér alapon láttató antikorszakos gondolkodástól és a megbélyegző bűnbakképzéstől (27–28.), amelyek akadályai a történelem hiteles megismerésének. Ugyanakkor a múlt – ahogy a szerző is vallja – megismerhető, és a kötet vállalt célja, hogy ezeket az ismereteket olvasóinak átadja.

Az elmúlt évtizedekben számos hasonló, a 20. század magyar történelmét feldolgozó munka született, ám a bennük szereplő képeknek döntően inkább illusztráló szerepük volt. A képanyagra és a nemzetközi körülmények bemutatására a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt helyez a Balogh Sándor szerkesztésében (és Pritz Pál társszerzőségével) 1985-ben megjelent *Magyarország a XX. században* című összefoglaló kötet, amely tartalmában – különösen az 1945 utáni időszakot tekintve – értelemszerűen nem lehetett teljesen mentes az ideológiai kötöttségektől. (Ezt aényt a még regnáló Kádár-rendszert megjeleníteni hivatott színes fotók is alátámasztják a borítón.) Képekben és értelmező ábrákban gazdag a rendszerváltozást követően csaknem egy évtizeddel, 1999-ben megjelent, Romsics Ignác által írt, több kiadást megért *Magyarország története a XX. században* című munka is. Ugyancsak Romsics tollából származik a színes képekkel bőségesen illusztrált, 2008-ban kiadott vastkos könyv (*A 20. század képes története*), amely nemcsak tartalmi és szerkesztési szempontból különbözik Pritz munkájától, hanem abban is, hogy Magyarország mellett a világ történetét is feldolgozza.

A kötetben – címével összhangban – a szövegekkel azonos súlyt kap a képanyag, hiszen 350, a közvélemény számára részben ismeretlen fekete-fehér és színes kép látható benne, amelyeknek nemcsak a szemléltetésben van szerepük, hanem informatív magyarázataikkal együtt érdemi mondanivalójuk van a 20. századi Magyarországról. A képeket széles forrásbázisból, aprólékos igényességgel választotta ki a szerző, akinek biztosan rostálnia kellett a rendelkezésre álló mennyiségből. Bár minden válogatás alapvetően szubjektív, e kötet anyaga mégis találóan tükrözi a tárgyalt korszakok hangulatát, és jól ábrázolja azok politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális életét. A képek jó minőségűek, pontosan szerkesztettek, szuggesztívek és szépnek: vannak köztük portrék, életképek, eseményfotók, épületábrázolások, festmények, karikatúrák, könyvborítók, újságcikkek, plakátok, térképek stb. Aligha lehet hiányérzetünk, talán csak az első szabadon választott miniszterelnök és köztársasági elnök ábrázolását hiányolhatjuk a rendszerváltozásról szóló fejezetből, jóllehet Antall Józsefről – a kellő történelmi távlat hiányának figyelembevételével – minniesszé született a kötetben. (279.)

A könyv műfaját tekintve politikatörténeti munka, de jóval tágabban értelmezi a politikumot, hiszen az arra hatással bíró, illetve a politika által is befolyásolt irodalmi és művészeti

életről szintén részletes leírásokat kapunk. Ezért is található benne olyan források, amelyek nem a politikusok szemszögéből tükrözik az adott korszakok valóságát. Így például szerepelnek benne Lesznai Anna monumentális regényének (*Kezdetben volt a kert*) részletei az első világháborús évekről (39.) vagy Kondor Béla erőteljes hatást keltő festményei (232.), amelyek közül az egyik (*Forradalom*) a kötet külső borítójára került. A műben és belső borítóján egyaránt olvasható (69.) Ady Endre költeménye (*A ló kérdez*), a helyét kereső Magyarországot és a korabeli urait kérdező népet szimbolizálva.

A mű címében ugyan arra utal, hogy a Trianont követő évszázad az elemzés tárgya, ám ez természetesen nem jelenti azt, hogy az 1920-szal kezdődő, szigorúan vett száz esztendőről szólna a munka. A szerző már a dualista rendszer századfordulós éveit fesztítő, ám a későbbi évtizedekben újra és újra felszínre törő kihívásokról is ír és az eseményeket a rendszerváltozásig tárgyalja. Bevallottan a lezárt korszakokra összpontosít, de következtetéseiben jóval túlmegegy az 1989–1990-es időszakon. Az egyes fejezeteken, alfejezeteken belül miniszerek, valamint képi és írott dokumentumok (regények, tanulmányok, beszédek, versek stb.) részletei tagolják a szöveget. A fejezetek a korszakok időrendjében követik egymást, bár tematikus egységek is olvashatók a könyvben. Így például az *Epilógust* közvetlenül megelőző zárófejezet *Személyiség és történelem* címmel a 20. századi magyar történelem tizenkét kiemelkedő politikusának munkásságát értékeli (273–279.), akik közül egyedül Bajcsy-Zsilinszky Endre nem viselt vezető állami tisztséget.

A Monarchia összeomlása, a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság, valamint az ellenforradalom kibontakozása – benne Trianonnal – külön fejezetet kap, joggal, hiszen e nélkül a további időszakok sem lennének érthetőek. A Horthy-korszak döntően négy fejezetre tagolva (*A konzervatív-liberális Bethlen-korszak, A Gömbös-kormány, Darányitól Telekiig, Magyarország a második világháborúban*) mintegy száz oldalon olvasható. Az 1945 utáni koalíciós kormányzás, a Rákosi-rendszer, az 1956-os forradalom és szabadságharc, a Kádár-rendszer és a rendszerváltás ugyanakkor – igen szűkre szabottan – egy-egy fejezetet kap, az oldalszámokat tekintve szinte ugyanannyit, mint a Pritz Pál egyik fő kutatási területének számító két világháború közötti időszak. Az egyes korszakok leírásának hosszában megmutató aránytalanságot a kötet terjedelmi korlátai is befolyásolhatták, valamint Pritz Pál kevésbé tartotta fontosnak, hogy az eseményekről időbeli hosszuk arányában írjon, lényegesebb volt számára, hogy narratívája egyértelműen és közérthetően megjelenjen művében. Így markáns, esetenként az aktuális utalásoktól sem mentes véleménye és vitára ösztönző, de korántsem öncélú látásmódja is érvényesül az írásokban.

A szerző a 20. századi Magyarország korszakait a demokratikus fejlődés szempontjából mutatja be, számítva azokra az olvasókra, „akiknek a demokratikus értéktételezés adja világlátásuk alapját”. (27.) Ezért is hangsúlyozza – mulasztásai és kudarcai ellenére – az 1918-as polgári demokratikus forradalom jelentőségét, az Erdei Ferenc által megfogalmazott kettős társadalmi struktúra meghaladásának fontosságát (65–66.) és a nép nemzetbe emelésének alapvetését. Ennek kapcsán is olyan, kevésbé ismert források kapnak helyet a műben, mint Jászi Oszkár 1947-es szabadkőműves páholybéli előadása a demokrácia erkölcsi feltételeiről (189–192.), vagy Szűcs Jenő 1988-as felszólalása a demokratikus kibontakozás lehetőségeiről és korlátairól. (253–254.) Ez a szemlélet a könyv képeiben is hangsúlyosan megjelenik, így például Révész Imre a századforduló agrárszocialista mozgalmaira utaló *Panem* című festménye (15.) vagy a parasztság 1945 utáni helyzetét láttató *Húsz óra* című film egyik jelenete (204.) széles néptömegek reális helyzetét ábrázolja. Az alulnézet fontosságát az 1918–1920 közötti időszakra szóló fejezet bevezetését illusztráló *Szerbiában* című mű – Mednyánszky László alkotása (20–21.) – szintén jól szemlélteti. A szerző demokratikus álláspontja alapvetően „uralja” a kötetet, és az anyag rendezése jórészt e köré épül. Ennek jegyében Pritz Pál indokoltan,

bár kissé túlhangsúlyozva mutat rá az arisztokrácia felelősségére a politikai, társadalmi és szociális reformok elmaradása miatt, ezért is idéz több alkalommal Illyés Gyula *Ebéd a kastélyban* című regényéből. (23., 77., 147–148., 183–184.) Ugyanakkor éles kritikával illeti a szovjet érdekszférában létező úgynevezett népi demokráciák „népet és demokráciát egyaránt megcsúfoló” rendszereit is. (8.)

A könyv írott forrásainak egy része önmagában, kommentár nélkül is hozzájárul egy-egy esemény háttérének megismeréséhez. Így Polcz Elaine megrendítő vallomása a szovjet megszállásról (165–167.) vagy Darvas Iván visszaemlékezése Masaryk csehszlovák elnökkel történt gyermekkori találkozásáról (116.) többet mond bármiféle elemzésnél. Ennek ellenére egyes magyarázat nélküli forrásközlések, mint például Teleki Pál második zsidótörvény kapcsán tett felszólalásának (132–134.) vagy Bárdossy László népbíróság előtt, az utolsó szó jogán elmondott beszédének (176–179.) részletei a közlés helyén megjegyzést igényeltek volna, jóllehet a két kormányfő tevékenysége bővebb leírást kap a kötetben. A szerző egyes dokumentumokhoz fűzött kommentárjai segítik egy adott esemény vagy személyiség munkásságának jobb megértését. Például a módszeres kritika Hóman Bálintnak a magyar külpolitika irányairól írt tanulmányáról rávilágít a Horthy-éra külpolitikai gondolkodásának gyengeségeire és erősségeire (105–110.), ahogy Németh László különböző korszakaiból idézett írásainak (116–117., 154–156., 214–215., 227–228., 285.) vizsgálata is világosabbá teszi az író összetett életművét. Grósz Károly 1988. végi beszédének – amelyből a közvélemény csak egy-egy kiemelt mondatot ismer – részletes taglalásával (254–257.) Pritz Pál új szempontokat ad az MSZMP-n belüli küzdelmek és az állampárt rendszerváltozáshoz kapcsolódó viszonyának feltérképezéséhez. A szerző a hazai közgondolkodásban máig élő és sok esetben ébren tartott tévhiteket is cáfol, amelyek például a Károlyi Mihály vezette kormány tevékenységét országvesztőnek bélyegezik (különös tekintettel a belgrádi fegyverszünetre és a hadsereg leszerelésére, 34., 37.), vagy amelyek Kállay Miklós háborúból való kiugrást előkészítő külpolitikáját Kállai-kettősként jellemzik. (145–146.)

Pritz Pál olykor általánosítóan fogalmaz, így például az 1956-os forradalomban harcoló pesti srácok – akiknek hőies küzdelmét természetesen nem vitatja – szociális háttérét lumpenvilágként írja le. (228.) Ez a meghatározás bármiféle differenciálás nélkül túlságosan leegyszerűsíti az utcán küzdő fiatalok társadalmi helyzetét. Az egyházi iskolák 1948-as államosítása kapcsán Ortutay Gyula összetett szerepét is bemutatva arról ír, hogy a néprajztudósból lett miniszter azt valósította meg, amit lényegében már Eötvös József is akart. (197.) Az egyházi iskolák államosításának áterőszakolása és a kommunista párt totális hatalomátvételéhez eszközként történő felhasználása azonban bizonyosan nem találkozott volna a 19. századi nagy előd egyetértésével.

Pritz Pál nagyívű vállalkozása gondolkozásra és vitára egyaránt ösztönző látképet ad a 20. századi Magyarország történetéről, amelynek összetettségét hűen érzékeltetik az általa írtak és a felhasznált források. Művéből nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy mi történt a 20. századi Magyarországon, hanem azt is, ő hogyan látja a múlt századot. Thienemann Tivadarnak a kötetben idézett gondolatai a ma történészei számára is megszívlelendő üzenetet hordoznak: „Nem lehet, nem szabad a jelent felelőssé tenni a jövő előre nem látott és kiszámíthatatlan következményeiért. Minden 'jelen' előkészíti a 'jövőt', a 'ma' előkészíti, sőt föltétele a 'holnap'-nak. De ne vádoljuk a mai embert, hogy nem 'látta előre', mit hoz a holnap. Az előrelátás nagyon kétséges, korlátozott emberi képesség. Visszanézni sokkal könnyebb, mint előre látni.” (73.)

Grósz András

Ungváry Krisztián

HORTHY MIKLÓS

A kormányzó és felelőssége, 1920–1944

Jaffa, Bp. 2020. 224 oldal

Ungváry Krisztián új monográfiája szerves folytatása, továbbgondolása a szerző e témában publikált korábbi írásainak. Számos elem felfedezhető benne a Jelenkor Kiadó által 2016-ban kiadott *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege – Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944* című munkából, egy fejezetének olvashattuk előzményeit a *Századok* hasábjain is (Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa. *Századok* 149. [2015] 3–33.), ugyanennek angol nyelvű változata egy sokat idézett, a holokauszt hetvenedik évfordulója alkalmából publikált, Randolph L. Braham által szerkesztett tanulmánykötetben jelent meg. (The Holocaust in Hungary: Seventy years later. New York 2016.), illetve szintén az évforduló jegyében, Pécsi Tibor és Szobota István szerkesztői munkájával kiadott tanulmánygyűjteményben (Kialts rám! S felkelek! Bp. 2014.) a *Nem volt kényszerpálya* című írásban is felismerhetőek a kérdés itteni vizsgálatának előzményei.

Ungváry korábbi publikációiból is nyilvánvaló volt, hogy hatalmas lexikális tudással rendelkezik a Horthy-korszakról, amit folyamatosan frissít, mind az új források felkutatásával, mind a kurrens szakirodalom nyomán követésével. Ezzel együtt e most megjelent munka inkább egy rendkívül alaposan felkészült ügyész vádiratának tűnik, mint az értés szándéka által motivált elemzésnek. Mintha egy elmaradt tárgyalás vádlói szerepét vállalta volna magára. (Mint tudjuk, Horthy Miklósnak sosem kellett tárgyalóteremben ügyészi vádirattal szembenéznie és annak pontjaira felelnie.)

A kötet fejezet-elrendezése – ahogyan azt az alcímből sejteni lehet – a volt kormányzó legellentmondásosabb történelmi szerepvállalásai köré csoportosul (A revízió kérdése; Horthy antibolsevizmusa; Hadbalépés a Szovjetunióval; A kiugrási kísérlet; A Numerus Clausus; Horthy Miklós és a szélsőjobboldal viszonya; Mit tudott Horthy Miklós a deportált zsidók sorsáról?; A kormányzó viselkedése a deportálások idején; A zsidókérdéssel kapcsolatos német elvárások; A budapesti zsidóság „megmentése”). Terjedelmi korlátok miatt itt konklúzióinak csupán egy részére reagálok.

„Ne öljetek meg nekem túl sok zsidót, mert abból is bajok lesznek” – idézi a szerző Horthy szavait (18.), úgy, ahogy Prónay Pál idézte őket 1919 nyarából, emlékirataiban, amihez Ungváry hozzátézi: „ebből következik, hogy bizonyos mennyiségű zsidó megölését elfogadhatónak tartotta”. (18.) Számos publikáció született már a fehérterrorral kapcsolatban, és abban szakmai körökben általános az egyetértés, hogy ha részletekről nem is tudott, hiszen maga repülővel tette meg az utat Szeged és Siófok között, általánosságban rendelkezett ismeretekkel arra vonatkozóan, hogy előrenyomuló különítményesei tisztogatásokat hajtottak végre, tömeggyilkosságokat és kínzásokat vezényeltek le. A fentebb idézett szerzői kommentár azonban már a parancsnok kijelentésének belső motivációs hátterére következtet. Érdemes ennek elemzéséhez figyelembe venni Horthy saját emlékeit is 1919 koranyarával kapcsolatban: „Ha a vezető a maga nagy célját el akarja érni, nem szabad holmi csekélység miatt leintenie előre rohamozó csapatát, melynek lendületét és áldozatkészségét minden helyzetben fenn kell tartani” – írta 1953-ban Estorilban. (*Horthy Miklós: Emlékirataim. Buenos Aires 1953. 125.*) Eszerint tehát ő maga az Alföld civil lakosságát ellenségnek gondolta, amellyel szemben ő rohamot, hadműveletet vezetett.

Az angolszász kultúrkörben számos tanulmány született már a háborúból hazatért katonák poszttraumás stressz betegségéről, amelynek gyakori tünetei az indokolatlannak tűnő, agresszív

megnyilvánulások, a háború és a béke, a személyes és az ideológiai ellenfelek, valamint a fegyveres ellenség fogalmainak egybemosódása. Arról is rengetegen írtak az elmúlt évtizedekben, hogyan brutalizálta az első világháború a résztvevők tudatát, hogyan váltak minden hatályban lévő nemzetközi egyezmény ellenére az 1914 és 1918 közötti időszak bevett hatalmi eszközeivé a civil lakosság elleni atrocitások. Ha Horthy belső motivációit elemezni és érteni akarjuk ebben az időszakban, érdemes ezeket a szempontokat figyelembe venni, tekintve, hogy ilyen mérvű radikalizmusra és brutalitásra sem korábbi, sem későbbi éveiben nem találunk példát.

Ungváry egy alapos ügyészi vádirat pontosságával nevezi Horthy felelősségi körébe tartozó gyilkosságként a Somogyi Béla és Bacsó Béla elleni merényletet, s idézi Beniczky Ödön tanúvallomásának híres, sokszor idézett mondatát, miszerint a főparancsnok a két újságíróval kapcsolatban kijelentette: „Nem beszélni kell itt, hanem cselekedni.” Ugyanakkor hivatkozás szintjén sem emlékezik meg a szerző a kérdést legalaposabban körüljáró, évtizedekkel ezelőtt publikált munkáról (*Szinai Miklós: Ki lesz a kormányzó?* Bp. 1988.), ahol a történész – többek közt ugyancsak Beniczky és Prónay mondatait elemezve – arra a következtetésre jutott, hogy a kormányzóválasztás előestéjén a legkevésbé volt Horthy érdeke egy ilyen kettős gyilkosság, s felveti a kérdést: elképzelhető-e, hogy valójában a főparancsnok ellenjelöltje, Friedrich István adta ki a konkrét megbízást a merényletre?

A bethleni időszak gazdasági növekedésével kapcsolatban Angus Maddison brit közgazdász kimutatásait Ungváry így foglalta össze: „Ebből éppenséggel az derül ki, hogy a nemzetközi versenyben Magyarország a legfejlettebb európai országokhoz képest minimálisan visszasett.” (27.) Állítása helytálló, 1921 és 1931 a gazdaság fellendült, az ország ipari termelése túlszárnyalta az utolsó békeév, 1913 eredményeit, párhuzamosan Európa más államainak gazdasági teljesítményével, mely általában ugyancsak növekedett. S bár ebben a növekedési versenyben a magyar adatok elérték az átlagos közép-európai szintet, az első világháborúból győztesen kikerülő nyugat-európai országok fejlődésétől elmaradtak. Nem egészen egyértelmű azonban, hogy kivel áll vitában a szerző ezzel a kijelentéssel. Egyetlen ellenvéleményt idéz: Boross Péternek a *Magyar Hírlapban* 2018. december 5-én megjelent nyilatkozatát, amelyben a politikus azt állította, hogy Magyarország nemzeti jövedelme 1920 és 1938 között duplájára nőtt. Itt tehát a politikai közbeszéd véleményformáló szereplőjével vitatkozik, nem a történész szakma képviselőjével. Jelen sorok írója helytállónak tartja Boross megállapításának korrekcióját, ugyanakkor mindenképpen megérdemelt volna a szöveg ezen a ponton még néhány hivatkozást, ami egyben meg is támogatta volna a szerző pozícióját a politikai érdekek táplálta diskurzus terepén.

A kötet szerzője a zsidótörvények elemzésekor és a legmélyebbre az „értés igényével”. Nyilvánvalóan igaza van abban, hogy a numerus clausus egyértelműen jogfosztó törvénynek kell tekinteni, akkor is, ha nem teljeskörűen érintette a magyarországi zsidóságot, illetve messzeemenően igazat kell neki abban is adni, hogy alapvetően a zsidó értelmiség ellen irányult, még akkor is, ha ez a kifejezés egyáltalán nem jelent meg a törvény szövegében. Horthy maga is zsidótörvényként emlékezett rá később, nürnbergi 1948-as tanúvallomása során. Ugyanott, ahol egyetlen általa aláírt, későbbi zsidótörvényt sem tudott felidézni.

1941. június 26-ának eseményei évtizedek óta polémia tárgyát képezik. Abban szakmán belül mára nagyrészt általános az egyetértés, hogy Werth Henrik téves tájékoztatása nyomán Horthy Miklós az államjogi keretek figyelmen kívül hagyásával egymaga hozta meg a döntést a Szovjetunió elleni hadbalépésről. „Semmi nyoma nincs annak, hogy a kormányzó elgondolkodott volna a szovjet bombázás célján, vagy éppen véletlenségén, de főleg a háborúba való belépés hosszútávú következményein” – állapítja meg Ungváry teljesen helyénvalóan. „Vélhetően azért – teszi ezután hozzá – mert zsigeri antikommunizmusa és Werth hurraóptimista helyzetértékelése miatt teljes politikai dilettantizmussal maga is le akart csapni az első ürügyre.” (71.)

Horthy vélemezett motivációinak körvonalazása inkább a pszichológia területére tartozik, mintsem a történettudományéhoz, a szerző anélkül tesz kijelentést a kormányzó motivációról, hogy személyiségjegyeit ténylegesen számításba venné. Nem veszi figyelembe, hogy egy élete végéig tengerész-egyenruhát hordó egykori tiszt hozta a döntést, aki maga nyíltan hirdette, hogy első ötven évének katonai normái és rögzült reakciói erősen meghatározzák döntéshozatalait. Egy hadiflotta élén egy parancsnoknak valószínűleg pont ilyen döntést kell hoznia, ha egy beosztott tisztje arról értesíti: egységét váratlan támadás érte. Alárendeltje szavában nem szabad kételkednie, és nem szabad késekednie a visszacsapással. „Más esetekben a honvédség és a politika is helyén tudott kezelni ilyesfajta eseteket” – értetlenkedik tovább a munka szerzője (71.), felidézve az 1941. április 7-ei jugoszláv bombatámadást. Ugyanakkor szem elől téveszti, hogy a Jugoszláviával szembeni hadműveletnek más volt az indítéka, a kronológiája, ott a bombatámadás hét nappal a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács ülése után következett, s a terület addigra már feltételes döntést hozott a támadásról, a feltételt pedig Horvátország elszakadásában szabta meg, mely csak 1941. április 10-én történt meg.

Sokan és sok helyen leírták már, hogy helyben maradásával Horthy törvényesítette a német megszállást. Ebben a kötetben is felbukkan a kétségkívül helytálló megállapítás. A kormányzó emlékiratában úgy idézte fel, ő hazatérte után le akart mondani, Kállay Miklós miniszterelnök győzte meg, hogy maradjon. Kállay emlékirata azonban épp azt állította: ő próbálta a kormányzót rávenni a távozásra, s Horthy volt, aki az admirális válaszával felelt: „Ő még ma is az a tengerész, aki nem hagyja el a süllyedő hajót.” (*Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944.* II. Bp. 1991. 190.) Emigrációs levelezésük az utóbbi variánst támasztják alá egyértelműen. Horthy döntése valószínűleg éppen úgy, ahogy 1941-ben, az élete első ötven évében rögzült reakció volt.

A kormányzó a német bevonulást követő hetekben szabad kezet adott a zsidókérdésben a Sztójay-kormányának, jóllehet számos csatornán keresztül eljutott hozzá, mi vár a magyarországi zsidóságra deportálásukat követően. „Komolyan vehető történész nem vonja kétségbe [...] Hitlerrel kapcsolatban, amit Horthy kapcsán ma is sokan gondolnak, hogy 1944 nyarán jött rá arra, hogy időseknek és gyerekeknek a munkaképesekkel együtt történő deportálása nem azt a célt szolgálja, hogy a családok együtt legyenek” – fogalmaz Ungváry. (135.) Érdemes lett volna ugyanakkor a témát nem csupán Horthy tényleges tudása szempontjából, hanem a pszichológiatudomány kutatásait figyelembevéve is vizsgálni. Hiszen a kérdés nem az, hogy állt-e a kormányzó rendelkezésére elegendő információ, hanem hogy miért maradt minden tudása ellenére passzív 1944. július elejéig?

Az 1943-as klessheimi találkozón, a zsidókérdésre előzetesen készülve, Horthy így fordult Hitlerhez: „Ő mindent megtett, ami lehetséges volt, de meggyilkolni mégsem lehet őket”, mire Hitler azzal felelt, hogy „erre nincs is szükség, Magyarország [...] is elhelyezheti őket koncentrációs táborokba”. Horthy Istvánné pedig az egyik legkorábbi, Bokor Péternek adott interjújában így fogalmazott: „Annyi mindenféle hír keringett össze-vissza, hogy ha az ember valami szörnyűséget hallott, akkor azt is gondolta, hogy el van túlozva.” (Bokor Péter Horthy Istvánnéval készített interjújának vágatlan átírata, 1988. Horthy Család családi levéltára, Lewes, Egyesült Királyság II.2.1.) Vajon nem értelmezhető-e a kormányzó passzivitása a holokauszt idején a Milgram-kísérletek papírformájaként, amikor is az alanyok, hatalmi szó hatására a rendelkezésükre álló tudás ellenére meggyőzték magukat, hogy amiben részt vállalnak, az nem gyilkosság, főképp, ha e hatalmi szó ebben meg is erősítette őket?

Ungváry a kiugrási kísérlettel is külön fejezetben foglalkozik munkájában. Talán egy ügyész megállapításaként is túlzó volna, hogy 1944. október 16-án Horthynak, ha tisztességesen kívánt volna eljárni, az Alcazar parancsnoka, José Moscardó példáját kellett volna követnie, aki feláldozta fiát, s nem adta fel a rábízott erődöt. Már csak azért is túlzó ez az elvárás, mert

Horthy egyszer, a német megszállás napján már megtapasztalta egy nevében fogalmazott kommuniké aláírásának megtagadásakor, hogy azt a berlini politikai vezetés az ő aláírása nélkül is úgy publikálta, mintha valóban ellenjegyezte volna.

Az Alcazar-motívum ugyanakkor továbbvezethet egy nagyon érdekes kérdéshez. Kizárólag Horthy visszaemlékezéseiből tudunk ugyanis arról az epizódról, hogy fia kivégzését helyezték kilátásba, amennyiben lemondását megtagadja. A jelenet másik két szereplője, Lakatos Géza és Edmund Veessenmayer is úgy emlékezett később, a kormányzó maga hozta szóba fiát, és ő szabta feltételül a nyilatkozat ellenjegyzésének, hogy ifjabb Horthy Miklós épségben csatlakozzon hozzájuk, ha elhagyták Magyarország területét. Élete, halála, kivégzése nem került szóba. Ungváry kötetéből is ismert, hogy az Alcazar történetét bemutató olasz–német koprodukciós filmet 1940. október 16-tól játszották a magyar filmszínházak. A vietnami háborúból hazatért amerikai katonák emlékfelidézési mechanizmusát elemezve az 1960-as évektől kezdve kimutatták egyes pszichológiai munkák, hogy traumatikus emlékek felidézésekor a traumát átélt személy tudata blokkolja a megtörtént esemény emlékképeit, és helyükbe a jeleneteket lefedő más történeteket készít. Vajon nem képzelhető el, hogy Horthy tudata ezen a ponton egybemosta a valós eseményeket egy 1940-es években Magyarországon is népszerű háborús film képsoraival?

Összegezve, a kötet adatgazdag, olvasmányos és magával ragadó. Ugyanakkor a szerző néhol belemerül a politikai-közéleti vitákba, anélkül, hogy a történész szakma felé hivatkozásokkal biztosítaná magát a politikai közbeszéd terepén. Másrészt, folyamatosan értékeli, elemzi az általa vizsgált szereplő pszichéjét, így feltételezéseiben legtöbbször hátárterületen mozog, a pszichológia határterületén, miközben nem veszi figyelembe a pszichológiatudomány alapvetéseit és szempontjait.

Bern Andrea

MAGYAR DŰLÁS

Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról

Szerk. Galambos István – Horváth Gergely Krisztián

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága,
Bp. 2019. 228 oldal

A tanulmánykötet a kiadó intézmények által szerkesztett és kiadott *Magyar vidék a XX. században* című sorozat negyedik része, amelyben a 2018 márciusában megrendezett *Sorsfordítás. A paraszti társadalom felszámolása, 1945–1962* című konferencia tanulmányokká formált előadásai kaptak helyet. A csokorba gyűjtött tanulmányokban az 1945-ös földosztástól a téesszervezés 1961-es befejezéséig több hullámban lezajlott mezőgazdasági kényszerkollektivizálás megyei szintű ismertetésén túl az adott térségek birtokszerkezeti sajátosságai, a paraszti társadalom identitástudata és földhöz való viszonyulása, a hatalmi fellépésekre adott válaszreakciók, illetve a kényszerkollektivizálás végrehajtásának különböző módozatai alkotják a kötet főbb témaköreit.

Ö. Kovács József (Magyar Nemzeti Levéltár [MNL] Országos Levéltára) bevezető tanulmányának központi témája a földreform, amely a szerző értelmezésében egy radikális társadalmi átrendeződést véghez vivő, hatalmat megszilárdító eszköz volt a szovjet vezetés kezében, s melynek tartalmi jelentése korántsem felelt meg egy „reform” kritériumának. Ö. Kovács

rávilágít, hogy az 1959–1960-ban megvalósított kollektivizálási kampányokba már a civil világot is bevonták, kitér a kollektivizálással járó terrorintézkedések módszereire és formáira, valamint a vidéki társadalom válaszreakcióira is. Ezek tárháza ugyan igencsak korlátozott volt, mivel a hatalommal szembeni nyílt megmozdulás kemény megtorlással járt.

Balogh Dorottya (MNL Békés Megyei Levéltára) a Békés megyei gyapottermesztés történetét taglaló gazdaságtörténeti tanulmányán keresztül a Rákosi-korszak abszurd agrárpolitikai jellemvonásait mutatja be, melyek szigorúan követték a szovjet mintát, erőszakot és termelékenységert alkalmazva az irreális célok eléréseért, a politikai akaratot a gazdasági ésszerűség fölé helyezve. A szerző rávilágít, hogy bár a gyapot termesztéséhez szükséges optimális feltételek nem voltak adottak Magyarországon, a komoly szankciók, valamint a súlyos kényszerintézkedések révén a politikai vezetés mégis érvényesítette akaratát és teljesítette az elvárt mutatókat.

Galambos István (Nemzeti Emlékezet Bizottsága [NEB]) tanulmányának témája Nagy Imre 1956. október 23-ai parlamenti beszéde és annak hatása. Nagy proklamálta a termelőszövetkezetekből való kilépés lehetőségét, melynek következtében kilépési hullám indult meg – ezt egy nagycserkeszi télesztág (ifj. Pokoraczki János) példáján keresztül követhetjük nyomon. A szerző jól szemlélteti, hogy a parlamenti beszédben ígérték nem valósultak meg teljes mértékig, ugyanis a párt- és államapparátus vonakodott a kormányprogram teljesítésétől, mert túl megengedőnek tartotta azt. Galambos kutatásaiból megtudjuk azt is, hogy a meghirdetett kormányprogram ellenére a belügyi szervek továbbra is bűncselekményként kezelték a termelőszövetkezetek feloszlását, valamint a téesztől való kilépést.

Csikós Gábor (Bölcsészettudományi Kutatóközpont [BTK] – NEB Vidéktörténeti Kutatócsoport) tanulmánya a Jászság sorsfordító történéseit szemlélteti 1945 és 1956 között. Itt a jellegzetes helyi birtokstruktúra következtében már a 19–20. században sem volt jelen a nagybirtok, ezért bonyolulttá vált a földreform véghezvitele. A földosztás során felmerült túlkapások, visszaélések, valamint a földhöz jutottak elégedetlensége híven tükrözi, hogy a kommunis-táknak jászsági népszerűségüket nem sikerült megalapozniuk a földosztással. A kollektivizálás megvalósításához a szovjet hatalom az erőszak és a kényszerítés számos módozatait használta úgy, hogy észrevehetően ne lehessen tetten érni, mivel a külvilág felé fontos volt az önkéntesség látszata. A paraszti válaszreakciók kapcsán megtudhatjuk, hogy főképp a passzív ellenállás módozatai – különösen a rémhírek terjesztése – váltak gyakorivá a térségben, ám csekély számban nyílt ellenszegülések is előfordultak.

Cseh Géza (MNL Szolnok Megyei Levéltára) tanulmányában Szolnok megye kollektivizálásának befejező szegmense tárul az olvasó elé. A térség az első kollektivizálási kampány alatt a téestszervezés mintaterületének számított, ám már 1956-ra jelentős működési zavarokkal küszködött. Ennek következtében elkezdődött a megye téestzeinek a felbomlása. Megismerhetjük a megmaradt téestek megmentésére irányuló, a Kádár-kormány által kiadott jogszabályi törekvéseket, valamint az önkéntes gazdasági társulások átmeneti sikerességét. Az 1958 második felében kelt párthatározat értelmében ugyanakkor már kizárólag a termelőszövetkezeti csoportosulás volt megengedett. A tanácsi és pártbizottsági alkalmazottakon kívül az üzemekből, gépállomásokról, iskolákból és a kultúra más területéről is jelöltek ki agitátorokat, akik kulturáltabban igyekeztek meggyőzni az egyéni gazdákat. Mindazonáltal az erőszakos módszerek továbbra is a kollektivizálási kampány részét képezték.

Rigó Róbert (Neumann János Egyetem Pedagógusképző Kar) tanulmánya a Kiskunságban lejátszódó kényszerkollektivizálást mutatja be 1959–1960 fordulóján. Az egész országban itt volt a legalacsonyabb a nagybirtokok aránya, ami nagyban befolyásolta a térségben végbemenő földosztást és kollektivizálást. Az erre adott társadalmi reakciókat olvasva érzékelhető a hatalom burkolt szándéka, hogy egyrészt tabusítsa a téestésítés során elkövetett erőszakot, más-

részt pedig az elkövetett tettekért a felelősséget a helyi kiszolgálóra, vagyis a hatalom alsóbb szintjeire hártja. A szerző bemutatja, hogyan sikerült megtörni a megye legbefolyásosabb és legnépesebb társadalmi rétegét, a parasztságot.

Farkas Gyöngyi (Magyar Mezőgazdasági Múzeum) mikrotörténeti tanulmánya a Nyírcsaholyban zajló asszonytüntetésen keresztül a kollektivizálással szembeni nyílt társadalmi ellenállásra fókuszál, ami azért is érdekes, mert az efféle látványos ellenszegülést gyakorta burkolta elhallgatásba a kádári emlékeztetpolitika. A történetek rekonstruálásához a szerző a nyomozati és bírósági iratokat, valamint a tüntetés néhány résztvevőjének a visszaemlékezését használta föl. Ezek alapján megtudhatjuk, hogy a tüntetést az asszonyok a férfiaktól függetlenül, önállóan szervezték meg és bonyolították le. Céljuk – éppen férjeik passzivitásával szemben – a téesszervezési kampány során kényszerből aláírt belépési nyilatkozatok visszaszerzése és a földek elvesztéséből adódó létbizonytalanság megszüntetése volt. A végül rendőrségi intervenció által feloszlott megmozdulás során az asszonyok főképp az erőszak verbális eszközeit használva nyilvánították ki akarataikat, ám a fizikai erőszaktól sem riadtak vissza.

Káli Csaba (MNL Zala Megyei Levéltára) tanulmánya Zala megyébe kalauzolja el az olvasót, ahol a dombokkal tagolt földrajzi szerkezet, valamint a kisméretű birtokok miatt országos viszonylatban a legalacsonyabb értékű birtokokat kapták az igénylők a földosztás során. A kisméretű földbirtokok oka a kevés szántóterület, valamint a kis számú nagybirtok; a viszonylag nagyobb részarányt kitevő erdőket államosították, a réteket, legelőket pedig részben községésítették. Az események megértéséhez a szerző egy rövid kitekintést tesz az 1956 előtti kollektivizálási kísérletek Zala megyei vonatkozásaira, melyből megtudhatjuk, hogy a zalai kollektivizálás első hulláma teljes kudarccal végződött, mivel alapvetően nem tudta megbontani a birtokosi öntudattal rendelkező kis- és középparaszti tömböket. Azonban a kollektivizálás harmadszori nekilendülése során már szervezettebben, nagyobb létszámú agitációs brigádokat bevonva folyt a munka, melynek elsődleges célpontjai a község megbecsült gazdái voltak, és aminek köszönhetően sikerült is a parasztokat megtörni és a belépési nyilatkozat aláírását kicsikarni.

1945 előtt az egész országban Fejér megyében volt a legmagasabb a nagybirtok aránya – tudhatjuk meg Czetz Balázs (MNL Fejér Megyei Levéltára) tanulmányából, melynek első felében a szerző a hatalom szemszögéből nézve ismerteti a kollektivizálást, amely ebből a perspektívából sikertörténetnek látszott. Azonban a kortársi tapasztalattörténeteket vizsgálva már árnyaltabb képet kapunk az eseményekről. Megtudhatjuk, hogy a kollektivizálás szervezésében kiemelkedő szerepet játszottak a falvakat járó, központilag vezérelt aktivisták, akiknek a parasztsággal szembeni fellépése olyannyira brutálisnak bizonyult, hogy a megyei pártbizottság többször is foglalkozott a kirívó esetekkel. A szerző az ügyészégi iratok, panaszelevelek és feljelentések felhasználásánál az alapos forráskritika fontosságára hívja fel a figyelmet, mivel a vizsgálatok során a valós események rekonstruálására sosem törekedtek, az eredmények már előre borítékoltak voltak.

Soós Viktor Attila (NEB) az egyházak magatartását járja körül a mezőgazdaság szocialista átalakítása kapcsán. Munkáját ugyan javarészt forrásközlés alkotja, mégis számos fontos dologra hívja fel a figyelmünket és további regionális szintű kutatásokra biztat. Értékes forráscsoport például az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) 1962-ben lebonyolított országos felmérése, melynek során a papok, a lelkészek és a hívek magatartását vizsgálták, leginkább azt kutatva, hogyan viszonyultak a mezőgazdaság szocialista átszervezéséhez, segítették vagy akadályozták-e azt. Az ÁEH iratanyagai arról tanúskodnak, hogy egyházpolitikai szempontból is döntő jelentőségű volt az egyházak anyagi bázisát és társadalmi hátterét képező, egyénileg gazdálkodó parasztság téesszervezési kényszerítése. A tanulmány által betekintést nyerhetünk a pártállam egyházpolitikai gyakorlatába is, melynek lényege, hogy a kulcspozíciókba helyezett lojális személyek által az államhatalom befolyása itt is megnőtt.

Horváth Gergely Krisztián (BTK Történettudományi Intézet) írása a kötet utolsó és egyben leghosszabb tanulmánya, mely forrásgazdagsága révén igényes részletességgel ismerteti a kényszerkollektivizálás társadalmi hatásait és jelentőségét. A tanulmányban a szerző a Kádár-korszak gazdag szociográfiai forrásait felhasználva törekszik a parasztság világának hiteles bemutatására. Megtudhatjuk, hogy a kor írói felismerték a szociológiai jellegű írások adta lehetőségeket, mely által úgy tudtak rendszerkritikus, a valóságábrázolás keretein belül maradó véleményt megfogalmazni, hogy azok nem lépték át a hivatalos kultúrpolitika által szabott határokat. Az így született visszaemlékezések és interjúk részletekbe menően tárják fel az egykori életüktől, identitásuktól, földjüktől megfosztott emberek érzelmi világát. Mindezek mellett nagy hangsúlyt kapnak a kuláküldözések és a beléptetési kampányok okozta megpróbáltatások is. Az interjúk tanulságaként megállapítható, hogy a gazdasági nehézségektől szenvedő és rosszul működő térszeken belül megfigyelhető romló munkamorál, valamint a faluról való elmenekülés tendenciája az erőszakos térszesítés következménye volt.

Össességében a kötet olvasható, megfelelően tagolt, jól áttekinthető és kellő igényességgel szerkesztett mű, melynek nagy érdeme, hogy a mezőgazdaság kényszerkollektivizálásának történetét nemcsak politika- és gazdaságtörténeti szempontból, hanem társadalomtörténeti perspektívából is kitűnően szemlélteti, tudományos szakmunkákra, gazdag levéltári forrásokra és interjúkra alapozva.

Hajdu Edit

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bácsyai Dániel PhD, posztdoktor kutató

Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet,
Budapest

Bartha Ákos PhD, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet,
Budapest

Bartos-Elekes Zsombor PhD, egyetemi docens

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Földrajzi Intézet, Kolozsvár

Bern Andrea PhD, megbízott kutató

Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest

Büky Orsolya levéltáros

Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért
Közalapítvány, Budapest

Deák Ágnes az MTA doktora, egyetemi tanár

SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Fejérdy Gergely PhD, igazgatóhelyettes

Habsburg Ottó Alapítvány, Budapest

Fiziker Róbert PhD, főlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Grósz András PhD, szerződéstartó referens

KKM Subsidium Kft., Budapest

Hajdu Edit PhD-hallgató

ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Mátyás-Rausch Petra PhD, tudományos munkatárs

Bölcseztudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet,
Budapest

Murber Ibolya PhD, egyetemi docens

ELTE Savaria Egyetemi Központ, Szombathely

Paál Vince PhD, médiatudományi munkatárs

Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság, Médiatudományi Intézet,
Budapest

Szeghő Patrik PhD, kutató

Mathias Corvinus Collegium, Budapest

Tóth Imre PhD, egyetemi docens

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

HUNGARIAN LEGITIMISM – HABSBURG ROLE INTERPRETATION

<i>Ákos Bartha</i> : Introduction	919
<i>Ibolya Murber</i> : The Restoration Ideas of King Charles IV. Austrian and Hungarian Crisis Management	921
<i>Imre Tóth</i> : The Returns of Charles IV and the Case of the Austro-Hungarian Border	939
<i>Róbert Fiziker</i> : An Alternative Buried in a Drawer. The Issue of the King in the Surviving Documents of the Archives of the Ministry of Foreign Affairs (1922–1938)	959
<i>Vince Paál</i> : The Legitimism of Gusztáv Gratz in Light of his Publications	979
<i>Gergely Fejérdy</i> : Otto von Habsburg and the 1956 Hungarian Revolution	1003

ARTICLES

<i>Dániel Bácsatyai</i> : Bulgarian–Hungarian Wars in the 1250s and 1260s	1025
<i>Ágnes Deák</i> : Administrative Borders and National Minorities in Hungary in the 1850s ...	1055
<i>Orsolya Büky</i> : Dénes Csányk at the Head of the Hungarian National Museum of Fine Arts	1077

BOOK REVIEWS

<i>Skorka Renáta</i> : A gölnici bányajog (<i>Petra Mátyás-Rausch</i>)	1113
<i>Andrei Nacu</i> : Scaunele săsești în documente cartografice din secolele XVI–XVIII. (<i>Zsombor Bartos-Elekes</i>)	1115
<i>Jeszenszky Géza</i> : Lost Prestige. Hungary’s Changing Image in Britain, 1894–1918 (<i>Patrik Szeghő</i>)	1118
<i>Pritz Pál</i> : 100 év. A trianoni Magyarország képes története (<i>András Grósz</i>)	1121
<i>Ungváry Krisztián</i> : Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége, 1920–1944 (<i>Andrea Bern</i>)	1124
Galampos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról (<i>Edit Hajdu</i>)	1127

AUTHORS OF THIS ISSUE	1131
-----------------------------	------

